

מכון הנרייטה סאלד
המכון הארצי למחקר במדעי ההתנהגות

תכנית הלימודים "יא סלאם"

מחקר הערכה

נובמבר 2013

חוקרת ראשית: אורית בנדס-יעקב
פיתוח מבחני הידע: בהאא מח'ול

תכנית הלימודים "יא סלאם"

מחקר הערכה

חוקרת ראשית: אורית בנדס-יעקב

פיתוח מבחני הידע: בהאא מח'ול

המחקר הוזמן על ידי "יוזמות קרן אברהם"

ירושלים, נובמבר 2013

דוח מחקר מס' 287
פרסום מס' 742
מסת"ב 978-965-213-121-8 ISBN

© כל הזכויות שמורות למכון הנרייטה סאלד וליוזמות קרן אברהם
מכון הנרייטה סאלד : רח' קולומביה 9, ירושלים 96583, טל': 02-6494444 ; פקס : 02-6437698,
www.szold.org.il, e-mail: szold@szold.org.il אתר :
יוזמות קרן אברהם : ג.ג. קריית התקשורת נווה אילן, ד.ג. הרי יהודה 90850, טל' : 02-3733000,
www.abrahamfund.org, e-mail: info@abrahamfund.org.il 02-3733001 פקס : אתר :

עריכת לשון, סדר מחשב ועימוד : מכון הנרייטה סאלד
נדפס בדפוס "ארט פלוס", ירושלים

ירושלים, תשע"ד – 2013

תכנית הלימודים "יא סלאם" – מחקר הערכה

תמצית

מכון הנרייטה סאלד ביצע מחקר הערכה מקיף של התכנית "יא סלאם" להוראת שפה ותרבות ערבית בבתי ספר יסודיים עבריים. התכנית, שפותחה לפני שמונה שנים על ידי עמותת "יוזמות קרן אברהם", מיושמת על ידי משרד החינוך, בשיתוף העמותה, בכיתות ה' ו' בכ-200 בתי ספר ממלכתיים וממלכתיים-דתיים. מורי התכנית הם מורים ערבים (רובם ככולם מורות) בעלי תעודת הוראה בערבית, שהוכשרו להוראתה. בשנת הלימודים תשע"א אימץ משרד החינוך את התכנית, וכיום זו תכנית חובה הנלמדת בכל בתי הספר במחוז הצפון של משרד החינוך ובעיר חיפה. נוסף על כך היא נלמדת בחלק מבתי הספר בתל אביב-יפו, בירושלים ובמחוז הדרום.

מטרת המחקר

מטרת המחקר היא להעריך את תכנית הלימודים "יא סלאם" על רבדיה השונים ולבחון את מידת השפעתה של התכנית על עמדות משתתפיה כלפי השפה הערבית ותרבותה ועל יחסם כלפי ערבים בישראל וכלפי האפשרות של חיים משותפים עמם. המחקר מבקש להעריך את הישגיה הלימודיים של התכנית ואת השפעתה על ההישגים של משתתפיה בלימודי ערבית בחטיבת הביניים. המחקר יעמוד גם על האופן שבו השתלבה התכנית בבתי הספר העבריים ועל השפעתה על חיי בית הספר.

אלה שאלות המחקר העיקריות:

1. כיצד השתלבו התכנית "יא סלאם" והמורות הערביות שלימדו בה בבתי הספר העבריים מנקודת המבט של מנהלי בתי הספר?
2. כיצד השתלבו התכנית "יא סלאם" והמורות הערביות בבית הספר העברי מנקודת מבטן?
3. באיזו מידה הצליחה התכנית "יא סלאם" להשיג את יעדיה הלימודיים?
4. האם השפיעה התכנית "יא סלאם" על עמדות התלמידים עם סיום התכנית כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל? אם כן, באיזו מידה?
5. באיזו מידה השפיעה התכנית "יא סלאם" על הישגיהם של בוגריה בכיתה ז' בערבית ספרותית? האם ההשתתפות בתכנית השפיעה על רצונם להמשיך בלימודי ערבית בחטיבה העליונה?
6. האם השפיעה התכנית "יא סלאם" על העמדות של בוגרי התכנית כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל **שנה לאחר סיומה** (בסוף כיתה ז')? אם כן, באיזו מידה?

מתודולוגיה

במחקר שנערך במהלך שלוש שנים השתתפו 75 מנהלים שבבית ספרם פועלת התכנית, 19 מורות ערביות המלמדות ערבית על פי התכנית, כ-1000 תלמידי בתי ספר יסודיים (כמחציתם תלמידי התכנית וכמחציתם קבוצת השוואה), כ-500 תלמידי חטיבות ביניים (כמחציתם בוגרי התכנית

וכמחציתם קבוצת השוואה) ו-16 מורות (יהודיות) לערבית בחטיבת הביניים. במחקר נעשה שימוש בשאלוני עמדות, במבחני ידע בכתב ובעל-פה בערבית מדוברת ובערבית ספרותית וכן בשאלוני משוב.

תקציר הממצאים

1. השתלבות התכנית "יא סלאם" והמורות הערביות שלימדו בה בבתי הספר העבריים

מנקודת המבט של מנהלי בתי הספר

מנהלי בתי הספר הביעו שביעות רצון מיישום התכנית "יא סלאם" במוסדות החינוך שאותם הם מנהלים ומהשתלבותן של מורות התכנית בחיי בית הספר. הם העידו שיש להם עניין אישי בתכנית וכי עמדותיהם האישיות השתנו בעקבותיה.¹

✓ 87% מן המנהלים ציינו כי הם מזדהים לחלוטין עם חזון התכנית (80% ענו לשאלה זו), ולמעלה משליש סברו כי השגת החזון ראלית. המנהלים ציפו כי התכנית תקנה לתלמידים ידע על השפה הערבית ועל התרבות הערבית, תקדם סובלנות וכבוד הדדי בין יהודים לערבים, תפחית סטיגמות ביחס אל הערבים, ותמתן את ההסתייגות מן השפה הערבית בקרב תלמידים בחינוך העברי.

✓ 91% מן המנהלים מרוצים במידה רבה או רבה מאוד מכך שהתכנית נלמדת בבית הספר וממליצים לכלול אותה (או תכנית דומה לה) בתכנית הלימודים המחייבת בישראל.

✓ מדרג החשיבות של מטרות התכנית בעיני המנהלים: הקניית ידע (4.36 בממוצע מתוך 5), שינוי עמדותיהם של התלמידים כלפי הערבים, שפתם ותרבותם (4.30) ושינוי עמדותיהם של המורים כלפי הערבים, שפתם ותרבותם (3.96).

✓ 81% מהמנהלים דיווחו שיש להם עניין אישי רב או רב מאוד בתכנית, וכמחציתם ציינו שבעקבות התכנית היו רוצים בעצמם ללמוד ערבית במידה רבה או רבה מאוד. כשני שלישים מהם ציינו כי יהיו מוכנים במידה רבה או רבה מאוד להחיל בבית הספר תכניות נוספות העוסקות בדו-קיום.

✓ כשני שלישים מן המנהלים חשים כי המורות הערביות השתלבו בחיי בית הספר במידה רבה או רבה מאוד. עם זאת, 15% מהמנהלים סבורים במידה רבה או רבה מאוד שהמורות הערביות המלמדות את התכנית יוצאות דופן בגישתן ליהודים ואינן משקפות את החברה שממנה הן באות.

✓ כשליש מן המנהלים ציינו כי בעקבות התכנית השתנתה לטובה נקודת מבטם על החברה הערבית במידה רבה או רבה מאוד. כמחציתם מאמינים במידה רבה או רבה מאוד כי בעקבות התכנית גברו הסיכויים לדו-קיום.

✓ בתשובה על השאלה בדבר קשיים ביישום התכנית השיבו 10% עד 20% מהמנהלים כי הקשיים בהפעלת התכנית כללו בעיות בהתנהגותם של התלמידים, בחלקן בשל היעדר הזדהות עם המקצוע ובחלקן בשל קושי של המורות לנהל כיתה ולהתמודד עם פערים תרבותיים בינו לבין התלמידים.

¹ התכנית הוחלה ברוב בתי הספר על פי החלטת משרד החינוך או על פי החלטת הרשות המקומית, ולא בהכרח על פי רצון מנהלי בתי הספר.

2. השתלבות התכנית "יא סלאם" והמורות הערביות שלימדו בה בבתי הספר העבריים מנקודת המבט של מורות התכנית

מורות התכנית (כול המורות המרואיינות ערביות) דיווחו כי צוות המורים והתלמידים בבתי הספר קיבלו אותן בחיוב, אם כי חלקן התקשו להשתלב בבית הספר מעבר להוראת התכנית. הן העריכו כי המטרות הלימודיות והערכיות של התכנית הושגו והעידו כי יחסן כלפי החברה היהודית השתנה לטובה.

- ✓ מרבית המורות מזדהות עם חזון התכנית (65% ענו לשאלה זו), וכשני שלישים מהן חשות שהשגתן ראלית.
- ✓ מרבית המורות העידו כי הצטרפו לתכנית בעיקר מסיבות אידאולוגיות. היו שצינו כי הצטרפו לתכנית כדי "לאפשר ליהודים להכיר את הערבי האותנטי", לשבור את הסטיגמות המקובלות בנוגע אליו ולזכות בהכרה ובקבלה. חלקן ציינו כי רצו "לחולל שינוי בבתי הספר היהודיים מתוך תחושת שליחות".
- ✓ כמעט כל המורות דיווחו כי צוות המורים והילדים "קיבלו אותן" במידה רבה עד רבה מאוד, ו-74% מהן ציינו כי קשרו קשרים אישיים עם מורות מצוות בית הספר במידה רבה או רבה מאוד. כמעט כל מורות התכנית מרוצות מעבודתן במידה רבה עד רבה מאוד.
- ✓ בתשובה לשאלה בדבר השינוי בבית הספר מאז החלת התכנית, בחרו שליש מן המורות לציין את התבססות המקצוע בבית הספר ואת ההכרה בחשיבותו לצד הערכה לשפה הערבית ולתרבות הערבית. מעט יותר מרבע מהן חשו כי הוראת התכנית והצטרפות מורה ערבייה לבית הספר הפיגו דעות קדומות והפחיתו סטראוטיפים בקרב תלמידים ומורים.
- ✓ 42% מהמורות ציינו כי הן "מתקשות לתפוס מקום בבית הספר מעבר להוראת התכנית"² במידה רבה או רבה מאוד, וכעשירית מהן ציינו כי התקשו במידה רבה עד רבה מאוד לגשר על הפער התרבותי בין לבין תלמידיהן.
- ✓ כל המורות ציינו כי הן מוכנות לפעול למען דו-קיום גם במסגרות אחרות במידה רבה או רבה מאוד, ו-95% מהן חשו כי התכנית תרמה להן במישור האישי במידה רבה או רבה מאוד.
- ✓ בעקבות התכנית 84% מהמורות ציינו כי הן מבינות טוב יותר את החברה היהודית ומעוניינות להכירה במידה רבה או רבה מאוד. 76% מהן ציינו כי דעתן על החברה היהודית השתנתה לטובה, וקרוב למחצית מהן ציינו כי הן חשות במידה רבה או רבה מאוד כי הן קרובות יותר לישראל משהיו קודם.
- ✓ 88% מהמורות ציינו כי יש בחברה הערבית (הקרובה אליהן) הערכה רבה עד רבה מאוד לכך שהן מלמדות ערבית במגזר היהודי.

3. השגת היעדים הלימודיים של התכנית "יא סלאם"

לאור תוצאותיהם של מבחני הידע בכתב ובעלפה נראה כי התכנית השיגה את מטרותיה הלימודיות הן בתחום הקניית השפה הדבורה הן בתחום הקניית ניצני הקריאה והכתיבה בערבית. עוד נמצא, כי עמדות התלמידים היו קשורות במידת-מה להישגיהם הלימודיים.

² רוב המורות מלמדות בשלושה בתי ספר (בגלל מיעוט השעות היחסי למקצוע ובשל הלימוד בשתי שכבות גיל בלבד).

מתוצאות אלה אפשר אפוא להניח שתכנית כמו "יא סלאם", המשלבת בהוראת השפה גם לימודי תרבות שמטרתם לצמצם את הניכור בין יהודים לערבים, תורמת גם לחיזוק ההישגים הלימודיים עצמם.

✓ אלו תוצאות המבחינים בכתב (הבנת הנשמע, זיהוי אותיות, הבנת הנקרא, אוצר מילים, הכרת התרבות) ובעל־פה (יכולת התבטאות בערבית) בסיום התכנית (תלמידי התכנית בלבד, המבחן מבוסס על התכנית "יא סלאם"): קרוב ל-40% מהנבחנים השיגו ציונים בינוניים או גבוהים. הציונים הגבוהים ביותר הושגו בתת-המבחנים הבנת הנשמע וזיהוי אותיות. למעלה מ-60% מהנבחנים השיגו במבחן בעל־פה ציונים בינוניים או גבוהים.

מתוצאות המבחן עולה שהושגו המטרות הלימודיות של התכנית, הממוקדות בעיקר בתחום השיח, בהכרת התרבות ובשימוש באוצר מילים המשותף לערבית מדוברת ולערבית ספרותית.

✓ למעלה משליש מן העונים ציינו דברים שאהבו בתכנית, ורובם היו קשורים לאופי הפעילויות הנלוות להוראה הפרונטלית ולמגוון פעילויות אלה. כרבע מן העונים התפעלו מעצם ההישג של רכישת שפה חדשה. כרבע מהם הצביעו על דברים שלא אהבו בתכנית, ובהם בלט הקושי להתמודד עם השפה בכלל ועם מטלות הלימוד בפרט. כמחצית מן העונים המליצו להרחיב את מגוון פעילויות התרבות בתכנית. כרבע מן העונים ציינו כי לימוד ערבית אצל מורה ערבייה שונה מהותית מלימוד השפה אצל מורה יהודייה, וחלקם ציינו את "זרותה" של המורה הערבייה: "המבטא שונה/ התרבות שונה/ המוצא שונה/ הלבוש שונה".

4. השפעת התכנית "יא סלאם" על עמדות התלמידים עם סיום התכנית (בסוף כיתה ו')

כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל

התכנית "יא סלאם" הצליחה למנוע או להפחית במידה משמעותית את ההשפעה השלילית של העמדות האנטי-ערביות בשיח הציבורי בישראל על התלמידים. בקבוצת ההשוואה חלה במהלך שנתיים (2010–2012) הידרדרות מובהקת סטטיסטית בעמדות כלפי ערבים, ואילו עמדותיהם של מסיימי התכנית לא השתנו לרעה, ומקצתם אף הציגו עמדות חיוביות יותר מבעבר. מלבד זאת, תלמידי התכנית נמצאו פחות מוטים בדעותיהם הסטראוטיפיות כלפי ערבים יחסית לקבוצת ההשוואה. תוצאה זו הושגה בזכות הוראת השפה בתכנית "יא סלאם" כחלק אינטגרלי מן התרבות, תוך הצגת מגוון רחב של הקשרי שפה ותוכן ותוך יצירת היכרות נעימה של חיי היום-יום של הילדים הערבים.

✓ עמדות התלמידים נמדדו באמצעות שני סולמות: סולם עמדות כלפי השפה, הכולל את הנושאים "עניין בשפה ובתרבות", "תפיסת התועלת בידעת השפה הערבית" ו"אי-נוחות בנוגע לשפה הערבית" (21 פריטים), וסולם עמדות כלפי ערבים, הכולל עמדות חיוביות כלפי ערבים, עמדות שליליות כלפי ערבים ונכונות לקשר עם ערבים (31 פריטים).

✓ בקבוצת ההשוואה חלה במהלך שנתיים (מתחילת כיתה ה' עד סוף כיתה ו') ירידה חדה, מובהקת סטטיסטית, בכל ששת הפרמטרים (תת-הסולמות) שנמדדו. לעומת זאת, בקבוצת הניסוי (תלמידי התכנית) לא נמצא הבדל מובהק בסולם העמדות כלפי ערבים בין תחילת התכנית לבין סיומה. אשר לסולם העמדות כלפי השפה, לא חלה בקבוצת הניסוי ירידה בפרמטר "אי-נוחות בנוגע לשפה הערבית", אך חלה ירידה מובהקת סטטיסטית בפרמטר "עניין בשפה ובתרבות

הערבית" ובפרמטר "תפיסת התועלת בידיעת השפה הערבית" (אם כי מתונה בהרבה מהירידה באותם פרמטרים בקבוצת ההשוואה). ממצא זה מוסבר בהיחלשות הסקרנות הטבעית כלפי דברים שנעשו מוכרים בעקבות התכנית.

✓ בחינת דעות סטראוטיפיות בקרב התלמידים נבדקה באמצעות רשימת תכונות חיוביות ושליליות שיוחסו ליהודים, לערבים או לבני שתי הקבוצות. עם סיום התכנית נמצא שתלמידי קבוצת הניסוי מוטים בדעותיהם פחות מתלמידי קבוצת ההשוואה. בקבוצת הניסוי תפסו תלמידים רבים יותר את שני העמים כחרוצים, כשחצנים, כרמאים או כחצופים באותה מידה לעומת תלמידי קבוצת ההשוואה.

✓ במשוב פתוח, בתשובות על שאלות הנוגעות להשפעת התכנית, אמרו מסיימי התכנית: "הבנתי בוודאות שיהודים וערבים יכולים לחיות ביחד בקטע של שלום ותקשורת"; "למדתי שערבים ויהודים יכולים לחיות ביחד וכולנו בני אדם שווים"; "עכשיו אני מבין אותם. גם הבנתי שהערבים לא כל כך שונים מהיהודים"; "אחרי התכנית 'יא סלאם' אני מכבדת יותר את השפה הערבית"; "גיליתי שהשפה הזאת היא שפה מיוחדת, וגם החגים שלהם מיוחדים"; "חשבתי שערבית זאת שפה קשה ומוזרה, וכשהתחלתי ללמוד ראיתי שזה קל וזה בסדר"; "פעם הייתי קצת גזעני כלפי ערבים ועכשיו לא"; "חשבתי שהם תמיד מרביצים, ואחרי זה הבנתי שהם כמונו"; "חשבתי שלערבים לא אכפת מאחרים, אבל הם מאוד מנומסים ונחמדים"; "פעם חשבתי שכל ערבי הוא מחבל, ועכשיו מיעוט מהם".

✓ נמצא קשר בין עמדות התלמידים לבין הישגיהם בלימודים: 16% מהשונות בציוני התלמידים במבחן בכתב מוסברת בעמדותיהם. שני פרמטרים (מתוך שישה) היו בעלי תרומה מובהקת סטטיסטית לניבוי הציון בכתב: ההערכה שיש תועלת בלימוד הערבית קשורה קשר חיובי לציוני המבחן, והעובדה שתלמיד מחזיק בעמדות שליליות כלפי ערבים קשורה להישגים נמוכים. לא נמצא קשר בין עמדות התלמידים לבין ציוני המבחן בעל־פה.

5. השפעת התכנית "יא סלאם" על ההישגים של בוגריה בכיתה ז' בערבית ספרותית ועל

רצונם להמשיך ללמוד ערבית בחטיבה העליונה

במבחנים בכתב ובעל־פה השיגו בוגרי התכנית ציונים גבוהים, באופן מובהק סטטיסטית, מציוני תלמידי קבוצת ההשוואה בהבנת הנשמע, בזיהוי אותיות, בזיהוי מילים מתוך הקשר, בדקדוק, בתחביר, בהבנת הנקרא ובכתיבה וכן במבחן הבעה בעל־פה. ממצאים אלה שונים מממצאי מחקרים קודמים בסוגיה זו (בעיקר ממצאי מחקרו המקיף של ברוש). ההסבר להם מצוי בעקרונות הלמידה בתכנית "יא סלאם": פיתוח מודעות לשוניית להבדלים בין השפה הספרותית לשפה המדוברת, הכוללת גם הפרדה חזותית בין שתיהן בחומרי הלמידה; הכללת הוראת ניצני הקריאה והכתיבה בתכנית; יצירת הנעה (מוטיבציה) גבוהה ללימוד השפה באמצעות תכנית אטרקטיבית המשלבת גם את ההיבט התרבותי והשתלמויות למורות בחטיבות הביניים המסייעות לגשר בין התכנית "יא סלאם" להוראת הערבית הספרותית. לצד זאת יש לציין

שהשינויים שחלו במשך השנים בתכנית הלימודים בערבית בחטיבות הביניים הוסיפו לרלוונטיות של תכניות כמו "יא סלאם" להמשך לימוד השפה.

✓ בסוף כיתה ז' נבחנו בוגרי התכנית ובני קבוצת השוואה בכתב ובעלפה. המבחנים בערבית ספרותית היו מבוססים על תכנית הלימודים של משרד החינוך בכיתה ז'. במבחנים בכתב נמצא כי ציוני קבוצת הניסוי גבוהים באופן מובהק סטטיסטית מציוני קבוצת השוואה בהבנת הנשמע, בזיהוי אותיות, בזיהוי מילים מתוך הקשר, בדקדוק, בתחביר, בהבנת הנקרא ובכתיבה (אך לא ב"תרבות"). 18% מתלמידי קבוצת הניסוי השיגו ציונים בינוניים או גבוהים במבחן זה לעומת 8% בקבוצת השוואה. גם במבחן בעלפה היו ציוניהם של בוגרי התכנית גבוהים באופן מובהק סטטיסטית מציוני קבוצת השוואה.

✓ כשליש מבוגרי התכנית העריכו לאחר כשנה (בסוף כיתה ז') כי התכנית תרמה להישגיהם בלימודי ערבית ספרותית במידה רבה או רבה מאוד. לדעתם, התרומה הייתה בעיקר בתחומים של רכישת מילים חדשות, זיהוי אותיות והבנת הנקרא והנשמע. 1%-3% מהבוגרים חשו שהתכנית הפריעה ללימודי הערבית הספרותית.

✓ 40% מן הבוגרים המליצו במידה רבה או רבה מאוד על לימודי ערבית מדוברת בבית הספר היסודי כחלק מההכנה ללימודי ערבית ספרותית בחטיבת הביניים. למעלה מרבע מהתלמידים שלא השתתפו בתכנית היו רוצים ללמוד בה במידה רבה או רבה מאוד.

✓ לא נמצא קשר מובהק סטטיסטית בין השתתפות בתכנית "יא סלאם" לבין רצון להמשיך בלימודי ערבית בחטיבה העליונה. עם זאת, 32% מבוגרי התכנית ציינו כי הם רוצים ללמוד ערבית בחטיבה העליונה במידה רבה או רבה מאוד לעומת 27% בקבוצת השוואה.

✓ 54% מהמורות לערבית בחטיבת הביניים סברו כי התכנית "יא סלאם" היא בסיס טוב ללימודי ערבית ספרותית לעומת 23% שלא חשבו כך.

✓ מורותיהם של תלמידים בוגרי התכנית "יא סלאם" בחטיבות הביניים העריכו אותם כבעלי ידע, הבנה ויכולות גבוהים יותר בהשוואה לחבריהם לכיתה אשר לא השתתפו בתכנית או לתלמידים מכיתות אחרות שכל תלמידיהן לא השתתפו בתכנית. עם זאת, המורות היו חלוקות בדעותיהן אם התכנית תרמה ללימודי הערבית הספרותית לטווח הארוך, והיו שצינו כי הפערים בין הקבוצות נסגרו לקראת מחצית השנה. כאמור, ציוני המבחן של תלמידי קבוצת הניסוי **בסוף השנה** היו גבוהים מאלה של קבוצת השוואה באופן מובהק סטטיסטית.

✓ המורות בכיתה ז' סברו כי בוגרי התכנית מגלים גישות סטראוטיפיות כלפי ערבים במידה פחותה יחסית לתלמידים שלא השתתפו בתכנית ולדעתן הם אף מגלים מעורבות גבוהה יותר בלימודי המקצוע.

6. השפעת התכנית "יא סלאם" על העמדות של בוגרי התכנית כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל שנה לאחר סיומה (בסוף כיתה ז')

נראה כי ניתן לזהות השפעה חיובית מתמשכת של התכנית "יא סלאם" על עמדות משתתפי התכנית. השוואה בין קבוצת בוגרי התכנית לבין תלמידים שלא השתתפו בה העלתה כי חלק ניכר

- מעמדותיהם של בוגרי התכנית כלפי ערבים היו חיוביות יותר מאלה של מי שלא השתתפו בה. הדבר בולט בעיקר בהתמעטות התפיסות הסטראוטיפיות כלפי ערבים בקרב בוגרי התכנית.³
- ✓ כמעט בכל הפרמטרים (עמדות כלפי השפה הערבית, כלפי התרבות הערבית וכלפי הערבים) ממוצעי קבוצת הניסוי (בוגרי התכנית) היו גבוהים מאלה של קבוצת ההשוואה, גם אם לא נמצאו הבדלים מובהקים סטטיסטית בין הקבוצות ברמת הסולמות או תת-הסולמות. עם זאת, בכמחצית מן הפריטים אשר תיארו עמדות כלפי ערבים היו ממוצעי קבוצת הניסוי גבוהים מן הממוצעים של קבוצת ההשוואה באופן מובהק סטטיסטית.
- ✓ בוגרי התכנית הציגו עמדות מוטות פחות בנוגע לתכונות סטראוטיפיות המיוחסות לקבוצה זו או אחרת. תלמידים מקבוצת הניסוי שתפסו את שני העמים כישרים, כצנועים וכאמיצים וכן כשחצנים, כאלימים וכשואפים למלחמה היו רבים יותר מהתלמידים שהעריכו כך בקבוצת ההשוואה.

סיכום

בראשית המחקר (תחילת כיתה ה') העידו 75% מן הילדים בכלל המדגם (כאלף ילדים מ-35 בתי ספר) כי היו רוצים להבין ערבית במידה רבה עד רבה מאוד, 61% מהם ציינו כי היו רוצים ללמוד לדבר ערבית במידה רבה עד רבה מאוד, ו-55% ציינו כי היו רוצים ללמוד לקרוא ולכתוב את השפה במידה רבה עד רבה מאוד. מכאן אנו למדים כי יש מידה רבה של רצון בקרב תלמידי ישראל ללמוד את השפה הערבית.

התכנית "יא סלאם" מיושמת כיום על ידי משרד החינוך, והוא מעסיק לשם כך מורות ומורים מן המגזר הערבי בהוראת השפה הערבית והתרבות הערבית לכיתות ה'-ו' בבתי ספר עבריים. התכנית הצליחה להקנות לתלמידיה כישורי שיח לצד בסיס מוצק בערבית, המשמש גם בלימודי ערבית ספרותית, וכישורי שיח אשר באו לידי ביטוי בהישגיהם בסוף כיתה ז' – הישגים אשר היו גבוהים מהישגיהם של תלמידי קבוצת ההשוואה.

לצד זאת הביאה התכנית לשינוי לטובה בעמדותיהם של התלמידים כלפי הערבים בישראל, להפחתת היחס הסטראוטיפי כלפיהם ולהגברת זיקתם של מנהלי בתי ספר לשפה הערבית ולתרבות הערבית. כמו כן חוללה התכנית שינוי ביחסן של מורות התכנית הערביות כלפי היהודים.⁴ מנהלים, תלמידים ומורות התכנית הביעו שביעות רצון רבה מן התכנית. גם מורות לערבית בכיתה ז' בחטיבות הביניים (מורות יהודיות לערבית ספרותית, שלא דווקא מכירות את התכנית) העריכו שהיא תרמה לתלמידים שהשתתפו בה.

התוצאות האמפיריות של המחקר מלמדות אפוא על הצלחת התכנית ועל תרומתה הלימודית והערכית, העומדות בהלימה עם מטרות החינוך המובאות בפתיח למחקר זה. ההמלצה המתבקשת היא להמשיך ולהפעיל את התכנית, תוך המשך חיזוק הקשר בין השפה המדוברת לשפה הספרותית, הן בתכנית עצמה הן באמצעות השתלמויות למורי חטיבות הביניים.

³ בדיקת עמדותיהם של בוגרי התכנית לאחר כשנה נעשתה במקביל לבדיקת עמדותיהם של מסיימי כיתה ו' בתכנית (תלמידים אחרים), לכן לא ניתן לעמוד על רציפות ההשפעה של התכנית על אותו תלמיד במשך שלוש שנים.

⁴ במחקר זה לא נבדקו השפעת התכנית ושילוב המורות הערביות בבית הספר מנקודת מבטם של המורים האחרים בבתי הספר העבריים.

תודות

אנשים רבים סייעו להוצאתו לפועל של המחקר הנוכחי. אנו מבקשים להודות בראש ובראשונה לוועדת ההיגוי של המיזם שליוותה את המחקר: מר דורון שוחט, פרופ' בר-אשר וד"ר שלמה אלון, וכן למר אמנון בארי-סוליציאנו, למר דדי קומס ולגבי סופי ברגר מטעם "יוזמות קרן אברהם", ולמפתחי התכנית "יא סלאם". תודתנו שלוחה לצוות מחברות המבחנים בראשות ד"ר בהאא מחייל ופרופ' עילית אולשטיין, לצוות מכון סאלד: ד"ר רחל זורמן, פרופ' יצחק פרידמן, אנה רזניקובסקי ואודליה אוחיון, לרכזות צוותי עבודת השדה: ציפי בשן, קרן ליבנה, לי שרון, רננה רייך וגילי בן חיים, לצוות שהעביר את מבחני השפה, ולכל מנהלי בתי הספר, מורות התכנית, מורות חטיבות הביניים והתלמידים שלקחו חלק במחקר זה.

תוכן העניינים

17	מבוא
17	א. מעמדה ומקומה של השפה הערבית בישראל
18	ב. דילמות בהוראת השפה הערבית במערכת החינוך הישראלית
19	ג. איזו ערבית ללמד?
21	ד. ההשפעה של הוראת ערבית מדוברת בישראל
22	ה. מי מלמד? סוגיית "המורה הילידי"
23	ו. מיזם "השפה כגשר תרבותי" והתכנית "יא סלאם"
25	מטרת המחקר ושאלות המחקר
26	מתודולוגיה
26	א. משתתפי המחקר
27	ב. כלי המחקר
28	ג. מהלך המחקר
30	ממצאים
	חלק ראשון: התכנית "יא סלאם" מנקודת המבט של מנהלי בתי הספר
30	ומורות התכנית
	פרק ראשון: כיצד השתלבו התכנית "יא סלאם" והמורות הערביות שלימדו בה בבתי הספר
30	העבריים מנקודת המבט של מנהלי בתי הספר?
30	א. עמדות ופעולות הכרוכות בכניסת התכנית לבית הספר
41	ב. חיי היום-יום של התכנית "יא סלאם" בבית-הספר
45	ג. מבט רטרוספקטיבי על התכנית
	פרק שני: כיצד השתלבו התכנית "יא סלאם" והמורות הערביות בבית הספר העברי מנקודת
50	מבטן?
50	א. הצטרפות המורות לתכנית
55	ב. מורה ערבייה בבית ספר עברי
63	ג. האם הושגו מטרות התכנית בעיני מורות התכנית
67	ד. מבט רטרוספקטיבי על התכנית – השוואה בין מורות התכנית למנהלים
73	חלק שני: התכנית "יא סלאם" מנקודת מבטם של התלמידים
73	פרק שלישי: באיזו מידה הצליחה התכנית "יא סלאם" להשיג את יעדיה הלימודיים?
73	א. הישגי קבוצת הניסוי עם סיום התכנית
76	ב. משוב תלמידי התכנית על ההיבטים הלימודיים שבה
	פרק רביעי: האם השפיעה התכנית "יא סלאם" על עמדות התלמידים עם סיום התכנית כלפי
78	השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל? אם כן, באיזו מידה?

78	א. עמדות התלמידים לפני תחילת התכנית (ראשית כיתה ה'.....
	ב. עמדות התלמידים עם סיום התכנית (כיתה ו') שינויים בקרב קבוצת הניסוי מול שינויים בקרב קבוצת ההשוואה.....
83	ג. עמדות התלמידים עם סיום התכנית (כיתה ו') קבוצת הניסוי מול קבוצת ההשוואה.....
90	ד. חשיבה סטראוטיפית בנוגע לתכונות של ערבים ויהודים.....
93	ה. האם קיים קשר בין עמדות התלמידים להישגיהם הלימודיים?.....
100	פרק חמישי: באיזו מידה השפיעה התכנית "יא סלאם" על הישגיהם של בוגריה בכיתה ז' בערבית ספרותית? האם השתתפות בתכנית השפיעה על רצונם להמשיך בלימודי ערבית בחטיבה העליונה?.....
102	א. מבחנים משווים בכיתה ז'.....
102	ב. משוב תלמידים (בוגרים וקבוצת השוואה) בנוגע ללימודי ערבית ספרותית ולרצון להמשיך בלימוד ערבית בחטיבה העליונה.....
105	ג. משוב המורות בכיתה ז' בנוגע להיבטים לימודיים.....
107	פרק שישי: האם השפיעה התכנית "יא סלאם" על העמדות של בוגרי התכנית כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל שנה לאחר סיומה (בסוף כיתה ז')? אם כן, באיזו מידה?.....
110	א. עמדות התלמידים (בוגרי התכנית וקבוצת השוואה) שנה לאחר סיום התכנית (כיתה ז').....
110	ב. משוב המורות בכיתה ז' בנוגע להיבטים ערכיים.....
113	
115	סיכום ודיון.....
115	א. מורה ערבייה בבית ספר עברי.....
119	ב. שינוי עמדות תלמידים כלפי ערבים וכלפי השפה הערבית בזיקה לתכנית.....
	ג. השפעת לימוד ערבית מדוברת בחטיבה היסודית על ההישגים בערבית ספרותית בכיתה ז'.....
123	ד. חתימה: האם הושגו מטרות התכנית "יא סלאם"? מבט אינטגרטיבי.....
126	
129	ביבליוגרפיה.....
132	נספחים.....
132	נספח 1: כלי המחקר.....
	נספח 2: אירועים הנוגעים ליחסי יהודים ערבים בתקופת המחקר
136	(אוקטובר 2010 – מאי 2012).....

רשימת הלוחות והגרפים

רשימת הלוחות

- לוח 1 : משתתפי המחקר..... 27
- לוח 2 : חשיבות מטרות התכנית בעיני המנהלים, בכלל המדגם..... 31
- לוח 3 : חשיבות מטרות התכנית : השוואה בין עמדות של מנהלים ותיקים ושל מנהלים חדשים בתכנית..... 33
- לוח 4 : הסיכוי להשגת מטרות התכנית בעיני המנהלים (כלל המדגם)..... 36
- לוח 5 : הערכת הסיכוי להשגת מטרות התכנית – השוואה בין עמדות מנהלים ותיקים ובין עמדות מנהלים חדשים בתכנית..... 38
- לוח 6 : השוואה בין חשיבות המטרות והסיכוי להשגתן בקרב מנהלים ותיקים וחדשים בתכנית.. 40
- לוח 7 : עמדות מנהלים בנוגע לתכנית יא סלאם ולהשפעותיה..... 46
- לוח 8 : עמדות מנהלים (ותיקים וחדשים בתכנית) בנוגע לתכנית יא סלאם ולהשפעותיה..... 47
- לוח 9 : חשיבות המטרות בעיני מורות התכנית..... 52
- לוח 10 : חשיבות מטרות התכנית : השוואה בין עמדות המנהלים ובין עמדות מורות התכנית..... 53
- לוח 11 : משוב על נושאי הלימוד ודרכי ההוראה..... 55
- לוח 12 : עמדות ותחושות אישיות של המורות בנוגע להשתלבותן בבית הספר..... 61
- לוח 13 : השגת המטרות בעיני המורות בסוף כיתה ה'..... 63
- לוח 14 : השגת המטרות בעיני המורות בסוף כיתה ו'..... 64
- לוח 15 : השוואה בין השגת מטרות התכנית בעיני המורות בכיתות ה' ו-ו'..... 65
- לוח 16 : סיכוי להשגת המטרות (הערכת מנהלים) מול השגתן בפועל (הערכת מורות)..... 66
- לוח 17 : עמדות ותחושות אישיות של מורות התכנית בעקבות התכנית..... 68
- לוח 18 : מחשבות, תחושות ועמדות בעקבות התכנית "יא סלאם" : השוואה בין מנהלים למורות..... 69
- לוח 19 : תוצאות המבחן בכתב, קבוצת הניסוי בסיום כיתה ו'..... 73
- לוח 20 : התפלגות ציוני המבחן בכתב..... 74
- לוח 21 : תוצאות המבחן בעל-פה בקבוצת הניסוי בסיום כיתה ו'..... 74
- לוח 22 : התפלגות ציוני המבחן בעל-פה..... 75
- לוח 23 : עמדות כלפי השפה והתרבות הערבית – ראשית כיתה ה' בכלל המדגם..... 78
- לוח 24 : עמדות כלפי הערבים בישראל – ראשית כיתה ה' בכלל המדגם..... 80
- לוח 25 : השוואת ממוצעי סולמות השפה והעמדות לפני תחילת התכנית..... 82
- לוח 26 : השוואת ממוצעי סולמות השפה והעמדות של קבוצת הניסוי לפני התכנית ואחריה..... 83
- לוח 27 : השוואת ממוצעי סולמות השפה והעמדות של קבוצת ההשוואה לפני התכנית ואחריה... 84
- לוח 28 : השוואת פריטים המנוסחים באופן שלילי של קבוצת הניסוי וההשוואה במעבר ה'ו'.... 88
- לוח 29 : השוואת פריטים המנוסחים באופן חיובי של קבוצת הניסוי וההשוואה במעבר ה'ו'..... 89
- לוח 30 : השוואת ממוצעי סולמות השפה והעמדות עם סיום התכנית..... 91
- לוח 31 : הבדלים מובהקים בסולם השפה בין תלמידי קבוצת הניסוי וההשוואה בסוף כיתה ו'.... 91
- לוח 32 : הבדלים מובהקים בסולם העמדות בין תלמידי קבוצת הניסוי וההשוואה בסוף כיתה ו'..... 92
- לוח 33 : "אין הבדל בין יהודים לערבים" – ניסוי מול השוואה לפני תחילת התכנית (כיתה ה')..... 93
- לוח 34 : "אין הבדל בין יהודים לערבים" – שינויים בקרב שתי הקבוצות (ה' מול ו')..... 94
- לוח 35 : "יהודים יותר מערבים" – "ערבים יותר מיהודים" – שינויים בקבוצת הניסוי בין תחילת התכנית לסיומה..... 96
- לוח 36 : תכונות יהודים וערבים – שינויים בקבוצת הניסוי וההשוואה בין תחילת התכנית

98	לסיומה בנושאי שלום ומלחמה
לוח 37 :	"אין הבדל בין יהודים לערבים" – קבוצת הניסוי מול קבוצת ההשוואה עם סיום התכנית (כיתה ו')
98	
לוח 38 :	הקשר בין עמדות להישגים (מסיימי התכנית – תלמידי כיתה ו')
101	
לוח 39 :	מבחנים בכתב – השוואת ממוצע ציוני קבוצת הניסוי וההשוואה
102	
לוח 40 :	מבחנים בעל פה – השוואת ממוצע ציוני קבוצת הניסוי וההשוואה
104	
לוח 41 :	מבחנים בעל-פה – השוואת ממוצע ציוני קבוצת הניסוי וההשוואה
104	
לוח 42 :	התכנית "יא סלאם" – עזרה בלימודי ערבית ספרותית
105	
לוח 43 :	המשך משוב תלמידים
106	
לוח 44 :	השוואה בין תלמידי כיתה ז' בוגרי התכנית "יא סלאם" למי שלא למדו את התכנית ביסודי – בעיני המורות לערבית ספרותית בחט"ב
108	
לוח 45 :	השוואה בין ממוצעי סולמות השפה והעמדות של קבוצת הניסוי לאלה של קבוצת ההשוואה בכיתה ז'
110	
לוח 46 :	הבדלים מובהקים בין תלמידי קבוצת הניסוי לבין תלמידי קבוצת ההשוואה בסוף כיתה
111	
לוח 47 :	"אין הבדל בין יהודים לערבים" – ניסוי מול השוואה שנה לאחר התכנית (כיתה ז')
112	
לוח 48 :	השוואה בין תלמידי כיתה ז' בוגרי התכנית "יא סלאם" למי שלא למדו את התכנית ביסודי – בעיני המורות לערבית ספרותית בחט"ב
114	

רשימת הגרפים

גרף 1 :	השוואה בין חשיבות המטרות ובין הסיכוי להשגתן בקרב מנהלים ותיקים וחדשים בתכנית
40	
גרף 2 :	חשיבות מטרות ידע – השוואה בין מנהלים ומורות התכנית
54	
גרף 3 :	חשיבות מטרות שינוי גישות – השוואה בין מנהלים ומורות
55	
גרף 4 :	השגת מטרות ידע – צפי (מנהלים) מול השגה (על פי המורות) עם סיום התכנית
67	
גרף 5 :	השגת שינוי גישות – צפי (מנהלים) מול השגה (על פי המורות) עם סיום התכנית
67	
גרף 6 :	השוואה בין עמדות מנהלים למורים בעקבות התכנית (פריטים זהים)
72	
גרף 7 :	תוצאות המבחן בכתב בקבוצת הניסוי בסיום כיתה ו'
74	
גרף 8 :	תוצאות המבחן בעל-פה בסיום כיתה ו'
75	
גרף 9 :	אין הבדל בין ייחוס תכונות ליהודים ולערבים לפני התכנית ובין ייחוסן אחריה בקבוצת הניסוי
95	
גרף 10 :	אין הבדל בין ייחוס תכונות ליהודים ולערבים לפני התכנית ובין ייחוסן אחריה בקבוצת ההשוואה
96	
גרף 11 :	השוואת תוצאות המבחן בכתב (ממוצע) בין קבוצת הניסוי לקבוצת ההשוואה בחט"ב לפי נושאי המבחן
103	
גרף 12 :	התפלגות ציוני המבחן בכתב בחט"ב
103	
גרף 13 :	השוואת תוצאות המבחן בעל-פה בין קבוצת הניסוי לקבוצת ההשוואה בחט"ב לפי נושאי המבחן
104	
גרף 14 :	התפלגות ציוני המבחן בעל-פה בחטיבות הביניים
105	
גרף 15 :	אין הבדל בין קבוצת הניסוי לבין קבוצת ההשוואה בייחוס תכונות ליהודים ולערבים שנה לאחר סיום התכנית
113	

תכנית הלימודים "יא סלאם"

מבוא

א. מעמדה ומקומה של השפה הערבית בישראל

השפה הערבית בישראל מוכרת כשפה רשמית לצד העברית מתוקף החוק המנדטורי שאומץ בחקיקת הכנסת ובהלימה עם גודלה של קבוצת המיעוט הערבי במדינת ישראל. מציאות פורמלית זו, המיוצגת גם במסמכי מדינה רשמיים, יוצרת לכאורה פוטנציאל משמעותי לרכישת השפה הערבית כשפה שנייה, אך המציאות השפתית בישראל אינה ממלאה פוטנציאל זה. ד"ר שלמה אלון (לשעבר מפמ"ר הוראת ערבית ואסלאם במשרד החינוך) טוען כי למרות הצהרה רשמית של דו-לשוניות במדינת ישראל קיימת בשטח התגבשות דו-לשונית חד-צדדית, של המיעוט לבדו. כלומר עבור רוב דוברי הערבית העברית היא שפתם השנייה, בעוד שהשפה השנייה עבור רוב היהודים היא אנגלית (אלון, 1987). העובדה שיש בתי ספר במגזר הערבי המלמדים רק בשפה הערבית העניקה מצד אחד סוג של אוטונומיה תרבותית למיעוט הערבי, אולם מצד אחר מנעה ממנו להתערות בחברה הישראלית (לנדאו-טסרון ועמיתיה, 2012).

הרתיעה של הישראלים מן הערבית מתקשרת לקונפליקט הזהות המובנה בין שתי הקבוצות. במצב של ביטחון קיומי רופף ישראלים רבים מהססים לתת אמון באזרחי ישראל הערבים בעלי הזהות המורכבת והאתוס הלאומי השונה, שאינו מקובל על פי רוב על קבוצת הרוב היהודי. לכך נלווית, גם אם לא באופן גלוי, הוראת הדת היהודית החוששת מנישואי תערובת עם מי שאינם יהודים ואינה מעודדת תקשורת נוחה איתם. בג'רגארד (Bjerregaard, 2011) אף טוענת כי בישראל נעשה שימוש במרכיב השפה, שהוא אינדיקטור של הזהות האתנית, לצורך מניפולציה של הפעלת "כוח רך" על המיעוט הערבי. הכותבת מביאה ציטוט של ברקר (Barker) האומר כי "השפה נתפסת פעמים רבות כתו-נאמנות וכמרכיב קריטי בלויאליות קבוצתית". כמסקנה מכך, הדרת השפה הערבית מן השיח הציבורי מעמידה בספק גם את "האמון הכולל כלפי דוברי השפה בישראל" (Barker, 2006).

גם מנקודת המבט של הערבים הישראלים, המקרה של הוראת השפה הערבית בבתי-ספר עבריים אינו פשוט. במאמרו על מעמד התרבות, השפה והזהות הערבית במדינת הרוב היהודי, כותב ח'מאיסי על המשמעות של השפה הערבית בעיני "הפלסטינים הישראלים" (מונח שנעשה בו שימוש בשנים האחרונות במקביל למושג "ערביי ישראלי"): "השפה היא ביטוי וסמל הקשורים עמוק למהות האנושית הספציפית של קבוצת אנשים, במקרה שלנו פלסטינים ישראלים, שהשפה הערבית משמשת להם כדבק המאפשר את קיומה של החברה הערבית בישראל. חברה שומרים בעזרת השפה על הזיכרון ההיסטורי שלהם מצד אחד, ומצד אחר מנסחים לעצמם את עתידם האפשרי במדינת הרוב היהודי". הוא ממשיך וכותב כי הפלסטינים הישראלים חייבים לרכוש את השפה העברית כדי לתפקד במקומות עבודה, לספק את ציפיות הרוב ולהרגיש שייכות והכרה. עם זאת, כדי לשמור על זהותם הפלסטינית הם שומרים על השפה הערבית כשפת אם. מכאן שהנכונות של הרוב היהודי לאמץ בפועל (ולא רק ברמת ההצהרה המגדירה גם את הערבית כשפה רשמית של המדינה) את הוראת השפה

הערבית לילדי המדינה היהודים עשויה לאותת על כוונה כנה לחיים משותפים ולשילוב רב יותר של המיעוט הערבי בחיי המדינה (ח'מאיסי, 2010).

ב. דילמות בהוראת השפה הערבית במערכת החינוך הישראלית

המדיניות החינוכית הרשמית בישראל מעודדת את הפצת השפה הערבית ואת התרבות הערבית בבתי ספר עבריים ורואה בכך מטרה חינוכית חשובה. בחוק החינוך הממלכתי, תשי"ג 1953, נקבע כי אחת ממטרות החינוך היא "להכיר את השפה, התרבות, ההיסטוריה, המורשת והמסורת הייחודית של האוכלוסייה הערבית ושל קבוצות אוכלוסייה אחרות במדינת ישראל, ולהכיר בזכויות השוות של כל אזרחי ישראל"⁵. באותה רוח הוגדר החזון של מערכת החינוך בישראל בנושא זה, בדו"ח הוועדה הציבורית לגיבוש המדיניות הממלכתית בנושא חינוך לחיים משותפים בין יהודים לבין ערבים (2009) כלהלן: "יצירת תשתית של שוויון זכויות והזדמנויות, הטמעה של ערכים משותפים של חירות, הוגנות, שמירה על זכויות הפרט וזהות הקולקטיב תוך הכרה וכבוד הדדיים". לאורך השנים שולבו גרסאות שונות של הוראת הערבית בתכנית הלימודים הישראלית. חוזר המנכ"ל האחרון אשר עסק בנושא זה משנת תשס"ז, קבע את חובת לימוד השפה הערבית במשך ארבע שנים – בכיתות ז'-י' – בהיקף של שלוש שעות שבועיות, אפשר לימודי רשות של השפה בכיתות ה'-ו' והציע בכיתות י"א-י"ב שני מסלולי בחירה ללימוד השפה.⁶

להניעה ללימוד שפה יש שני ממדים – ממד פנימי (אינטגרטיבי) וממד חיצוני (אינסטרומנטלי) (Lambert, 1967; Kraemer, 1993; Gardner & Lambert, 1965; Gardner, 1985). לומדים בעלי אוריינטציה אינטגרטיבית רואים בשפה ערך הראוי לטיפול בזכות עצמו, והם גם בעלי נכונות פסיכולוגית לסגל אספקטים התנהגותיים שונים המאפיינים את חברת שפת היעד. לומדים בעלי הניעה אינסטרומנטלית מכירים בערכה של השפה בעיקר כאמצעי למילוי צרכים אישיים חברתיים (ברוש, 1992). באופן אופטימלי, שני סוגי הניעה יהיו משולבים זה בזה ויחזקו הדדית את רכישת השפה החדשה.

מקובל להניח כי התלמידים הישראלים חסרים הניעה חיצונית או פנימית משמעותית ללימוד השפה (Donitsa-Schmidt et al., 2004). הנימוק להעדר הניעה אינסטרומנטלית לרכישת השפה הערבית יוצא מתוך ההנחה שלתלמיד בבית הספר העברי אין כמעט מגע "חיי" עם דוברי השפה בחיי היומיום, וכי ממילא ערביי ישראל הבאים במגע עם ישראלים הם דוברי עברית (לוסטיגמן, 2008). הנימוק ההופכי עשוי להיות דווקא נוכחותם הגוברת של ערבים ישראלים במרכזי הבילוי העירוניים והרצון להבין את דבריהם, גם אם אינם נמצאים באינטראקציה ישירה (ואף לא חיובית) עם בני הנוער. נימוק אינסטרומנטלי נוסף הוא כמובן הרצון לשרת בחיל המודיעין המחייב שליטה טובה בערבית

⁵ סלומון, ג. ועיסאווי, מ. (2009). חינוך לחיים משותפים בין יהודים וערבים בישראל. ירושלים, משרד החינוך

⁶ חוזר מנכ"ל תשס"ז 9/א. בכיתות ז'-ט' מתאפשרת חלופת ערבית בצרפתית, ובכיתה י' הוראת ערבית היא חובה. נתונים עדכניים על היקף הוראת המקצוע וכוח ההוראה המלמד ערבית וכן פירוט עקרונות תכנית הלימודים הקיימת אשר אושרה בתשס"ט התפרסמו על ידי היוזמה למחקר יישומי בחינוך, האקדמיה הלאומית למדעים (לנדאו-טסרון ועמיתיה 2012).

ספרותית (הים-יונס ומלכא, 2006).⁷ באשר להניעה פנימית מצביע ברוש (1997) על הלכי רוח בדלניים ואף גזעניים המרחיקים מן השפה את לומדיה הפוטנציאליים: השפה הערבית נתפסת כאילו היא מייצגת תרבות בעלת מעמד נמוך בהשוואה לתרבות המערבית: זרה, ענייה ובלתי מפותחת. ומתוך כך "תלמידים יימנעו מלשקף כל קרבה לשפה ורצון ללמוד ולהצליח בה".⁸ וכך "יימנעו מליצור קשרים חברתיים עם נושאים של אותה תרבות" (ברוש, 1997). העמדות המופנמות השליליות כלפי השפה הערבית עולות בדרך כלל בקנה אחד עם עמדות הוריות דומות, ולעתים הן אף מחוזקות על ידי עמדות שליליות כלפי השפה בקרב צוותי ההוראה הבית-ספריים (ברוש ובן רפאל, 1994). מספר רב של מחקרים אשר עסקו בעמדות תלמידים יהודים כלפי ערבים או כלפי השפה הערבית מראים בבירור כי לשפה הערבית תדמית "פושרת" (סואן ודבי, 2006) או שלילית (אמארה ואחרים, 2008) בקרב קבוצה זו, כאשר חלק ניכר מן התלמידים היהודים סבורים כי אין צורך חברתי או כלכלי בלימוד ערבית, ואין בנמצא תועלת מעשית בלימוד שלה מעבר לאינטרס הביטחוני.

ג. איזו ערבית ללמד?

משעה שהוחלט על הוראת ערבית בבתי הספר העבריים נדרשו מובילי המדיניות בישראל להכריע בסוגיות מורכבות ושנויות במחלוקת הנוגעות להוראת השפה, ובראשן הבחירה בין הוראה אקסקלוסיבית של השפה ה"ספרותית" (פצחא) – הערבית התקנית המודרנית המושתתת על הערבית הקלסית, לבין הוראת השפה המדוברת, המקומית, רבת הלהגים, המשמשת לתקשורת בין-אישית בחיי היום-יום של האוכלוסייה הערבית, או בחירה במיזוג של שתי השפות.⁸

הוראת ערבית ספרותית מתקשרת להוראת הגישה של "שפה זרה" – הוראה המאמצת גישה אנליטית בדגש על לימוד מבנה השפה, המבע הספרותי והזיקה הבלשנית, אשר הלומד אינו נזקק לה כדי לתפקד בקהילה. הוראת ערבית מדוברת מתקשרת להוראת הגישה של "שפה שנייה" – שפת קהילה הממלאת מגוון תפקידים תקשורתיים בכל תחומי החיים, הנרכשת בבית הספר, אך גם באורח בלתי פורמלי מחוץ לבית הספר באמצעות חשיפה לאירועים לשוניים, מחיי היום-יום הטבעיים של דוברי השפה בקהילה (ברוש, 1997). דובינר (2012) מציעה כי המונח רכישת שפה שנייה (Second language acquisition) מתייחס לרכישת שפה, שאינה שפת האם של הלומד, אך מדוברת בסביבתו (כפי שקורה בישראל), והמונח שפה זרה (Foreign language acquisition) מכוון לשפה שאינה מדוברת במקום המגורים של הלומד ואינה שפת האם שלו. אור (2011) מסביר את הבחירה המסורתית בהוראת ערבית ספרותית בישראל (מודל "שפה זרה"), ברצון להתוודע לשפה כלל-ערבית שאינה מוגבלת לאזור מצומצם המוגבל על ידי הלהגים המקומיים המדוברים בו, בשאיפה לרכוש אוריינות בשפה, ומשום תדמיתה היוקרתית של הערבית הספרותית המורכבת על פני השפה העממית. עם זאת, יש לומר כי אף שהמטרות של הוראת ערבית מדוברת, אשר נכנסה בשלב מאוחר יותר גם היא אל כיתות

⁷ מחקרן של הים-יונס ומלכא (2006) מצא כי הסיבות המרכזיות לבחירה בלימודי ערבית לבגרות הן הרצון לשרת במודיעין (כ-30% מן התשובות), האהבה לשפה (כ-21%) והיותו של המקצוע קל יחסית (18%).

⁸ המונח "דיגלוסייה" משמש לתיאור מצב שבו השפה המדוברת שונה באופן משמעותי מן השפה הכתובה, אף שהן גרסאות שונות של אותה שפה, כאשר השוני ביניהן נוצר וגדל בעיקר בעקבות העובדה "שהשפה המדוברת משתנה במהירות רבה יותר, ואילו השפה הכתובה נוטה להיות שמרנית ומקובעת באופן יחסי" (לנדאו-טסרון ועמיתיו 2012).

לימוד השפה, הן מטרות מכוונות תקשורת עם קהילת הערבים הישראלים (מודל "שפה שנייה") בפועל, עד לשלב שבו הונהגו מפגשים בין קבוצות תלמידים יהודים וערבים במסגרת הוראת השפה, היא נשארה בדרך כלל בתחום בית הספר בדומה למאפיין מודל "רכישת שפה זרה".

מהם התהליכים המעורבים ברכישת שפה זרה או שפה שנייה?

רכישת שפה זרה נתפסת כתהליך קוגניטיבי מורכב המחייב סינתזה של ידע פונולוגי, ידע תחבירי, ידע מורפולוגי, סמנטי ולקסיקלי עם ידע פרגמטי המתייחס לאופן שבו דוברי השפה משתמשים בה בקונטקסט מסוים.⁹ רכישת השפה באופן זה מפתחת מודעות מטא-לינגוויסטית המוגדרת כיכולת לזהות, לנתח וליישם צורות לשוניות (Koda, 2005 אצל אור, 2011), המסייעת ללימוד שפות זרות נוספות. רכישת שפה שנייה דומה ביסודה לתהליך רכישת שפת אם, אשר אינו מושתת על לימוד חוקים דקדוקיים אלא על אינטראקציה טבעית עם הסביבה אשר מבעיקר הלשוניים נקלטים אל תוך סכמה לשונית מולדת. מתוך כך עולה כי במהלך רכישת שפה שנייה יש לקיים חשיפה לשפת היעד שהיא מתמשכת ומדורגת מבחינת מורכבותה, חשיפה אשר תכלול מסרים משמעותיים (כלומר בעלי ערך מוסף חברתי, תרבותי או רגשי) שיביאו את הלומד לרכישת שליטה בשפה המדוברת תוך כדי הפנמה טבעית של חוקיה הדקדוקיים. המודעות השפתית המתפתחת באופן הזה היא אינטואיטיבית יותר משיטתית ועשויה לסייע בהמשך ברכישת "שפות שניות" נוספות. לפי שולץ (Schultz) היכרות של הלומד עם תרבות היעד משפרת את היכולות התקשורתיות שלו, משום שבאמצעותה הוא רוכש הבנה של חוקים סוציולינגוויסטיים המדגימים את השימוש בשפה בהקשר החברתי (Schultz, 2007 אצל דובינר, 2012). קראמש (Kramsch, 2000 אצל דובינר, 2012) מוסיף על כך שתכנית לימודים המוסיפה את לימודי תרבות שפת היעד כחלק בלתי נפרד מלימודי השפה מאפשרת ללומד להיתפס לא רק ככלי הקולט וממחזר ידע לשוני נתון, אלא גם כחבר במרחב חברתי-תרבותי.

הדילמה של איזו "שפה" ללמד, התקשרה באופן טבעי גם לדילמה של קדימות ההוראה – ערבית ספרותית או מדוברת תחילה? ולשאלה באיזה גיל יש להתחיל את הוראת השפה במסגרת החינוכית. חזי ברוש במאמרו "הוראת הערבית בישראל: שני סוגי ערבית בבית הספר העברי" סיכם בתמצית את הקשר בין מאפייני רכישת השפה לעיתוי המתאים ביותר לרכישתה. לדבריו תפיסה המתבססת על הטענה כי דיבור הוא הצורה הראשונה של הלשון, בעוד שהכתיבה נגזרת ממנו ומשקפת אותו, מחייבת להסיק כי הדרך הטובה ביותר לרכישת שפה שנייה או שפה זרה היא הדרך שבה נרכשת שפת האם. היינו – הדיבור הוא במרכז הלימוד ובראשיתו, ואילו הכתיבה והקריאה נדחים לשלבים מאוחרים יותר (ברוש, 1992). מצד אחר, התפיסה הרואה במיומנות ההבנה והקריאה את הבסיס שעליו יש להשתית לימוד שפה, מחייבת סדר הוראה הפוך. הגישה הראשונה מעודדת את לימוד השפה בגיל צעיר, בעוד שהגישה השנייה מחייבת מידה של בשלות קוגניטיבית המגיעה בגיל מאוחר יותר. ברוש מביא גם מודל נוסף אשר אינו מעדיף אחת משתי אופניות הקניית השפה אלא מכפיף את סדר הלימוד ואופיו לצורכי הלומד ולמטרות ההוראה.

⁹ מכון מופ"ת 2010 : <http://old.mofet.macam.ac.il/forums-archive/images/fl1emda.pdf>

ד. ההשפעה של הוראת ערבית מדוברת בישראל

בישראל נערך מספר קטן של מחקרים אשר בדקו את השפעת הוראת הערבית המדוברת בעיקר בכיתות היסוד, על ההישגים הלימודיים בערבית ספרותית, על עמדות כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל ועל ההניעה להמשך לימוד המקצוע.

עבודת הדוקטורט של חזי ברוש (1988) סיפקה את הנתונים הראשוניים ורבי-ההשפעה בנושא זה. ברוש ניסה לעמוד על ההשפעה של לימוד מקדים של ערבית מדוברת (בבית הספר היסודי) על ההישגים ברכישת ערבית ספרותית בחטיבת הביניים. לצורך כך הוא בחן תלמידים מקבוצת ניסוי (לומדי ערבית מדוברת בכיתות היסוד) וקבוצת השוואה במבחני שפה בתחומי אוצר מילים, דקדוק, הבנת הנקרא, הבנת הנשמע, היגוי ואורתוגרפיה (זיהוי אותיות), אשר נבנו על בסיס המטרות הלימודיות שבתכנית הלימודים של משרד החינוך והתרבות לכיתות ז', וכן על פי חומרי הלימוד של התלמידים. קבוצת ההשוואה כללה תלמידים שלא למדו ערבית מדוברת, אלא התוודעו לראשונה לשפה הערבית בהקשר הלימודי במהלך לימודי הערבית הספרותית בכיתה ז'. התלמידים נבחנו בשני מועדים – באמצע השנה ובסופה. במדידה הראשונה נמצא יתרון לצינוני קבוצת הניסוי במרבית תחומי הבחינה כאשר יתרון מובהק סטטיסטית נמצא בתחומי הבנת הנקרא, הבנת הנשמע ואורתוגרפיה. בסוף השנה (בבחינה שונה) הצטמצמו הפערים בין הקבוצות והסתמן יתרון לקבוצת ההשוואה בתחומי אוצר מילים, דקדוק, הבנת הנקרא וההיגוי, כאשר יתרון מובהק לטובת קבוצת ההשוואה נמצא רק בתחום הבנת הנקרא. קבוצת הניסוי שמרה על יתרונה בתחומי האורתוגרפיה והבנת הנשמע, כאשר בתחום הבנת הנשמע נמצא הבדל מובהק סטטיסטית בין הקבוצות.

מסקנתו של ברוש הייתה כי "ההתנסות המוקדמת של התלמידים בלימוד השפה המדוברת סייעה להם, בשלבי הלמידה הראשונים, לפתח אסטרטגיות לניצול של הקרבה הקיימת בין שפת הדיבור לשפת הכתיבה. התלמידים רכשו במסגרת לימודיהם המקדימים ידע מסוים בשפה, וצליליה לא היו זרים לאוזניהם". לדבריו צמצום הפער והנטייה להיפוך המגמה בין קבוצת הניסוי לבין קבוצת הביקורת בסוף השנה עשויים לנבוע מכך ש"ההתקדמות בלמידה החריפה את ההבדלים בין שני סוגי המערכות הלשוניות (הספרותית והמדוברת), והדבר חייב מאמץ רב יותר בלמידה של קבוצת הניסוי". ברוש התכוון כנראה למאמץ שנועד לאזן את תפיסת הדקדוק האינטואיטיבית (ולעתים הלא מדויקת) הקודמת עם המערכת הדקדוקית הסדורה והמורכבת המשמשת כציר מרכזי ללימוד הערבית הספרותית. ברוש טען כי: "לימוד הערבית המדוברת יצר סכמות של ידע אצל הלומדים. על סמך סכמות אלה הם ניסו לרכוש את הידע החדש – השפה הכתובה. בשל הדיגלוסיה החריפה הקיימת בשפה, חלק מן הסכמות הקיימות לא תאמו את הידע החדש והיה צורך בבנייתן של סכמות חדשות. במצב זה, היה על הלומד לוותר על הסכמות הישנות, על כולן או על חלקן". תהליך זה יצר קשיים בבנייתן ובקליטתן של הסכמות החדשות, קרי הערבית הכתובה. לעומתם, תלמידים אשר לא למדו ערבית מדוברת היו בבחינת "לוח חלק". תלמידי קבוצת הניסוי אף הביעו תסכול מכך שמילים שנשמעו מוכרות מן השפה המדוברת לא תאמו את ההגייה הספרותית וגררו ביקורת קבועה מצד מוריהם שעודדו אותם "לשכוח את מה שלמדו". ברוש מזהה בנקודה זו קושי פדגוגי לצד היעדר

תואם בין תכניות הלימוד של שתי השפות לפחות מן הבחינה המילונית (ברוש, 1992).¹⁰ ביחס לממצאי מחקרו של ברוש טוען פרגמן כי נראה שמוריהם של תלמידי קבוצת הניסוי לא השכילו לנצל את מיומנויות הדיבור וההאזנה שהיו בידי תלמידיהם כדי למנף את הישגיהם הראשוניים של אלה בערבית ספרותית. הם לא ניסו לגשר בין שתי מערכות השפה (על ידי הבלטת המשותף ביניהן) אלא המליצו לתלמידים להכחיד את ידיעותיהם הקודמות מתוך כוונה להפוך אותם ל"לוח חלק" שעליו יהיה אפשר לרשום את הידע החדש. עם זאת טוען פרגמן כי מאחר שאוצר המילים שנלמד בתכנית הלימוד של הערבית המדוברת (שיחות היכרות, ברכות, עונות השנה וצבעים) שונה מזה של הערבית הספרותית (מילון מדיני-פוליטי) הרי שמעבר לשלב ההתחלה, שבו נלמדו המילים הבסיסיות ביותר, לא נותר ללומדי הערבית המדוברת יתרון משמעותי על קבוצת ההשוואה מבחינת רוחב אוצר המילים (Fragman, 2009).

שוהמי, ענבר ודוניצה-שמיט (Donitsa-Schmidt, Inbar & Shohamy) ערכו מחקר, ובו נבדקה השפעת לימוד השפה הערבית המדוברת על עמדותיהם של תלמידים כלפי השפה הערבית והערבים בכלל. במחקר נמצא כי תלמידים אשר למדו ערבית מדוברת בכיתות היסוד ביטאו עמדות חיוביות יותר מתלמידי קבוצת ההשוואה כלפי השפה הערבית והערבים. יתר על כן, לומדי ערבית מדוברת נימקו את החשיבות שבלימוד ערבית בכך שלימוד השפה יביא להבנה, ובהמשך לשלום בין העמים. תלמידי קבוצת הניסוי הביעו הערכה כלפי התרבות הערבית, ונקודת מבט שוויונית כלפי הצורך ללמוד גם את שפת המיעוט הערבי השולט בעברית. החוקרות מצאו כי המנבא החזק ביותר להניעה ללימוד ערבית היה שביעות רצון מחוויית לימוד השפה. משתנים נוספים שתרמו לכך היו תמיכת ההורים בלימוד השפה ועמדות חיוביות כלפי השפה הערבית והתרבות הערבית (Donitsa-Schmidt et al, 2004). גם מחקר שערכה דובינר (Dubiner, 2010) אשר השווה עמדות כלפי השפה והתרבות הערבית של תלמידים מקבוצת ניסוי אשר למדו אנגלית וערבית מדוברת לעמדות של תלמידים מקבוצת השוואה אשר הסתפקה בלימודי אנגלית, מצא כי עמדות התלמידים מקבוצת הניסוי כלפי השפה, התרבות והאוכלוסייה הערבית היו חיוביות מעמדותיהם של תלמידים מקבוצת ההשוואה.

ה. מי מלמד? סוגיית "המורה היליד"

מחקרו המוקדם של ברוש, מחקר חלוץ בתחום של העסקת מורים ערבים בבתי ספר עבריים, מיפה את הפרובלמטיקה וכן את הפוטנציאל של הוראת ערבית בבתי ספר עבריים על ידי "מורים ילידים". בפתח למחקר מתמצת ברוש את היתרונות של הוראת השפה על ידי מורה יליד: "יש הטוענים כי מורה יליד, המעורה היטב בקונטקסט התרבותי-חברתי של שפת היעד, יכול לשמש לא רק מקור לשוני נכון ומהימן אלא גם מודל חברתי-תרבותי אותנטי ואף להציג את השתקפותם של מאפיינים תרבותיים בשפה עצמה. שילוב זה של ידע לשוני וידע תרבותי המאפיין את המורה היליד מהווה מרכיב חשוב ומרכזי ברכישתה של שפה נוספת ובפיתוח יכולתם של הלומדים להשתמש בה ככלי

¹⁰ ייתכן שהסיבות לכך שהמורים בחט"ב המליצו לתלמידים "תשכחו מה שלמדתם" קשורות להיכרות מצומצמת עם הערבית המדוברת (מרבית המורים בחט"ב הם יהודים), לחוסר רצון לשינוי של דרכי ההוראה המוכרות בכיוון של הוראת ערבית ספרותית בזיקה לשפה המדוברת, ובתחושה של עיכוב התקדמות הכיתה במילוי משימות הלימוד בשל הקדשת תשומת לב לקונפליקט בין שתי השפות.

ליצירת תקשורת טבעית עם דוברי השפה הילידיים" (ברוש, 1996). לדבריו, הוראת שפה מתוך תפיסה צרה המדגישה רק אוצר מילים, דקדוק ופונולוגיה במנותק מתרבותה ומאורח החיים של דובריה היא הוראה של סמלים בעלי ערך נמוך שאינה תורמת לפיתוח הבנה בין תרבותית ויצירת קומוניקציה משמעותית בין עמים (ברוש, 1996; Spolsky, 1989; Gardner, 1985; Abrate, 1993; Swaffar, Arens & Byrnes, 1990). הוראה יעילה של שפה כרוכה אפוא בהקניית ידע לשוני המשולב בידע חברתי-תרבותי – ידע שבו מחזיק המורה היליד. לכך יש להוסיף את העובדה שביכולתו של המורה היליד לקיים שיעור שרובו ככולו מתקיים בשפה הערבית בעוד ששיעור בערבית שבו המורה יהודי, מתנהל על פי רוב תוך שימוש נרחב בעברית. כך יוצר המורה היליד עבור התלמיד "סביבת שפה טוטלית" אשר עשויה לאפשר לו, לאחר תהליך הסתגלות, להפנים את השפה באופן משמעותי (בעיקר אם מדובר בערבית מדוברת).

לצד כל אלה יש לומר כי העסקת מורה יליד בבתי ספר עבריים אינה נטולת בעיות. מעמדו של המורה בחברה הערבית גבוה ממעמדו של המורה בחברה היהודית בישראל, ובבית ספר יהודי מעמדו כמורה עשוי להיות אף נמוך מזה של מורה יהודי באותה מסגרת לימודית. המורה המשתייך לקבוצת מיעוט המעמידה בספק את הנרטיב הלאומי עלול להיתפס בעיני תלמידים ואף בעיני הוריהם כאויב. פערים מנטליים לצד העדר הכשרה לשונית ופדגוגית מתאימה, כמו גם זרות של לבוש ומבטא, עשויים לעמוד לרועץ בניסיונות ההשתלבות של מורים ומורות מן המגזר הערבי בבתי ספר עבריים. לבסוף, תיאוריית המגע של אלפורט (Allport, 1954/1979) מפרטת את התנאים שבהם עשוי מפגש מסוג זה למלא את ייעודו החיובי. לפי תיאוריה זו, אם אנשים מקבוצות אתניות שונות באים במגע זה עם זה על בסיס סטאטוס שווה, ויש להם מטרות משותפות, יצמחו יחסים חיוביים בין הקבוצות עצמן. על המגע להיות משמעותי ובעל פוטנציאל להימשך מעבר לסיטואציה המידית, עליו לנבוע מרצון טוב ולהתמיד לתקופה ממושכת. עוד הוא אומר כי בין קבוצות מיעוט ורוב בעלות מטרות משותפות, השפעת המגע גדלה כאשר יש לו תמיכה מוסדית, והוא מבוקר באמצעות מוסדות, חוקים, מנהגים או אווירה מקומית.

ו. מיזם "השפה כגשר תרבותי" והתכנית "יא סלאם"

מיזם "השפה כגשר תרבותי" פותח ע"י "יוזמות קרן אברהם" מתוך אמונה כי השפה מבטאת זהות, תרבות ומסורת ואינה רק אמצעי תקשורת, וכי ידיעתה תקדם דיאלוג שוויוני בין יהודים לערבים מתוך הכרה באחר ובמורשתו. ידיעת השפה הערבית והכרת התרבות הערבית עשויים להוביל להפחתת פחדים ודעות קדומות, ולהבנה הדדית בין יהודים לערבים. מיזם "השפה כגשר תרבותי" מתמקד בתכנית "יא סלאם" להוראת שפה ותרבות ערבית בבתי ספר יסודיים עבריים. התכנית "יא סלאם" החלה להיות מיושמת בשנת 2005 ביוזמת "קרן אברהם" ב-15 בתי ספר בלבד, בשיתוף פעולה עם משרד החינוך ועיריות כרמיאל וחיפה. המשך שיתוף הפעולה ותמיכה יחסית מצד הממסד ובתי הספר הובילו להתפתחות ולהתרחבות הדרגתית של התכנית, והיא פעלה עם תחילת המחקר בקרוב למאה בתי ספר ברחבי הארץ. בשנת הלימודים תשע"א החליטה מנהלת מחוז הצפון ד"ר אורנה שמחון על הכנסת לימודי ערבית על בסיס התכנית "יא סלאם" כמקצוע חובה בכיתות ה' ו' בכל בתי"ס הממלכתיים והממלכתיים-דתיים במחוז הצפון. היקף הוראת התכנית עלה בעקבות זאת

ליותר מ-180 בתי ספר. נוסף על כך החלו מנהלת המחוז, "קרן אברהם" והמטה לחינוך אזרחי במשרד החינוך ביישום תכנית מפגשים תלת-שנתית ב-34 בתי ספר יסודיים עבריים וערביים (בעת כתיבת דו"ח זה פעלה התכנית ב-60 בתי ספר במחוזות חיפה והצפון) הכוללת מפגשי מנהלים, מורים ותלמידים וכן פעילויות תרבות עברית בבתי ספר ערביים בדומה לפעילויות התרבות הערבית המתקיימות כחלק מהתכנית "יא סלאם" להוראת ערבית (ר' להלן).

התכנית "יא סלאם" מתמקדת בהוראת השפה המדוברת תוך כדי הכרת סימני הכתב, ושמה דגש על הקניית מיומנויות ההאזנה והדיבור. אוצר המילים הנרכש והמבנים הלשוניים נועדו להוות בסיס גם לקריאה וכתובה – מיומנויות אשר יוקנו בהמשך הוראת מקצוע זה בחטי"ב. שילוב השפה המדוברת והקניית מיומנויות ההאזנה והדיבור עם הכנה לקריאה וכתובה הוגדר על-ידי הפיקוח על הוראת הערבית במשרד החינוך "ערבית תקשורתית". החשיפה לשפה נעשית בתכנית בקונטקסט משמעותי וחוייתי ובהקשר טבעי, כאשר התרבות נלמדת כחלק בלתי נפרד מהשפה. הרוב המכריע של מורי התכנית הם מורים ערביים (מורים ילידים) המוכשרים כמורים לערבית ספרותית, אשר רק במסגרת התכנית קיבלו הכשרה להוראת ערבית תקשורתית ליהודים. התכנית נלמדת בשעתיים שבועיות במשך שנתיים (ה'ו'), במהלכן חווים התלמידים בבית הספר גם 4-6 פעילויות תרבות ערבית עם אמנים ערביים (סדנת מוזיקה, מספרי סיפורים, הצגה וכדומה). במסגרת המיזם נערכות השתלמויות משותפות למורי התכנית ולמורי הערבית (ספרותית) בחטיבת הביניים, כדי לבסס רצף בין שתי השפות ובין התכניות.

מטרת המחקר ושאלות המחקר

המטרה הכוללת של מחקר זה היא להעריך את תכנית הלימודים "יא סלאם" להוראת ערבית תקשורתית הפועלת בכיתות היסוד של בתי ספר במגזר היהודי. המחקר מבקש להעריך את מידת השפעתה של התכנית על ההישגים הלימודיים של משתתפיה בתחומי השפה, על עמדותיהם כלפי השפה הערבית ותרבותה ועל עמדותיהם כלפי ערבים בישראל. המחקר מבקש לעמוד על האופן שבו השתלבה התכנית בבתי הספר היהודיים ולהעריך את השפעתה על חיי בית הספר, על מנהליו ועל מורות התכנית, בנות המיעוט הערבי.

שאלות המחקר נחלקות לשתי חטיבות השלובות זו בזו:

החטיבה האחת, חטיבת המעטפת, נוגעת להפעלתה של התכנית "יא סלאם" בבית הספר מנקודת המבט של מנהלי בתי הספר ומנקודת המבט של מורות התכנית – "מורות ילדיות" בנות המגזר הערבי. החטיבה השנייה, חטיבת הליבה, נוגעת להשפעת התכנית "יא סלאם" על התלמידים, על עמדותיהם כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל, ובוחנת את הישגיהם הלימודיים "בערבית תקשורתית" ואת משמעות לימוד התכנית ללימודי ערבית ספרותית בחטיבת הביניים.

אלה הן אפוא שאלות המחקר העיקריות:

1. כיצד השתלבו התכנית "יא סלאם" והמורות הערביות שלימדו בה בבתי הספר העבריים, מנקודת המבט של מנהלי בתי הספר?
2. כיצד השתלבו התכנית "יא סלאם" ומורות הערביות בבית הספר העברי מנקודת מבטן?
3. באיזו מידה הצליחה התכנית "יא סלאם" להשיג את יעדיה הלימודיים?
4. האם השפיעה התכנית "יא סלאם" על עמדות התלמידים עם סיום התכנית כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל? אם כן, באיזו מידה?
5. באיזו מידה השפיעה התכנית "יא סלאם" על הישגיהם הלימודיים של בוגריה בכיתה ז' בערבית ספרותית? האם השתתפות בתכנית השפיעה על רצונם להמשיך בלימודי ערבית בחטיבה העליונה?
6. האם השפיעה התכנית "יא סלאם" על העמדות של בוגרי התכנית כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל שנה לאחר סיומה (בסוף כיתה ז')? אם כן, באיזו מידה?

המחקר נבנה מן המעטפת אל הליבה. חלקו הראשון עוסק במנהלי בתי הספר שבהם נלמדת התכנית, וחלקו השני עוסק בתלמידי התכנית ובמידת ההשפעה של התכנית עליהם.

מתודולוגיה

א. משתתפי המחקר

קבוצת הניסוי הראשית של המחקר (תלמידי התכנית) נדגמה מתוך אוכלוסיית בתי הספר היסודיים שבהם נלמדת התכנית, העונים על הקריטריונים הבאים: בתי ספר בעלי ותק של שנתיים לפחות בתכנית; מורים בעלי ותק של שנה אחת לפחות בתכנית והוראת התכנית על ידי מורות ערביות (יש מעט בתי ספר שבהם מלמדת בתכנית מורה יהודייה). בתוך בתי הספר שעונים על הקריטריונים הנ"ל הדגימה משקפת במידה האופטימלית את הפיזור הגאוגרפי הקיים בכלל אוכלוסיית בתי הספר המפעילים את התכנית. במחקר לא השתתפו כיתות שבהן תלמידים ערביים כדי לא לעורר מתח בין-קבוצתי (לפי הנחיית המדען הראשי במשרד החינוך). בכל בית ספר שנדגם נכללה כיתה ה' אחת (אשר נבחרה אקראית מבין הכיתות שבהן לא לומדים תלמידים ערבים), והמעקב אחריה נעשה במשך שנתיים, עד סוף כיתה ו' (כ-500 תלמידים בכל אחת מהשנים). **קבוצת ההשוואה** של המחקר נדגמה מתוך אוכלוסיית בתי ספר יסודיים שבהם התכנית אינה נלמדת ומאפייני הרקע שלהם דומים לאלה של בתי הספר בקבוצת הניסוי מבחינת מדד הטיפוח הבית-ספרי ואופי היישוב. המעקב אחרי קבוצת ההשוואה נעשה באותן שנתיים (כ-500 תלמידים בכל אחת מהשנים).

קבוצת הניסוי של בוגרי התכנית נדגמה מקרב מסיימי כיתה ז' הלומדים בחטיבות ביניים המוזנות על ידי אשכולות בתי הספר שבהן נלמדה התכנית (כ-300 תלמידים). **קבוצת ההשוואה** של המחקר נדגמה מתוך חטיבות ביניים שבהן התכנית אינה נלמדת, והן בעלות מאפייני רקע דומים לאלה של בתי הספר בקבוצת הניסוי (כ-300 תלמידים מכל מחזור). שאלוני המחקר בחטיבות הביניים כללו אפיון של מגזר ושל לימוד התכנית, ותלמידים ערבים הלומדים בבית הספר לא נכללו במחקר. גם תלמידים אקראיים אשר נכללו בקבוצת ההשוואה, אך סימנו שלמדו בתכנית ביסודי ולהפך בקבוצת הניסוי, זוהו ושויכו לקבוצות המתאימות.

מנהלים¹¹ ומורים. כמחצית ממספר מנהלי בתי הספר אשר השתתפו במחקר היו מנהלים שבבית ספרם נלמדת התכנית זו השנה השנייה לפחות. המחצית האחרת של קבוצת המנהלים הם מנהלים אשר בבית ספרם נלמדת התכנית זו השנה הראשונה. מורי התכנית שהשתתפו במחקר הם כולם מורות, והן בעלות ותק של שנתיים לפחות ומלמדות ביותר מבית ספר אחד. לפיכך, בחרנו לנקוט לאורך המחקר בלשון נקבה, הגם שבכלל התכנית מלמדים גם כמה מורים ערביים לצד הרוב המוחלט של מורות. יש לציין כי אף שיש ודאי צדדים משותפים להתמודדות מורים ומורות ערביים עם הוראה בבית ספר יהודי, נראה שעשוי להתקיים בין מורים בני שני המינים שוני במוכנות להסתגל להוראה במסגרת מאתגרת זו, שוני שעשוי לנבוע ממעמדם השונה של גברים ונשים בחברה. לאור זאת מצאנו כי נכון להימנע מהכללה מגדרית באשר לממצאי מחקר זה.

¹¹ קבוצת המנהלים כללה מנהלים ומנהלות

לוח 1 להלן מציג את משתתפי המחקר.

לוח 1: משתתפי המחקר

השוואה		ניסוי		
תלמידים	בתי-ספר	תלמידים	בתי-ספר	בתי ספר יסודיים
466	14	533	21	שאלון עמדות לפני
503	13	480	20	שאלון עמדות אחרי
		470	19	מבחן בכתב
		423	18	מבחן בעל-פה
		431	19	שאלון משוב
תלמידים	בתי-ספר	תלמידים	בתי-ספר	חטיבות ביניים
296	9	263	10	שאלון עמדות לפני
296	9	263	10	שאלון עמדות אחרי
233	9	202	10	מבחן בכתב
222	9	269	10	מבחן בעל-פה
233	9	202	10	שאלון משוב
				צוות בית הספר
		75		מנהלים
		19		מורות התכנית
		16		מורות חט"ב

ב. כלי המחקר

הכלים שבהם נעשה שימוש במחקר זה הם:

- (1) שאלונים למורות התכנית, למורים לערבית בחט"ב, למנהלים שבבית ספרם נלמדת התכנית; שאלוני עמדות לכלל התלמידים ושאלוני משוב על התכנית לבוגרי כיתה ו' (עם סיום התכנית) ולתלמידי חט"ב (שנה לאחר סיום התכנית).
- (2) מבחני הישגים על בסיס התכנית "יא סלאם" ללומדי התכנית (יסודי) הכוללים מבחנים בכתב, מבחני הבנת הנשמע ומבחני הבעה בעל-פה.
- (3) מבחני הישגים על בסיס תכנית הלימודים לכיתה ז' לבוגרי התכנית ולתלמידים מקבוצת השוואה הכוללים מבחנים בכתב, מבחני הבנת הנשמע ומבחני הבעה בעל-פה.

כל השאלונים והמבחנים נבנו במיוחד למחקר זה על בסיס סקירת ספרות של מחקרים וכלי מחקר, ראיונות עם אנשי התכנית וחומרים הנוגעים אליה. מבחני ההישגים חוברו על ידי צוות בראשות ד"ר בהאא מח'ול ובהתייעצות עם פרופ' עילית אולשטיין.¹²

ג. מהלך המחקר

מחקר ההערכה של התכנית "יא סלאם" נמשך בשנות הלימודים תש"ע-תשע"ג.

הפעולות שנעשו בשנת תש"ע

בשנת תש"ע נערכו הפעולות האלה:

- ✓ היכרות עם מסמכי התכנית ועריכת ראיונות עם אנשי מפתח הקשורים לתכנית.
- ✓ סקירת ספרות ראשונית בנושאי המחקר וסקירה רחבה של כלי מחקר בנושאי המחקר.
- ✓ בניית כלי מחקר (מבחנים ושאלונים) ועריכת פיילוט למבחני הידע בכיתות ו' ו-ז'.

לפיילוט בשתי דרגות הכיתה היו מטרות שונות:

פיילוט כיתה ו' נועד לבחון אם תוצאות המבחן משקפות התפלגות ציונים נורמלית המבחינה בין מי שהפנים את הלימוד ומי שלא הצליח בכך. ההחלטה על מידת הקושי של המבחן היא למעשה החלטה "חיצונית" המתבססת על הציפייה לרמת הישגים מסוימת בקרב הלומדים, והפיילוט מצופה לאתר פריטים קיצוניים מבחינת הקושי שאלו משקפים, ולאזן את המבחן, כאמור, לפי מדיניות מחבריו. מטרה נוספת של הפיילוט היא לזהות פריטים שסומנו כ"לא מובנים" על ידי הנבחנים (אופציה זו לא הייתה אחת מאופציות התשובה אבל לעתים נוספה על ידי התלמידים). המטרה האחרונה של הפיילוט הייתה לבחון את דרך ההתנהלות הפרקטית של העברת המבחנים בכתב ובעל פה מבחינת אורכו של כל מבחן, הלוגיסטיקה של העברת המבחנים ומידת שיתוף הפעולה של בתי הספר. פיילוט המבחנים לכיתה ו' כלל מבחנים בכתב ובעל-פה בארבע כיתות (בשלושה בתי ספר) – בסך הכול 89 נבחנים בכתב ו-89 נבחנים בעל-פה.

פיילוט המבחנים לכיתה ז' נועד לאתר את הפריטים המבחינים בין התוצאות של בוגרי התכנית "יא סלאם" לבין התוצאות של מי שלא למד את התכנית. במבחן הסופי של כיתות ז' מספר הפריטים המבחינים היה רב יותר ממספר הפריטים שבהם נמצאה התפלגות ציונים דומה בין הקבוצות. פיילוט המבחנים לכיתה ז' כלל מבחנים בכתב בחמש כיתות (בארבעה בתי ספר) – בסך הכול 95 מבחנים לבוגרי התכנית "יא סלאם" ו-59 למי שלא למד את התכנית.

לאור תוצאות הפיילוט עודכנו מבחני הידע ואושרו על ידי ועדת ההיגוי של המחקר. תוצאה נוספת של הפיילוט הייתה ההחלטה לשנות את מתכונת מבחן ההבעה בעל פה ממתכונת יחידנית למתכונת קבוצתית הכוללת ארבעה תלמידים בכל "מקצה", ובעקבות זאת לשנות במידה מסוימת גם את תוכן מבחן ההבעה.

¹² ראו נספח 1: כלי המחקר.

הפעולות שנעשו בשנת תשע"א

בשנת תשע"א נערכו הפעולות האלה :

- ✓ בתחילת השנה – יצירת "קו התחלה" של המחקר : העברת שאלוני עמדות בכיתות ה' לתלמידי התכנית (קבוצת הניסוי) ולתלמידים שאינם לומדים אותה (קבוצת השוואה).
- ✓ בסוף השנה – העברת שאלוני משוב למנהלי בתי ספר בהם נלמדת התכנית.
- ✓ בסוף השנה – העברת שאלוני משוב למורות המלמדות את התכנית.
- ✓ בשנה זו נוספו לסוללת המבחנים מבחנים בהבנת הנשמע ובחינה בעל-פה גם לכיתות ז' (זאת בעקבות השינוי בתכנית הלימודים בערבית לחט"ב).

כאמור, בבחירת מדגם ההשוואה הקפדנו על כניסה לבתי ספר אשר מאפייניהם הדמוגרפיים (ערים מעורבות או לא, מצב סוציו-אקונומי) דומים ככל האפשר לבתי הספר מקבוצת הניסוי. מלבד זאת הוקפד כי בכל הכיתות שנדגמו לא יהיו תלמידים ממוצא ערבי (על-פי דרישת המדען הראשי במשרד החינוך). השאלונים היו אנונימיים למעט כתיבת ארבע הספרות האחרונות של תעודת הזהות של כל תלמיד על הטופס שמילאה מחנכת הכיתה, לצורך עיבודים משווים. המחנכת היא שמילאה נתון זה והפוקדים בכיתות לא קיבלו גישה לרשימות התלמידים. כמה ימים לפני הכניסה לבתי הספר קיבלו הורי התלמידים, הן בקבוצת הניסוי הן בקבוצת השוואה, מכתב המספר על המחקר ומבקש את רשותם לשיתוף ילדיהם בו. ילדי הורים שהתנגדו לכך באמצעות מילוי ספח מתאים (מעטים) – לא שותפו במחקר. בשאלוני המורות הקפדנו הקפדה יתרה על אנונימיות העונות. השאלונים האנונימיים נשלחו לבתי הספר משם הועברו באופן עצמאי למורות, אשר החזירו את השאלונים במעטפות מבוללות, ללא ציון שם השולח, ישירות למכון סאלד.

הפעולות שנעשו בתשע"ב

בשנת תשע"ב נערכו הפעולות האלה :

- ✓ בסוף השנה – יצירת "קו סיום" של המחקר : העברת שאלוני עמדות בכיתות ו' לתלמידי התכנית (קבוצת הניסוי) ולתלמידים שאינם לומדים אותה (קבוצת השוואה).
- ✓ בסוף השנה – העברת מבחנים ושאלוני עמדות לתלמידי כתות ז' בוגרי התכנית ולתלמידים שלא למדו אותה (קבוצת השוואה).
- ✓ בסוף השנה – העברת שאלוני משוב למורות לערבית בכיתה ז' (קבוצות ניסוי והשוואה).

במהלך החודשים יולי 2012 עד יוני 2013 נערכו עיבודי הנתונים המחקר, עודכנה סקירת הספרות ונכתב הדוח המסכם.

ממצאים

חלק ראשון: התכנית "יא סלאם"

מנקודת המבט של מנהלי בתי הספר ומורות התכנית

פרק ראשון

כיצד השתלבו התכנית "יא סלאם" והמורות הערביות שלימדו בה בבתי הספר העבריים מנקודת המבט של מנהלי בתי הספר?

פרק זה מציג את עמדותיהם, תחושותיהם, פעולותיהם והתרשמויותיהם של מנהלי בתי הספר בנוגע לתכנית "יא סלאם" ולהשפעותיה. ההיבטים השונים מוצגים תוך התייחסות לכלל העונים וכן להשוואה בין מנהלים שבבית ספרם נלמדת התכנית במשך שנתיים לפחות (להלן – "ותיקים") לבין מנהלים שזוהי שנת ההפעלה הראשונה של התכנית בבית ספרם (להלן – "חדשים"). סעיפי חלק זה כוללים התייחסות לעמדות ולפעולות של המנהלים הכרוכות בהכנסת התכנית לבית הספר ולתיאור חיי היומיום של התכנית במרחב הבית-ספרי, וכן הם מעניקים מבט רטרוספקטיבי על התכנית והשפעותיה בעיני המנהלים.

א. עמדות ופעולות הכרוכות בכניסת התכנית לבית הספר

1. הזדהות עם חזון התכנית והערכת האפשרות של השגתו (שאלה פתוחה)¹³

חזון התכנית, כפי שהוא מופיע במסמכי יוזמות קרן אברהם, צוטט בשאלוני המנהלים (והמורות)¹⁴: מרבית העונים מקרב המנהלים דיווחו על הזדהות מלאה עם חזון התכנית: "השיקול הראשוני ללימוד השפה הערבית בא מתוך הזדהות עם החזון שבו חברה ישראלית רב-תרבותית, שיש

הזדהות עם חזון התכנית	כלל המדגם	ותיקים בתכנית	חדשים בתכנית
אחוז העונים	80%	81%	79%
הזדהות מלאה	86.9%	85.3%	88.9%
הזדהות חלקית/חוסר הזדהות	8.2%	8.8%	7.4%
השגת החזון ריאלית	36.1%	35.3%	37.0%
השגת החזון ריאלית חלקית	18.0%	23.5%	11.1%
השגת החזון לא ריאלית	16.4%	17.6%	14.8%

מקום נכבד לשפה הערבית בחיי המדינה בכלל ובגליל בפרט"..." "מזדהה בהחלט – גם דעותיי זהות"..." "אני מזדהה עם חזון זה, בעיקר עם האמונה כי השפות הרשמיות נלמדות ומדוברות ומבטאות את התרבויות והאוכלוסיות השונות החיות יחד". פחות מעשרה אחוזים מן העונים הביעו הזדהות חלקית או חוסר הזדהות עם חזון התכנית: "אני מזדהה עם החזון. לדעתי השפה הרשמית היחידה אמורה להיות עברית. אין זה אומר שערבית/אנגלית/רוסית/אמהרית לא צריכות להילמד – אני בעד פלורליזם אבל מקדשת את העברית בלבד"..." "אני מזדהה עם חזון המיזם. מבחינתי אנו חייבים

¹³ סף הדיווח המופיע בלוח כ-5%. התיאור המילולי כולל גם תשובות שניתנו על ידי מספר קטן יותר של העונים. יש לשים לב לכך שאחוז העונים אינו מייצג את כלל הקבוצה.

¹⁴ "חברה ישראלית רב תרבותית ושוויונית שבה השפות הרשמיות – שפות הארץ – עברית וערבית – נלמדות, מדוברות ונראות, כביטוי לתרבויות ולאוכלוסיות וללגיטימציה ציבורית לשפות ולדובריהן".

ללמוד ערבית רק כי אהנו ממוקמים במזרח התיכון, ושכנינו דוברי ערבית ולא בשל היותם של הערבים אוכלוסיית מיעוט בארץ. בשום מדינה בעולם לא מלמדים שפה נוספת בשל קבוצות מיעוט"¹⁵.

כשליש מן העונים סבורים כי השגת החזון ריאלית: "השגת החזון היא ריאלית אולם תתבצע לאורך זמן ובאופן הדרגתי" ... "אני מאמינה שילדינו הם שליחים של הדור המעוניין בשלום" ... "החזון מתאים ונראה ריאלי – צריך לקדם אותו לא רק דרך הנושא הלימודי בכיתה אלא במגוון פעילויות נוספות כולל מפגשים" ... "אני מאמינה שניתן להשיג את החזון בסיוע חינוך נכון ודוגמה אישית". כשישית מהם סבורים כי השגתו ריאלית באופן חלקי: "השגת החזון ריאלית בתנאי שיהיה מקצוע חובה עד סוף י"ב ובכך יזכה לחשיבות ולמשמעות גבוהה יותר בעיני התלמידים ובעיני הוריהם" ... "ההשגה ריאלית במידה ויתקיימו תנאים של דיאלוג גם בסביבה המדינית וכמו כן שלא נצטרך להתמודד עם פעולות של טרור" ... "הפעלתו תהיה ריאלית אם יפעלו בשני המגזרים לקבלת השוונות כבר מגיל צעיר באמצעות מפגשים שונים ומגוונים", או שהשגתה רחוקה מאוד: "אינני יכולה לומר שהמורה המלמדת בבית הספר משיגה בדרך ההוראה שלה מטרות נעלות אלה... הילדים עסוקים בציונים והישגים" ... "נראה לי שהשגת החזון רחוקה מאוד. כדי שתהיה לגיטימציה ציבורית לכך יש צורך בהיכרות עמוקה יותר עם השפה והתרבות וכן חשוב שתלמידים לא יכירו רק את השפה, לכן צריך שיעברו כנראה מספר דורות" ... "לצערי במדינה בה אנו חיים בניית הגשר תארך עוד זמן רב אבל כמחנכת אני מאמינה שמחובתנו לעשות הכול לקירוב הלבבות" ... "לצערי במציאות הקשה שלנו זה לא נראה בר ביצוע אבל אני מאמינה שאין להרפות".

2. חשיבות מטרות התכנית בעיני המנהלים

מטרות התכנית "יא סלאם" עלו מתוך מסמכי התכנית ומתוך ראיונות עם אנשי התכנית. מטרות אלו הוצגו למנהלים, והם התבקשו לדרג את החשיבות של כל אחת מהמטרות בעיניהם. לתשובות המנהלים נערך ניתוח גורמים אשר העלה שני סוגי מטרות – מטרות הנוגעות לידע ומטרות הנוגעות לעמדות. ניתוח גורמים נוסף יצר חלוקה של עמדות מורים ותלמידים.

בלוחות 2 ו-3 להלן מוצגות עמדות המנהלים בנוגע לחשיבות מטרות התכנית – לפי כלל המדגם, ולאחר מכן בהשוואה בין מנהלי בתי ספר "ותיקים" בתכנית ל"חדשים".

לוח 2: חשיבות מטרות התכנית בעיני המנהלים, בכלל המדגם (N = 75)

מטרה	כלל לא חשובה (1)	חשובה במידה מעטה (2)	חשובה במידה בינונית (3)	חשובה במידה רבה (4)	חשובה במידה רבה מאוד (5)	(4+5)	ממוצע	סטיית תקן
1. מטרות ידע							4.36	.578
הבנה (בסיסית) של ערבית דבורה	1.4%	1.4%	4.1%	33.8%	59.5%	93.3%	4.49	.763
יכולת (בסיסית) להתבטא בערבית דבורה	.0%	1.4%	5.5%	38.4%	54.8%	93.2%	4.47	.668

¹⁵ זו דעת מנהל/ת וכמובן לא הוצגו לה כל סימוכין.

מטרה	כלל לא חשובה (1)	חשובה מעטה (2)	חשובה בינונית (3)	חשובה רבה (4)	חשובה רבה מאוד (5)	(4+5)	ממוצע	סטיית תקן
שינוי לטובה בעמדות תלמידים כלפי השפה הערבית	.0%	.0%	5.4%	43.2%	51.4%	94.6%	4.46	.601
יצירת סקרנות כלפי השפה והתרבות הערבית בקרב תלמידים	.0%	4.1%	4.1%	35.1%	56.8%	91.9%	4.45	.761
יצירת עניין של התלמידים בהמשך לימודי ערבית בחט"ב	1.4%	2.7%	11.0%	35.6%	49.3%	84.9%	4.29	.874
היכרות (בסיסית) עם הכתב הערבי	2.7%	.0%	20.3%	45.9%	31.1%	77.0%	4.03	.875
2. שינוי גישות – שינוי לטובה בעמדות תלמידים כלפי הערבים שפתם ותרבותם								
היכרות (בסיסית) עם התרבות הערבית	.0%	2.7%	8.1%	21.6%	67.6%	89.2%	4.54	.762
שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לדו-קיום בישראל בין ערבים ליהודים	2.7%	2.7%	4.1%	29.7%	60.8%	90.5%	4.43	.908
שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לתרבות הערבית	1.4%	2.7%	2.7%	39.2%	54.1%	93.3%	4.42	.794
הפחתת גישות סטראוטיפיות של התלמידים כלפי ערבים	2.8%	1.4%	8.3%	31.9%	55.6%	87.5%	4.36	.909
שינוי לטובה בנוגע להתבטאויות תלמידים כלפי ערבים	4.1%	1.4%	4.1%	35.6%	54.8%	90.4%	4.36	.948
היכרות עם חיי היום-יום של הערבים בישראל	4.1%	1.4%	12.2%	44.6%	37.8%	82.4%	4.11	.959
הגדלה של נכונות התלמידים לקשרים עם ערבים	2.8%	4.2%	23.6%	31.9%	37.5%	69.4%	3.97	1.021
3. שינוי גישות – שינוי לטובה בעמדות מורים כלפי ערבים שפתם ותרבותם								
שינוי לטובה בעמדות מורים בנוגע לדו-קיום בישראל בין ערבים ליהודים	4.1%	8.2%	6.8%	35.6%	45.2%	80.8%	4.10	1.108
שינוי לטובה בעמדות מורים בנוגע לתרבות הערבית	2.8%	5.6%	11.1%	44.4%	36.1%	80.5%	4.06	.977
שינוי לטובה בעמדות מורים בנוגע לשפה הערבית	2.7%	5.4%	14.9%	39.2%	37.8%	77.0%	4.04	.999

מטרה	כלל לא חשובה (1)	חשובה מעטה (2)	חשובה בינונית (3)	חשובה רבה (4)	חשובה רבה מאוד (5)	(4+5)	ממוצע	סטיית תקן	
הפחות גישות סטראוטיפיות של המורים כלפי ערבים	5.8%	5.8%	13.0%	33.3%	42.0%	75.3%	4.00	1.150	
יצירת סקרנות בקרב המורים בנוגע לשפה והתרבות הערבית	5.5%	8.2%	11.0%	49.3%	26.0%	75.3%	3.82	1.085	
הגדלה של הנכונות של המורים לקשרים עם ערבים	5.8%	7.2%	24.6%	36.2%	26.1%	62.3%	3.70	1.115	
חשיבות כוללת של מטרות התכנית								4.21	.670

מן הלוח עולה כי בממוצע מייחסים המנהלים חשיבות רבה עד רבה מאוד למטרות התכנית (ממוצע 4.21). חשיבות קבוצת מטרות הידע של התכנית "יאה סלאם" גבוהה בעיני המנהלים יותר מאחרות (ממוצע 4.36 מתוך 5), ולאחריה קבוצת המטרות המבטאות שינוי לטובה של עמדות התלמידים כלפי ערבים, שפתם ותרבותם (ממוצע 4.30 מתוך 5) ואלו המבטאות שינוי לטובה בעמדות המורים כלפי הערבים, שפתם ותרבותם (ממוצע 3.96 מתוך 5).

המטרה הספציפית שמנהלים העריכו כחשובה או חשובה מאוד במידה הגדולה ביותר היא שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לשפה הערבית (כ-95% השיבו כך במידה רבה או רבה מאוד) – מטרה השייכת למטרות הידע ונתפסת אולי כמפתח להשגת היעד המרכזי של התכנית. המטרה שמנהלים העריכו כחשובה או חשובה מאוד במידה הפחות ביותר היא הגדלת נכונותם של המורים לקשרים עם ערבים (כ-63% השיבו כי מטרה זו חשובה במידה רבה או רבה מאוד).

לוח 3: חשיבות מטרות התכנית: השוואה בין עמדות של מנהלים ותיקים

לשל מנהלים חדשים בתכנית

שנה ראשונה בתכנית (N = 34)		ותיקים בתכנית (N = 41)		חשיבות המטרה
ממוצע	חשובה רבה מאוד	ממוצע	חשובה רבה מאוד	
4.30		4.41		1. מטרות ידע
4.36	87.9%	4.59	97.6%	הבנה (בסיסית) של ערבית דבורה
4.36	87.9%	4.51	95.1%	יצירת סקרנות כלפי השפה והתרבות הערבית בקרב תלמידים
4.47	93.8%	4.46	92.7%	יכולת (בסיסית) להתבטא בערבית דבורה
4.45	90.9%	4.46	97.6%	שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לשפה הערבית

שנה ראשונה בתכנית (N = 34)		ותיקים בתכנית (N = 41)		חשיבות המטרה
4.09	81.3%	4.44	87.8%	יצירת עניין של התלמידים בהמשך לימודי ערבית בחט"ב
4.09	75.8%	3.98	78.1%	היכרות (בסיסית) עם הכתב הערבי
4.25		4.34		2. שינוי גישות – שינוי לטובה בעמדות תלמידים כלפי הערבים שפתם ותרבותם
4.61	87.9%	4.49	90.3%	היכרות (בסיסית) עם התרבות הערבית
4.36	87.9%	4.49	92.7%	שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לדו קיום בישראל בין ערבים ליהודים
4.36	90.9%	4.46	95.1%	שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לתרבות הערבית
4.31	87.5%	4.39	92.7%	שינוי לטובה בנוגע להתבטאויות תלמידים כלפי ערבים
4.34	84.4%	4.38	90.0%	הפחתה של גישות סטראוטיפיות של התלמידים כלפי ערבים
4.03	78.8%	4.17	85.4%	היכרות עם חיי היום-יום של הערבים בישראל
3.87	67.7%	4.05	70.7%	הגדלה של נכונות התלמידים לקשרים עם ערבים
3.96		3.96		3. שינוי גישות – שינוי לטובה בעמדות מורים כלפי ערבים שפתם ותרבותם
4.06	81.8%	4.05	79.5%	שינוי לטובה בעמדות מורים בנוגע לתרבות הערבית
4.06	75.7%	4.02	78.0%	שינוי לטובה בעמדות מורים בנוגע לשפה הערבית
4.18	81.8%	4.02	80.0%	שינוי לטובה בעמדות מורים בנוגע לדו-קיום בישראל בין ערבים ליהודים
4.03	73.4%	3.97	77.0%	הפחתת גישות סטראוטיפיות של המורים כלפי ערבים
3.79	72.8%	3.85	77.5%	יצירת סקרנות בקרב המורים כלפי השפה והתרבות הערבית
3.67	56.7%	3.72	66.6%	הגדלה של נכונות המורים לקשרים עם ערבים
4.18		4.24		חשיבות כוללת של מטרות התכנית

מן הלוח עולה כי לא נמצא הבדל מובהק סטטיסטית בין הקבוצות באשר לחשיבות מטרה ספציפית או לחשיבותה של קבוצת מטרות. המטרה הספציפית החשובה ביותר בעיני המנהלים הוותיקים בתכנית, כמו גם בעיני המנהלים שזו שנתם הראשונה בתכנית, נמצאת בתחום מטרות הידע. עוד ניתן ללמוד מן הלוח כי הנטייה להעריך את מטרות הידע ומטרות השינוי בעמדות התלמידים כחשובות או חשובות מאוד גדולה יותר אצל המנהלים הוותיקים מאצל מנהלים שזו שנתם הראשונה.

3. השיקולים להכנסת התכנית לבית הספר (שאלה פתוחה)

בתשובה לשאלה פתוחה "מה היו השיקולים להכנסת התכנית "יא סלאם" לבית הספר" ציינו כמחצית העונים מקרב המנהלים כי לא ניתן להם שיקול דעת בנוגע לכך: "התכנית הוכתבה לנו", זאת בעיקר בעקבות ההחלטה הגורפת של משרד החינוך להחיל את לימוד התכנית על כל בתי הספר במחוז הצפון בשנת הלימודים הנוכחית, אך

שיקולים להכנסת התכנית	כלל המדגם	ותיקים בתכנית	חדשים בתכנית
אחוז העונים	93%	95%	91%
לא ניתנה בחירה	54.9%	35.0%	80.6%
רצון להיכרות עם התרבות הערבית	28.2%	40.0%	12.9%
קרבה ליישובים ערביים/חיים בעיר מעורבת/ רצון בשכנות טובה	16.9%	22.5%	9.7%
רכישת שפה נוספת, שפה שהיא "שפה אחות" לעברית	16.9%	24.5%	6.5%
התכנית תהווה גשר לקשר בין שני העמים/אמונה בדיאלוג/הפחתת סטיגמות	15.5%	25.0%	3.2%
אמונה בדו-קיום (כללי)	7.0%	7.5%	6.5%

גם הרוב המכריע של בתי ספר שהחלו את התכנית מוקדם יותר עשו זאת בעקבות החלטה מערכתית של גורמי החינוך המקומיים. יותר מרבע מן העונים ציינו את הרצון להיכרות עם התרבות הערבית (ותיקים באופן משמעותי יותר מחדשים) כנימוק להכנסת התכנית לבית הספר: "לימוד השפה הוא מנוף לקידום למידת התרבות". כשישית מן המנהלים ציינו את הרצון בשכנות טובה לאוכלוסייה הערבית: "לימודי ערבית בגליל מתבקשים – אנו חיים בסביבה שיש בה כמות גדולה של דוברי ערבית" ובהקניית שפה נוספת: "הערבית היא אחת השפות הרשמיות של מדינת ישראל וחייבת להילמד מגיל צעיר", ומעט פחות מכך ציינו את שאיפתם לדיאלוג של ממש עם האוכלוסייה הערבית בישראל: "צריך ללמוד את התכנית לטובת הידברות"..."למען קירבה והורדת מחיצות"..."שליטה בשפה והיכרות עם התרבות הן תנאי לתקשורת והן שיתנו סיכוי לחברה הישראלית". מנהלים בודדים הזכירו בין שיקוליהם להכנסת התכנית לבית הספר את דרישת ההורים לכך, את הרצון להקל על תלמידיהם את ההשתלבות בלימודי ערבית בחטיבת הביניים ואת חיזוק נושא קבלת השונה בבית הספר.

4. ציפיות מן התכנית (שאלה פתוחה)

כמחצית מן העונים דיווחו כי ציפו שהתכנית תקנה לתלמידים ידע על השפה והתרבות הערבית: "להרחיב ולהעשיר את עולם הידע והקשר לתרבות ולשפה הערבית"..."היכרות עם שפה חדשה ותרבות שונה ודומה, ציפייה שהתלמידים יתחילו להטמיע את השפה והתרבות". קרוב לשליש מהם ציפו כי התכנית תקדם סובלנות וכבוד הדדי בין יהודים לערבים ותפחית סטיגמות בהתייחסות אל

ציפיות מנהלים מן התכנית	כלל המדגם	ותיקים בתכנית	חדשים בתכנית
אחוז העונים	72%	71%	74%
לימוד על התרבות הערבית והאסלאם	56.4%	60.0%	52.0%
לימוד השפה (קריאה/כתיבה/דיבור)	52.7%	53.3%	52.0%
טיפוח סובלנות וכבוד הדדי	29.1%	26.7%	28.0%
"שבירת" המחסום ויצירת אווירה נוחה סביב השפה והתרבות.	20.0%	30.0%	8.0%
יצירת חוויה לימודית טובה	14.5%	13.3%	16.0%

הערבים: "המטרה הראשונה היא דו-קיום. קירוב לבבות" ... "התלמידים ילמדו לקבל את השונה – שפה, תרבות, התנהגות, מבטא ועוד" ... "הפחתת הסטיגמות כלפי שכנו הערבים, היכרות עם שפה שהיא אחות לנו" ... "רק כך יש סיכוי לבנות דיאלוג בין ערבים ויהודים בחיי היומיום" ... "צריך ללמוד זאת מתוקף היותנו חיים במדינת ישראל ומתוקף היותנו חיים במזרח התיכון". כחמישית מן העונים (יותר ותיקים מחדשים) ציפו ל"שבירת" המחסום של רכישת השפה הערבית: "הפחתת הפחד מהבלתי ידוע" ... "שתהיה חשיפה לצלילי השפה", ומעט פחות מכך ציפו לחוויה לימודית טובה: "שהשפה תהפוך לידידותית, שהלימוד יהיה חווייתי ומהנה" ... "שילמדו ערבית מדוברת בצורה חווייתית ומקרבת לשפה". ההבדל המשמעותי בין מנהלים ותיקים לחדשים בציפייה לשבירת המחסום ויצירת אווירה נוחה בלימוד השפה והתרבות הערבית (30% מול 8% בהתאמה) עשוי להצביע על כך שהוותיקים למדו כי התכנית מסוגלת להשיג מטרה זו. מנהלים אחדים (1-2) ציינו את ציפיותיהם מן התכנית באשר לסיועה ללומדי ערבית (ספרותית) בחטיבת הביניים, להשתלבות בתכניות לקידום דו-קיום בין יהודים לערבים המתקיימות בבית הספר, וכן ציפו שהתכנית תימנע משיח דתי ותסתפק בעיסוק בשפה ובתרבות. יצוין, כי התכנית הוכנסה לבתי הספר בראש ובראשונה כ"תכנית להוראת ערבית" (בייחוד בבתי הספר ה"חדשים", שהחלו לאחר שהתכנית הפכה חובה במחוז הצפון).

5. הערכת הסיכוי להשגת מטרות התכנית (לאחר שנתיים)

המנהלים התבקשו להעריך את הסיכוי להשגת מטרות התכנית "יא סלאם" עם סיומה. בשני הלוחות, להלן מוצגות עמדות המנהלים בנוגע לסיכוי להשגת מטרות התכנית לפי הגורמים בכלל המדגם, ובהשוואה בין מנהלי בתי ספר ותיקים בתכנית לחדשים. לשאלה זו ענו רק כמחצית מן המנהלים – 24 מנהלים ותיקים (מתוך 41) ו-17 (מתוך 34) מנהלים שזו שנתם הראשונה בתכנית.

לוח 4: הסיכוי להשגת מטרות התכנית בעיני המנהלים (כלל המדגם) (N = 75)

מטרה	כלל אין סיכוי (1)	סיכוי קטן (2)	סיכוי בינוני (3)	סיכוי גדול (4)	סיכוי מאוד גדול (5)	(4+5)	ממוצע	סטיית תקן
1. מטרות ידע								
הבנה (בסיסית) של ערבית דבורה	0.0%	14.6%	31.7%	39.0%	14.6%	53.6%	3.54	.925
יצירת עניין של התלמידים בהמשך לימודי ערבית בחט"ב	2.5%	20.0%	25.0%	45.0%	7.5%	52.5%	3.35	.975
יצירת סקרנות כלפי השפה והתרבות הערבית בקרב תלמידים	2.5%	5.0%	45.0%	40.0%	7.5%	47.5%	3.45	.815
היכרות (בסיסית) עם הכתב הערבי	5.0%	12.5%	35.0%	37.5%	10.0%	47.5%	3.35	1.001
יכולת (בסיסית) להתבטא בערבית דבורה	2.4%	22.0%	29.3%	39.0%	7.3%	46.3%	3.27	.975

מטרה	סיכוי (1)	סיכוי קטן (2)	סיכוי בינוני (3)	סיכוי גדול (4)	סיכוי מאוד גדול (5)	(4+5)	ממוצע	סטיית תקן
שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לשפה הערבית	2.6%	15.4%	38.5%	30.8%	12.8%	43.6%	3.36	.986
2. שינוי גישות – שינוי לטובה בעמדות תלמידים כלפי ערבים								
היכרות (בסיסית) עם התרבות הערבית	2.4%	12.2%	26.8%	43.9%	14.6%	58.5%	3.56	.976
שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לתרבות הערבית	5.1%	10.3%	35.9%	41.0%	7.7%	48.7%	3.36	.959
שינוי לטובה בהתבטאויות תלמידים כלפי ערבים	2.7%	5.4%	45.9%	35.1%	10.8%	45.9%	3.46	.869
הפחתת גישות סטראוטיפיות של התלמידים כלפי ערבים	8.1%	18.9%	35.1%	32.4%	5.4%	37.8%	3.08	1.038
היכרות עם חיי היום-יום של הערבים בישראל	7.5%	27.5%	32.5%	30.0%	2.5%	32.5%	2.93	.997
שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לדו-קיום בישראל בין ערבים ליהודים	8.1%	24.3%	40.5%	18.9%	8.1%	27.0%	2.95	1.053
הגדלה של נכונות התלמידים לקשרים עם ערבים	8.3%	22.2%	44.4%	19.4%	5.6%	25.0%	2.92	.996
3. שינוי גישות – שינוי לטובה בעמדות מורים כלפי ערבים								
שינוי לטובה בעמדות מורים בנוגע לשפה הערבית	13.2%	18.4%	23.7%	34.2%	10.5%	44.7%	3.11	1.226
שינוי לטובה בעמדות מורים בנוגע לתרבות הערבית	11.1%	16.7%	27.8%	36.1%	8.3%	44.4%	3.14	1.150
הפחתת גישות סטראוטיפיות של המורים כלפי ערבים	18.8%	12.5%	34.4%	28.1%	6.3%	34.4%	2.91	1.201
יצירת סקרנות בקרב המורים כלפי השפה והתרבות הערבית	21.1%	21.1%	28.9%	28.9%	0.0%	28.9%	2.66	1.122

מטרה	כלל אין סיכוי (1)	סיכוי קטן (2)	סיכוי בינוני (3)	סיכוי גדול (4)	סיכוי מאוד גדול (5)	(4+5)	ממוצע	סטיית תקן
שינוי לטובה בעמדות מורים בנוגע לדו-קיום בישראל בין ערבים ליהודים	14.7%	20.6%	41.2%	14.7%	8.8%	23.5%	2.82	1.141
הגדלה של הנכונות של המורים לקשרים עם ערבים	21.9%	15.6%	43.8%	15.6%	3.1%	18.7%	2.63	1.100
הערכת הסיכוי הכולל להשגת מטרות התכנית								
							3.18	.713

מן הלוח עולה כי בעיני המנהלים, הסיכוי הכולל להשגת מטרות התכנית נמוך באופן משמעותי מהחשיבות המיוחסת על-ידי המנהלים למטרות אלה (4.21 מול 3.10 בהתאמה). הסיכוי להשגת מטרות הידע של התכנית נתפסת כגדולה יותר מאחרות (ממוצע 3.39 מתוך 5), ולאחריה קבוצת המטרות המבטאות שינוי לטובה של עמדות התלמידים כלפי ערבים, שפתם ותרבותם (ממוצע 3.20 מתוך 5) ואלו המבטאות שינוי לטובה בעמדות המורים כלפי הערבים, שפתם ותרבותם (ממוצע 2.87 מתוך 5).

המטרה הספציפית שאת סיכויי השגתה המנהלים העריכו במידה הרבה ביותר היא היכרות בסיסית עם התרבות הערבית (כ-59% השיבו כך במידה רבה או רבה מאוד), והמטרה שאת סיכויי השגתה המנהלים העריכו במידה הפחותה ביותר היא הגדלת נכונותם של המורים לקשרים עם ערבים (כ-19% השיבו כך במידה רבה או רבה מאוד) – זו גם הייתה כאמור לעיל המטרה החשובה פחות בעיני המנהלים.

לוח 5: הערכת הסיכוי להשגת מטרות התכנית – השוואה בין עמדות מנהלים ותיקים ובין עמדות מנהלים חדשים בתכנית

שנה ראשונה בתכנית (N = 34)		ותיקים בתכנית (N = 41)		סיכוי להשגת המטרה בתום התכנית
ממוצע	סיכוי גדול וגדול מאוד	ממוצע	סיכוי גדול וגדול מאוד	
3.59		3.25		1. מטרות ידע
3.71	64.7%	3.42	45.8%	הבנה (בסיסית) של ערבית דבורה
3.53	64.7%	3.22	43.5%	יצירת עניין של התלמידים בהמשך לימודי ערבית בחטי"ב
3.53	58.8%	3.39	39.1%	יצירת סקרנות כלפי השפה והתרבות הערבית בקרב תלמידים
3.63	50.1%	3.17	39.1%	שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לשפה הערבית
3.63	62.5%	3.17	37.5%	היכרות (בסיסית) עם הכתב הערבי
3.47	58.9%	3.12	37.5%	יכולת (בסיסית) להתבטא בערבית דבורה

שנה ראשונה בתכנית (N = 34)		ותיקים בתכנית (N = 41)		
ממוצע	סיכוי גדול וגדול מאוד	ממוצע	סיכוי גדול וגדול מאוד	סיכוי להשגת המטרה בתום התכנית
3.10		3.27		2. שינוי גישות – שינוי לטובה בעמדות תלמידים כלפי ערבים
3.41	47.1%	3.67	66.7%	היכרות (בסיסית) עם התרבות הערבית
3.40	26.6%	3.50	59.1%	שינוי לטובה בנוגע להתבטאויות תלמידים כלפי ערבים
3.38	43.8%	3.35	52.2%	שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לתרבות הערבית
2.94	25.1%	3.19	47.7%	הפחתת גישות סטראוטיפיות של התלמידים כלפי ערבים
2.75	25.0%	3.04	37.5%	היכרות עם חיי היום-יום של הערבים בישראל
2.87	18.8%	3.00	33.3%	שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לדו-קיום בישראל בין ערבים ליהודים
2.87	25.1%	2.95	25.0%	הגדלה הנכונות של התלמידים לקשרים עם ערבים
2.77		2.95		3. שינוי גישות – שינוי לטובה בעמדות מורים כלפי ערבים
3.07	33.3%	3.19	52.4%	שינוי לטובה בעמדות מורים בנוגע לתרבות הערבית
3.38	43.8%	2.91	45.4%	שינוי לטובה בעמדות מורים בנוגע לשפה הערבית
2.71	21.4%	3.06	44.5%	הפחתה של גישות סטראוטיפיות של המורים כלפי ערבים
2.38	18.8%	2.86	36.4%	יצירת סקרנות בקרב המורים כלפי השפה והתרבות הערבית
2.77	7.7%	2.86	33.3%	שינוי לטובה בעמדות מורים בנוגע לדו-קיום בישראל בין ערבים ליהודים
2.29	7.1%	2.89	27.8%	הגדלה של הנכונות לקשרים עם ערבים של המורים
2.50	14.2%	3.00	25.0%	הבנה כלפי ערבים ישראלים והקונפליקט שבו הם חיים
3.18		3.18		הערכת הסיכוי הכולל להשגת מטרות התכנית

מן הלוח עולה כי לא נמצא הבדל מובהק סטטיסטית בין הקבוצות באשר לסיכוי להשגת מטרה ספציפית או קבוצת מטרות, אם כי ניתן לראות שבאופן עקבי למדי מנהלים ותיקים בתכנית מביעים ביטחון גדול מעט יותר בסיכוי להשגתן של מטרות הנוגעות בשינוי עמדות, בעוד שמנהלים חדשים מביעים ביטחון רב יותר בסיכוי להשגת המטרות הלימודיות של התכנית. המטרה הספציפית שסיכויי הגשמתה הם הגבוהים ביותר היא היכרות בסיסית עם התרבות הערבית – כך בקרב שתי הקבוצות. יש לציין כי הפער בין עמדות מנהלים ותיקים לחדשים במה שנוגע להערכת השגת מטרות הידע של התכנית "במידה רבה או רבה מאוד" עומד על כ-20% (חדשים יותר מוותיקים), ואילו הפער בין עמדות מנהלים ותיקים לחדשים במה שנוגע להערכת השגת שינוי העמדות של התלמידים ושל המורים "במידה רבה או רבה מאוד" עומד על כ-17% (ותיקים יותר מחדשים).

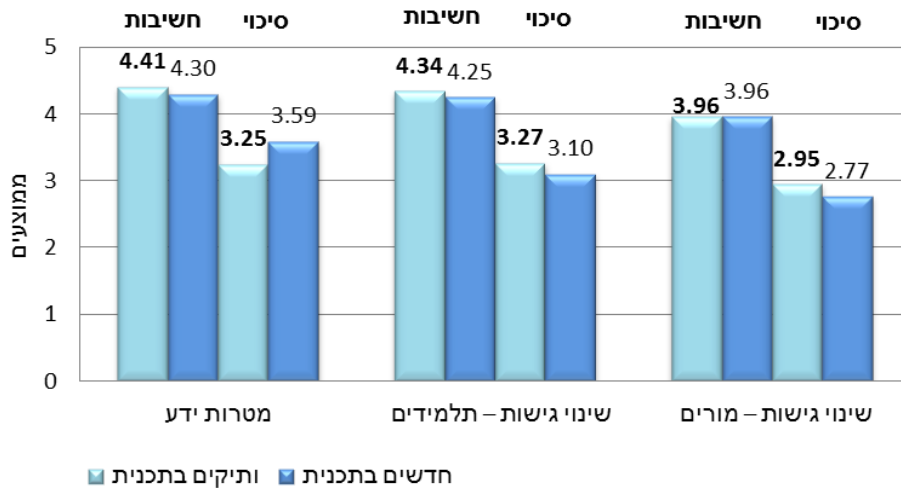
מצד אחד ממצא זה עשוי לשקף התפכחות מסוימת של המנהלים הוותיקים מן השאיפה לרכישת השפה המדוברת (בהוראתה לאורך שעותיים שבועיות בלבד), ומצד שני הוא עשוי לייצג שינוי עמדות מסוים בקרב התלמידים ובקרב הצוות אשר בא לידי ביטוי במהלך השנים שבהן מופעלת התכנית בבתי הספר הוותיקים.

לוח 6: השוואה בין חשיבות המטרות והסיכוי להשגתן בקרב מנהלים ותיקים וחדשים בתכנית

מטרות ידע	ותיקים בתכנית חשיבות	ותיקים בתכנית סיכוי	פער	חדשים בתכנית חשיבות	חדשים בתכנית סיכוי	פער
1. מטרות ידע	4.41	3.25	-1.16	4.30	3.59	-0.71
2. שינוי גישות – שינוי לטובה בעמדות תלמידים כלפי ערבים	4.34	3.27	-1.07	4.25	3.10	-1.15
3. שינוי גישות – שינוי לטובה בעמדות מורים כלפי ערבים	3.96	2.95	-1.01	3.96	2.77	-1.19

מן הלוח עולה כי הפער הממוצע הגדול ביותר בין חשיבות המטרות לצפי להשגתן נמצא בקרב מנהלים ותיקים בתכנית – במטרות ידע, ובקרב מנהלים חדשים – בשינוי לטובה בעמדות מורים כלפי מנהלים.

גרף 1: השוואה בין חשיבות המטרות ובין הסיכוי להשגתן בקרב מנהלים ותיקים וחדשים בתכנית

6. הכנות מעשיות לקראת כניסת התכנית לבית הספר

יידוע צוות בית הספר באשר לכניסת התכנית למוסד טרם כניסתה

68.4% מכלל המנהלים שהשתתפו במחקר (66.7% ממנהלי בתי הפרס "הוותיקים" מול 70.6% מ"החדשים") יידעו את צוות בית הספר בנוגע לכניסת התכנית למוסד טרם כניסתה, 22.4% מהם (21.4% מהוותיקים בתכנית מול 23.5% מהחדשים בתכנית) לא יידעו את צוות בית הספר לפני כניסת התכנית, 9.2% מן המנהלים לא ענו לשאלה זו.

יידוע הורי התלמידים באשר לכניסת התכנית למוסד טרם כניסתה

59.2% מכלל המנהלים שהשתתפו במחקר (59.5% מהמנהלים "הוותיקים" מול 58.8% מהמנהלים "החדשים") יידעו את הורי התלמידים בנוגע לכניסת התכנית לבית הספר טרם כניסתה, 31.6% מהם (28.6% מהמנהלים הוותיקים בתכנית מול 35.3% מהמנהלים החדשים) לא יידעו את הורי התלמידים לפני כניסת התכנית, 9.2% מהמנהלים לא ענו לשאלה זו.

עמדות הורים כלפי הכנסת התכנית לבית הספר (שאלה פתוחה)

מרבית העונים ציינו כי לא הובעה התנגדות הורים למהלך של הכנסת התכנית "יא סלאם" לבית הספר,

וחלקם אף הדגישו את תמיכת ההורים ביוזמה זו: "ההורים לא הביעו הסתייגות או התנגדות – הם מבינים את חשיבות התכנית" ... "התכנית התקבלה בברכה על ידי ההורים והצוות. בבית הספר לומד תלמיד ערבי,

עמדות הורים	כלל המדגם	ותיקים בתכנית	חדשים בתכנית
אחוז העונים	92%	93%	91%
לא הייתה התנגדות	85.7%	87.2%	83.9%
הייתה התנגדות	14.3%	12.8%	16.1%
לא ניתן פתח לביטוי התנגדות	5.7%	5.1%	6.5%

ועל כן אין רעיון הוראת לימוד הערבית זר לנו" ... "זהו חלק מחזון בית הספר, והמורים וההורים שותפים לכך". כשישית מן העונים ציינו את התנגדות ההורים לתכנית: "היו הסתייגויות, בעיקר עקב הקושי בלמידת שפה שלישית ועומס בלימודים" ... "לא הופעלו לחצים גלויים – מול אלה הסמויים פעלנו בנחישות" ... "בשנה הראשונה היו שתי משפחות שהתנגדו, ולאחר שיחות הבהרה אין שום התנגדות". חלק קטן מן העונים ציינו בתשובה לשאלה זו כי מאחר שהתכנית הושתה על בית הספר לא ניתנה להורים אפשרות להביע את דעתם בנושא: "לא הייתה שאלה – זה בא ברמת ההנחיה ולא ניתן מקום לשיקול דעת בית הספר" ... "לא הופעלו לחצים מכיוון שהודענו להם שזו דרישת המחוז".

ב. חיי היום-יום של התכנית "יא סלאם" בבית הספר

1. התקבלות התכנית בבית הספר (שאלה פתוחה)

כשליש מן העונים סבורים כי בסך הכול התכנית "יא סלאם" התקבלה בבית הספר באופן חיובי

(ותיקים יותר מחדשים): "התכנית התקבלה בברכה, כהמשך טבעי לעשייה החינוכית סביב התמיכה בדו-קיום" ... "התכנית התקבלה כמו כל תכניות הלימוד – ברצינות רבה" ... "התכנית התקבלה בצורה חיובית מאוד, ובהמשך ההתלהבות רק גברה", כי הצוות קיבל אותה

התקבלות התכנית בבית הספר	כלל המדגם	ותיקים בתכנית	חדשים בתכנית
אחוז העונים	73%	79%	75%
קבלה חיובית (ללא פירוט)	34.5%	42.4%	22.7%
תחושה חיובית של הצוות	32.7%	30.3%	36.4%
תחושה חיובית של התלמידים	30.9%	24.2%	40.9%
קושי עבור התלמידים	21.8%	12.1%	36.4%
קושי עבור הצוות	9.1%	6.1%	13.6%
אין התייחסות מיוחדת	7.3%	9.1%	4.5%

בברכה: "התכנית התקבלה בהסכמה ובשמחה. המורה נקלטה באהדה והמורים תמכו בתכנית במהלך השנה" ... "הגורם המשמעותי ביותר הוא אישיותה של המורה – זו השתלבה בציבור מורי

בית הספר וזכתה לתמיכה ולשיתוף פעולה", וכי גם התלמידים הגיבו כלפיה – גם אם לא מיד – באופן חיובי: "ככלל התלמידים אוהבים את השיעור, ויש למרביתם קשר טוב עם המורה. ככל שהשנה מתקדמת יש שיפור בקשר בינם לבין המורה" ... "המורה מצליחה לסחוף את התלמידים והמורים" ... "השנה החלה בהתרגשות רבה שנמשכת עד היום. התלמידים אוהבים ללמוד את השפה ומתחברים לפעילויות" ... "בתחילת השנה קיבלו התלמידים את התכנית בחשש והסתייגות מסוימת, והיום רוב התלמידים משתפים פעולה".

כחמישית מן העונים (חדשים יותר מוותיקים) זיהו קושי של תלמידיהם, חלקם תלמידים בעלי קושי לימוד כלליים, להסתגל ללימוד התכנית: "בהמשך השנה ניכר אצל תלמידים מסוימים קושי ברכישת השפה, ומכאן נוצרה גם גישה שלילית כלפי השיעור" ... "קיים קושי מהותי בקשר בין המורה לתלמידים" ... "הקושי היה קשור למורה" ... "היה קושי של התמודדות עם שתי שפות וגם קושי לאומי", וכעשירית ציינו את הקושי של צוות בית הספר בנוגע לתכנית, בעיקר בשלביה הראשונים: "בצוות הכללי הורגשה נימה של הסתייגות" ... "התכנית התקבלה בסבר פנים יפות, אך היו התנגדויות מתחת לפני השטח". מספר מנהלים ציינו כי התכנית התקבלה בבית הספר כמעט ללא התייחסות מיוחדת: "לא נשמעו אמירות לפה או לשם" ... "התכנית התקבלה ללא התנגדויות או הסתייגויות מיוחדות – ישנם תלמידים והורים ששואלים מדוע חשוב ללמוד את התכנית, אך אט אט מבינים את חשיבותה הלכה למעשה".

2. השתלבות המורה הערבייה בבית הספר (שאלה פתוחה)

קרוב לשני שלישים מן העונים אמרו שהמורה הערבייה אינה ממלאת תפקידים נוספים להוראה בבית הספר. העונים הסבירו זאת בכך שמורות התכנית עובדות בכמה בתי ספר, ולכן זמן השהייה שלהם בבית הספר אחד

אינו גדול (כשליש העונים), ובכך שזו שנת ההוראה הראשונה של חלקן בבית הספר – גם אם לא בתכנית (כעשירית העונים). היו מנהלים שצינו כי למורה בבית

השתלבות המורה הערבייה בבית הספר	כלל המדגם	ותיקים בתכנית	חדשים בתכנית
אחוז העונים	84%	91%	77%
לא ממלאת תפקידים נוספים בבית הספר	60.9%	57.9%	65.4%
פעילה חברתית לא לקחה תפקידים נוספים	40.6%	42.1%	38.5%
לא השתלבה – נמצאת זמן מצומצם בבה"ס	31.3%	23.7%	42.3%
פעילה מאוד בחיי בית הספר	10.9%	13.2%	7.7%
עדיין לא השתלבה – שנה ראשונה בבה"ס	9.4%	13.2%	3.8%

ספרם הוצע למלא תפקידים נוספים, אך היא סירבה לכך, והיו מנהלים שצינו כי כלל לא הוצעו לה תפקידים נוספים בגלל בעיות בהוראה או בגלל פערים תרבותיים. בין שליש למחצית העונים דיווחו כי אף שהמורה לערבית לא לקחה על עצמה תפקידים נוספים – היא פעילה חברתית בבית הספר ולוקחת חלק בטקסים, בטיולים ובאירועים בית ספריים: "השתלבה מצוין. אין לה תפקידים, אך היא מהווה חלק אינטגרלי מהצוות" ... "בהחלט השתלבה. לקחה חלק בפעילויות חברתיות ואפילו הפעילה דוכן בפורים". כעשירית מן העונים דיווחו שהמורה פעילה מאוד בחיי בית הספר, בישיבות הצוות במשימות לימודיות ובמסגרת חדר מורים לומד: "היא שותפה בצוות כישורי שפה, מאוד

פעילה, והיא חלק מהצוות ובעלת מוטיבציה גבוהה מאוד" ... "המורה הערבייה השתלבה יפה בעיקר בקרב צוות מחנכות ה' שעמן היא עובדת. היא מלמדת גם שעות פרטניות בכיתה א' וגם שם מצאה את מקומה". יצוין שבבתי ספר שזו השנה הראשונה שהתכנית נלמדת בהם היא מיושמת רק בכיתות ה'. לכן, בבתי ספר אלה, שמנהליהם הם מחצית מן הנשאלים, המורות לערבית נוכחות מעט יחסית. היבט זה עשוי להסביר גם את מיעוט העונים היחסי בקרב מנהלים חדשים בתכנית.

3. מעורבות המנהל בתכנית (שאלה פתוחה)

כשלושה רבעים מן העונים (חדשים יותר מוותיקים) ציינו כי ביקרו בכיתות הלימוד וצפו בשיעורי התכנית, וחלקם ציינו שעשו זאת כחלק משגרת עבודתם. כשליש מן העונים ציינו כי הם מלווים ומגבים את המורות המלמדות את התכנית:

"היה צריך לחזק את עניין המשמעת בחלק מהכיתות – אם בגלל המורות הצעירות ואם בגלל החידוש בלימוד ערבית בבית הספר" ... "אני מעורבת בשיחות עם המורה ובטיפול במספר רב של בעיות משמעת" ...

מעורבות המנהל בתכנית	כלל המדגם	ותיקים בתכנית	חדשים בתכנית
אחוז העונים	82%	86%	77%
צפייה בשיעורים	74.2%	69.4%	80.8%
ליווי גיבוי ותמיכה במורה לערבית	32.3%	33.4%	30.7%
הסבר ו"שיווק" התכנית להורים	21.0%	19.4%	23.1%
שיחות עם תלמידים	11.3%	11.1%	11.5%
השתתפות באירועי התרבות הקשורים לתכנית	11.3%	5.6%	19.2%
קשר עם צוות בית הספר	9.7%	11.1%	7.7%

"הכנסתי לכיתה מורות שסיימו חמש יחידות בגרות בערבית לשם תמיכה במורה וקידום הכיתה" ... וכחמישית (חדשים יותר מוותיקים) דיווחו כי עסקו ב"שיווק" התכנית להורים". כעשירית מן העונים ציינו שקיימו שיחות מקדימות עם תלמידים: "הייתי שותף בהסבר על חשיבות השפה", הציגו את התכנית גם לצוות בית הספר ולקחו חלק באירועי התכנית (חדשים יותר מוותיקים). מנהלים אחדים אף יזמו אירועים בעלי זיקה לתרבות הערבית בבית הספר (שאינם חלק מן התכנית), לימדו "שיעורי אורח" בתכנית (מנהלים שהשכלתם בתחום המזרחנות).

4. מפגשים עם תלמידים ערבים (שאלה פתוחה)

מעט למעלה ממחצית העונים ציינו שבבית ספרם לא מתקיימים כרגע מפגשים בין תלמידי בית הספר לתלמידי בתי ספר ערביים (חדשים יותר מוותיקים). חלק מן

מפגשים עם תלמידים ערבים	כלל המדגם	ותיקים בתכנית	חדשים בתכנית
אחוז העונים	88%	91%	85%
אין מפגשים	56.7%	47.4%	69.0%
יש מפגשים לא במסגרת התכנית	29.9%	36.8%	20.7%
יש מפגשים במסגרת התכנית	13.4%	15.8%	10.3%

המנהלים מעוניינים בכך ורואים בזאת המשך טבעי של התכנית, ואחרים מבטאים התנגדות עקרונית לכך: "אני בעד גיבוש הזהות היהודית בגילאים הצעירים באופן משמעותי ובגיל מבוגר יותר – הצצה

למקומות אחרים" ... "אין צורך במפגשים כאלה ברמת בית הספר היסודי" ... "אנו לא מעוניינים בכך – הציבור בבית הספר וביישוב לא בשל לכך". כשליש מן העונים (ותיקים יותר מחדשים) ציינו כי בבית ספרם מתקיימים מפגשים, לאורך זמן, עם תלמידים מבתי ספר ערבים שלא במסגרת התכנית, ורק כשביעית מן העונים דיווחו שהמפגשים מתקיימים במסגרת תכנית מפגשי "יא סלאם".

5. קשיים בתכנית – ופתרונות אפשריים (שאלה פתוחה)

כמחצית מן העונים שיבחו את מורות התכנית והדגישו את חלקן בהפעלתה המיטבית: "המורה רצינית מאוד" ... "המורה מדהימה ויודעת את המטרות" ... "המורה מעבירה את התכנית בדרך

מעניינת ומגוונת" ... "המורה גילתה יוזמה חריצות והשקעה". כחמישית מן העונים עמדו על בעיות התנהגות של התלמידים, לפחות בתחילת השנה, וחלקם קשרו בינו ובין קושי אובייקטיבי להזדהות עם המקצוע: "בתחילת השנה היו כמה בעיות משמעת בכיתות שעברו אחרי שהתלמידים

קשיים בתכנית	כלל המדגם	ותיקים בתכנית	חדשים בתכנית
אחוז העונים	86%	79%	94%
בעיות התנהגות תלמידים בשיעור - חלקן על רקע העדר הזדהות עם המקצוע	20.0%	18.2%	21.9%
קושי בניהול כיתה של המורה	15.4%	18.2%	12.5%
בעיות לוגיסטיקה	13.8%	15.2%	12.5%
קושי של המורה להתמודד עם פערים תרבותיים בינה ובין התלמידים	10.8%	6.1%	15.7%

הכירו את המורה והיו כללים ברורים לניהול השיעור" ... "יש קושי של חלק מהילדים בקבלת הערבית" ... "היו קשיים בהפיכה של הלמידה ללמידה מרצון" ... "לצערי המצב בארץ מקשה על התלמידים להזדהות – פתרונות: "חשוב להתמיד ולאפשר לילדים להכיר את האחר ודווקא החלק של השפה המדוברת עוזר בעניין זה".

כשביעית מן העונים הצביעו על קשיים בניהול כיתה/בדיקטיקה של המורה: "המורה מתקשה להחזיק כיתה וליצור אווירה חיובית ומקבלת את התרבות הערבית" ... "יש חוסר מקצועיות של מורות בנושאי הוראה, פדגוגיה, כריזמטיות וניהול כיתה" ... (לא הוצעו פתרונות) וכעשירית מן העונים עמדו על קושי של המורות להתמודד עם פערים תרבותיים בינו לבין התלמידים: "לא הייתה רגישות תרבותית מספיקה כלפי הילדים והיו מספר התבטאויות שגרמו למתח ולבלבול (ללא פירוט)" ... "ברגע שנכנס נושא דתי/לאומי/פוליטי – הרקמה דקה ושבירה" ... "למשל הייתה אי תמימות דעים לגבי חשיבות ההמחשה של יום האדמה. קיימנו דיון עם המורה והבהרנו את עמדתנו לגבי גיל הילדים והעובדה שאם רוצים ללמד זאת עלינו לדעת על כך (מראש) ולהתחבר לכך". חלק מן העונים ציינו גם קשיים לוגיסטיים הנוגעים לתחלופת מורות, מחסור בחומרים דידיקטיים (שהתמלא על ידי יוזמה של המורה) ותיאום לקוי של פעילויות חוץ- בית ספריות. מנהלים בודדים ציינו גם את הקושי להתמודד עם התנגדות ההורים (מנהלים חדשים), את הקושי להשתלבות המורה הערבייה בצוות בית הספר, הקושי המיוחד של תלמידים לקויי למידה והבעייתיות של הכנסת המקצוע לחינוך הממלכתי-דתי.

ג. מבט רטרוספקטיבי על התכנית

1. השפעת התכנית על בית הספר (שאלה פתוחה)

כמחצית מן העונים ציינו כי להוראת התכנית ולנוכחות המורה לערבית בבית הספר אין השפעה נוספת על בית הספר. כעשירית מן העונים חשו כי עדיין מוקדם לשפוט זאת (יותר חדשים מוותיקים), למעלה מעשירית העונים אמרו כי לתכנית הייתה השפעה על השיח הבית ספרי הכללי לכיוון דו-קיום אשר הביא גם לקשרים עם בתי ספר ערביים ולמפגשים של צוותים ותלמידים (ותיקים יותר מחדשים): "לצד התכנית פועלת ועדה שעוסקת בנושאים של דו-קיום"..."נוצר שיח אחר בתכנית הלימודים ובהפקת האירועים בבית הספר. בעקבות הלמידה קיימונו ערב תרבות לתלמידים והורים

על התרבות הערבית..."
 "לתכנית הייתה חשיבות
 במה שקשור להמשך הדרך
 ולדיאלוג המשותף",
 וכעשירית ציינו כי בעקבות
 התכנית ישנה בבית הספר
 קבלה גבוהה יותר של
 האחר: "יש השפעה על שיח
 של רב-תרבותיות וקבלת

השפעת התכנית על בית הספר	כלל המדגם	ותיקים בתכנית	חדשים בתכנית
אחוז העונים	90%	86%	94%
אין השפעה מעבר להוראה	52.9%	52.8%	53.1%
עדיין מוקדם לשפוט (שנה ראשונה)	11.8%	2.8%	21.9%
השפעה על השיח הבית ספרי ובעקבותיו פעילויות של דו-קיום (מפגשים וקשרים)	13.2%	16.6%	9.4%
קבלה גבוהה יותר של האחר	10.3%	11.1%	9.4%

האחר"..."
 "התלמידים הכירו את התרבות הערבית ובעזרת המורה לערבית הכירו שהערבים אינם שונים מאתנו". מספר מנהלים ציינו כי התכנית מהווה חלק בלתי נפרד מבית הספר, כי התגבר העניין של צוות בית הספר בתוכני התכנית וכי חלק מן התלמידים משתפים את הוריהם ו"לוקחים את התכנית" גם אל חייהם שמחוץ לבית הספר: "התכנית השפיעה על החלק הלא פורמאלי של היום. התלמידים צופים בתכניות בשפה הערבית ושואלים את המורה, ויש ילדים שקשרו קשרים עם ילדה ערבייה מהשכונה".

2. עמדות בנוגע לתכנית ולהשפעותיה

בפני המנהלים הוצגו עמדות בנוגע לתכנית ולהשפעותיה (חלקן מנוסחות בחיוב ואחרות בשלילה), והם התבקשו לבחור את מידת הסכמתם לעמדות אלו. בשני הלוחות להלן מוצגות עמדות המנהלים בנוגע לתכנית "יא סלאם" ולהשפעותיה לפי כלל המדגם, ולאחר מכן בהשוואה בין מנהלים ותלמידים בתכנית לחדשים.

לוח 7: עמדות מנהלים בנוגע לתכנית "יא סלאם" ולהשפעותיה (N = 75)

עמדות	כלל לא (1)	במידה מעטה (2)	במידה בינונית (3)	במידה רבה (4)	במידה רבה מאוד (5)	ממוצע (4+5)
1. עמדות חיוביות בנוגע לתכנית ולהשפעותיה						3.57
אני מרוצה מכך שהתכנית "יא סלאם" נלמדת בבית הספר	1.3%	1.3%	6.7%	24.0%	66.7%	4.53
אני ממליץ/ה על הכללת התכנית "יא סלאם" (או תכנית דומה) בתכנית הלימודים	.0%	4.3%	4.3%	30.4%	60.9%	4.48

ממוצע	(4+5)	במידה רבה מאוד (5)	במידה רבה (4)	במידה בינונית (3)	במידה מעטה (2)	כלל לא (1)	עמדות
							המחייבת בישראל
4.13	81.3%	48.0%	33.3%	9.3%	2.7%	6.7%	יש לי עניין אישי בתכנית
3.91	68.5%	37.1%	31.4%	21.4%	5.7%	4.3%	המורות הערביות השתלבו בחיי בית הספר
3.88	65.2%	24.6%	40.6%	33.3%	1.4%	.0%	יש הרבה מן המשותף בין הערבים-הישראלים ליהודים
3.71	66.2%	25.0%	41.2%	17.6%	11.8%	4.4%	אם יהיו יחסים טובים בין ערבים ויהודים בתוך ישראל, יש סיכוי שיהיה שלום גם עם הערבים מחוץ לישראל
3.66	63.1%	24.7%	38.4%	23.3%	5.5%	8.2%	בעקבות התכנית אני מוכן/ה להכניס לבית הספר פעילויות נוספות הקשורות לדו קיום יהודי-ערבי
3.66	60.5%	19.7%	40.8%	28.2%	8.5%	2.8%	אני מאמין/ה שהתכנית "יא סלאם" תוכל להשיג את החזון שלה בטווח הנראה לעין
3.41	50.7%	21.9%	28.8%	27.4%	12.3%	9.6%	בעקבות הפעלת התכנית אני מאמין/ה יותר בסיכוי לדו-קיום
3.07	47.8%	18.8%	29.0%	11.6%	21.7%	18.8%	בעקבות הפעלת התכנית הייתי רוצה ללמוד ערבית
2.62	31.8%	9.1%	22.7%	19.7%	18.2%	30.3%	בעקבות התכנית ההסתכלות שלי על החברה הערבית השתנתה לטובה
1.56	3.0%	1.5%	1.5%	11.8%	22.1%	63.2%	יכול להיות שחשבתי על הערבים הישראלים דברים לא נכונים
1.69	2. עמדות שליליות בנוגע לתכנית ולהשפעותיה						
2.37	13.5%	4.5%	9.0%	31.3%	29.9%	25.4%	לא נראה לי שהיהודים ישנו את העמדות שלהם על הערבים-הישראלים בעקבות תכניות כמו "יא סלאם"
2.21	12.9%	4.3%	8.6%	18.6%	41.4%	27.1%	יש פער לא ניתן לגישור בין יהודים לערבים-הישראלים
2.15	15.0%	1.7%	13.3%	21.7%	25.0%	38.3%	המורות הערביות יוצאות דופן בגישתן ליהודים ואינן משקפות את החברה שממנה הן באות
1.65	6.7%	2.7%	4.0%	10.7%	21.3%	61.3%	התכנית עדיין זרה לבית הספר
1.57	8.7%	2.9%	5.8%	8.7%	10.1%	72.5%	ערבים-ישראלים ויהודים בישראל לא צריכים להתערב בחיי היום-יום
1.28	5.6%	1.4%	4.2%	2.8%	4.2%	87.5%	כניסת התכנית לבית הספר הייתה מיותרת
1.23	2.6%	1.3%	1.3%	.0%	13.3%	84.0%	כיום עדיין קיימת התנגדות של

עמדות	כלל לא (1)	במידה מעטה (2)	במידה בינונית (3)	במידה רבה (4)	במידה רבה מאוד (5)	(4+5)	ממוצע
הורים להפעלת התכנית							
כיום עדיין קיימת התנגדות של מורים להפעלת התכנית	93.3%	2.7%	.0%	1.3%	2.7%	4.0%	1.17

מן הלוח עולה כי בממוצע, המנהלים הביעו הסכמה רבה יותר עם קבוצת העמדות החיוביות (ממוצע 3.57 מתוך 5) על פני קבוצת העמדות השליליות (ממוצע 1.69 מתוך 5). העמדה החיובית שזכתה להסכמה הגבוהה ביותר היא המלצה על הכללת התכנית "יאה סלאם" (או תכנית דומה) בתכנית הלימודים המחייבת בישראל (כ-92% השיבו כך במידה רבה או רבה מאוד) והעמדה השלילית שזכתה להסכמה הגבוהה ביותר (מסכים במידה רבה או רבה מאוד) היא שהמורות הערביות יוצאות דופן בגישתן החיובית ליהודים ואינן משקפות את החברה שממנה הן באות (כ-15% השיבו כך במידה רבה או רבה מאוד).

לוח 8: עמדות מנהלים (ותיקים וחדשים בתכנית) בנוגע לתכנית "יאה סלאם" ולהשפעותיה

עמדות	ותיקים בתכנית (N = 41)		חדשים בתכנית (N = 34)	
	במידה רבה ורבה מאוד	ממוצע	במידה רבה ורבה מאוד	ממוצע
1. עמדות חיוביות בנוגע לתכנית ולהשפעותיה		3.57		3.57
אני מרוצה מכך שהתכנית "יאה סלאם" נלמדת בבית הספר	92.9%	4.57	87.9%	4.48
אני ממליץ/ה על הכללת התכנית "יאה סלאם" (או תכנית דומה) בתכנית הלימודים המחייבת בישראל	92.5%	4.55	89.7%	4.38
יש לי עניין אישי בתכנית	83.4%	4.10	78.7%	4.18
המורות הערביות השתלבו בחיי בית הספר	72.5%	4.00	63.3%	3.80
יש הרבה מן המשותף בין הערבים-הישראלים ליהודים	62.5%	3.77	68.9%	4.03
אם יהיו יחסים טובים בין ערבים ויהודים בתוך ישראל יש סיכוי שיהיה שלום גם עם הערבים מחוץ לישראל	61.5%	3.67	72.4%	3.76
בעקבות התכנית אני מוכן/ה להכניס לבית הספר פעילויות נוספות הקשורות לדו קיום יהודי-ערבי	65.9%	3.63	59.4%	3.69
אני מאמין/ה שהתכנית "יאה סלאם" תוכל להשיג את החזון שלה בטווח הנראה לעין	56.4%	3.59	65.6%	3.75
בעקבות הפעלת התכנית אני מאמין/ה יותר בסיכוי לדו-קיום	48.8%	3.32	53.1%	3.53
בעקבות הפעלת התכנית הייתי רוצה ללמוד ערבית	44.7%	3.03	51.6%	3.13
בעקבות התכנית ההסתכלות שלי על החברה הערבית השתנתה לטובה	35.1%	2.86	27.6%	2.31

חדשים בתכנית (N = 34)		ותיקים בתכנית (N = 41)		עמדות
ממוצע	במידה רבה ורבה מאוד	ממוצע	במידה רבה ורבה מאוד	
1.59	3.4%	1.54	2.6%	יכול להיות שחשבתי על הערבים הישראלים דברים לא נכונים
1.76		1.64		2. עמדות שליליות בנוגע לתכנית ולהשפעותיה
2.36	14.3%	2.38	12.8%	לא נראה לי שהיהודים ישנו את העמדות שלהם על הערבים-הישראלים בעקבות תכניות כמו "יא סלאם"
2.28	17.2%	2.17	9.8%	יש פער לא ניתן לגישור בין יהודים לערבים-
2.27	22.7%	2.08	10.5%	המורות הערביות יוצאות דופן בגישתן החיובית ליהודים ואינן משקפות את החברה שממנה הן באות
1.43	6.7%	1.67	10.2%	ערבים-ישראלים ויהודים בישראל לא צריכים להתערבב בחיי היום-יום
1.85	6.0%	1.50	7.2%	התכנית עדיין זרה לבית הספר
1.21	3.0%	1.24	2.4%	כיום עדיין קיימת התנגדות של הורים להפעלת התכנית
1.48	9.7%	1.12	2.4%	כניסת התכנית לבית הספר הייתה מיותרת
1.27	6.0%	1.10	2.4%	כיום עדיין קיימת התנגדות של מורים להפעלת התכנית

מן הלוח עולה כי לא נמצא הבדל מובהק סטטיסטית בין הקבוצות בנוגע לעמדות חיוביות או שליליות בקשר לתכנית ולהשפעותיה. העמדות שבהן הובעה ההסכמה הרבה ביותר הן אותן עמדות בשתי הקבוצות: שביעות הרצון מכך שהתכנית נלמדת בבית הספר והבעת ספק אם התכנית תביא לשינוי עמדות. ניתן לראות מן הלוח כי מנהלים ותיקים מסכימים פחות לעמדות שליליות ממנהלים חדשים שזו שנתם הראשונה בתכנית.

נמצא כי מנהלים ותיקים העידו על השתלבות רבה יותר של המורות הערביות בחיי בית הספר (הפרש של 9%). כמו כן עולה מן הלוח כי מנהלים חדשים היו אופטימיים יותר באשר לסיכויי התכנית להצליח (פער של כ-10%), עם זאת הם האמינו במידה רבה יותר מהוותיקים שהמורות הערביות יוצאות דופן בגישתן כלפי יהודים ואינן משקפות את החברה ממנה באו (23% מול 11% בהתאמה). ניתן לומר אפוא כי מנהלים ותיקים היו עסוקים יותר ב"כאן ועכשיו" מבחינת בית הספר ופחות בהשפעות ארוכות הטווח של הפעלת התכנית.

3. התלבטות בנוגע להמשך הפעילות (שאלה פתוחה)

הרוב המכריע של העונים אמרו כי אין להם התלבטות בנוגע להמשך הפעלת התכנית בבית הספר :

"התכנית היא חלק מאתנו" ... "בית הספר רואה בשיעורים אלה חלק בלתי נפרד מהתפיסה הבית ספרית הרואה בדו-קיום בין יהודים לערבים ובהיכרות עם תרבויות אחרות חלק מחזון בית הספר" ... "בשנה הבאה עוד נרחיב את הפעילות וניתן במה יותר רחבה –

התלבטות בנוגע להמשך הפעילות	כלל המדגם	ותיקים בתכנית	חדשים בתכנית
אחוז העונים	82%	81%	82%
אין התלבטות	80.6%	73.5%	89.3%
יש התלבטות	19.4%	26.5%	10.7%
הצעות/הערות	4.8%	5.9%	3.6%

בטקסים, מפגשי בוקר וחשיפה בית ספרית כללית להורים ולתלמידים". כחמישית מן העונים מתלבטים בנוגע להמשך התכנית בבית הספר (ותיקים יותר מחדשים) ומנמקים זאת בנימוקים שונים שרובם נוגעים לכוח ההוראה: "מצד אחד מאוד חשוב ללמד את השפה הערבית ומצד שני קשה מאוד לייצר מוטיבציה ללמידה" ... "יש צורך במורה כריזמטי" ... "מתלבטת רק בהקשר של המורים – חשוב שיהיו מורים בעלי סמכות וכישורים פדגוגיים טובים" ... "לא מתלבטת בקשר להפעלת התכנית אך כן בנוגע למורה" ... "אנו זקוקים למורים מקצועיים מאוד כדי להפעיל את התכנית". נימוקים נוספים נוגעים להתנגדות התלמידים ולהתנגדות של בתי ספר ממלכתיים דתיים לכניסת מורה ערבייה למוסד החינוכי: "עדיין לא השתכנעתי בערכה של התכנית. כרגע אנחנו מתמודדים עם התנגדות של תלמידים למקצוע החדש" ... "בעיות המשמעת רבות, תלמידים מסתובבים בבית הספר וזה לא מקובל עליי". נוסף על כך ציינו חלק מן המנהלים כי לא יתמכו בתכנית אם שעות ההוראה לא יהיו מתוקצבות בנפרד על ידי משרד החינוך אלא "יילקחו" משעות התקן.

פרק שני

כיצד השתלבו התכנית "יא סלאם" והמורות הערביות בבית הספר העברי מנקודת

מבטן?

פרק זה מציג את עמדותיהן, תחושותיהן, פעולותיהן והתרשמויותיהן של מורות התכנית הערביות בנוגע לתכנית "יא סלאם" ולהשפעותיה. סעיפי חלק זה כוללים התייחסות לשאלת ההצטרפות לתכנית, חוות דעת על תוכני "יא סלאם", התייחסות לחוויה של להיות מורה ערבייה בבית ספר עברי, הערכה של מידת השגת מטרות התכנית לאחר שנה אחת ובסיום התכנית ומבט רטרוספקטיבי על התכנית ועל השפעותיה. בחלק זה תוצג גם השוואה בין העמדות והתייחסות של המורות ובין אלה של המנהלים, באופן שיצייר בסופו של דבר את תודעת המרחב האנושי שתכנית זו פועלת בו.

א. הצטרפות המורות לתכנית

1. הזדהות עם חזון התכנית (שאלה פתוחה)

מרבית העונות דיווחו כי הן מזדהות עם חזון התכנית: "אני מזדהה בהחלט עם חזון זה. על פי דעתי

השפה הערבית צריכה לקבל מעמד ראוי שהיא היא מהווה שפה רשמית שנייה בארץ. יש ללמד את הערבית במסגרת רחבה יותר על מנת שרבים ידברו אותה וכך לפתח עוד תרבות בארץ" ... "אני מזדהה עם חזון זה וחושבת שהקרבה וההכרה של שני העמים מקרבת

הזדהות עם חזון התכנית	
אחוז העונות	
65%	1. מזדהות עם חזון התכנית
84.6%	2. השגת החזון ריאלית
61.5%	3. השגת החזון ריאלית חלקית
30.8%	

לבבות, שוברת סטיגמות ומעודדת חיים משותפים על בסיס של כבוד הדדי". קרוב לשני שלישים מן העונות סבורות כי השגתו של חזון זה ראלי: "לדעתי זהו חזון בר השגה, שכן צריך להתחיל וללמד את הערבית כבר מגיל צעיר ולמשך תקופה ארוכה יותר בכדי שהחברה הישראלית תדבר את השפה הערבית כי השפה היא זו שתיצור חברה שוויונית יותר" ... "לימוד השפה משנה דעות קדומות וחושף את התלמידים לחשיבות בוגרת לעניין השפה" ... "השגתו של החזון אפשרית אבל קשה מאוד ואנחנו צריכים להיות עקביים ולהטמיע בתלמידים את השפה כגשר תרבותי ולשלום ולא רק לצבא". כשליש מן העונות דיברו, בכאב, על הקושי בהשגתו: "אני רוצה שיהיה שוויון בין שני העמים במדינה אבל הגשמתו מאוד קשה. התקשורת בארץ מאוד משפיעה על דעת התלמידים וחושבים שהערבים מחוץ לארץ כן מעורבים עם מי מבפנים - וקשה לי להעביר הדעה שלי עלינו במדינה" ... "90% מאמין שצריך להכיר את האחר כדי לא להבין אותו בצורה הלא נכונה וגם לשפוט אותו לא נכון, 10% לא רוצים להאמין שישנם ערבים לא מזיקים לחברה הישראלית, ואם צריכים ללמוד השפה הערבית זה כדי לעזור להם בעתיד במודיעין להילחם באויבים".

2. שיקולי הצטרפות לתכנית (שאלה פתוחה)

כמעט כל העונות הצטרפו לתכנית בעיקר מסיבות אידאולוגיות. קרוב למחצית העונות הצטרפו לתכנית כדי לאפשר היכרות עם "הערבי האוטנטי" לשבור את הסטיגמות המקובלות בנוגע אליו ולזכות בהכרה ובקבלה: "מטרתי הייתה ללמד את התרבות ולשנות סטראוטיפים ישנים, להביא לתלמיד היהודי לקבל את האחר" ... "בחרתי לקחת חלק בתכנית כי מאוד חשוב לי שכל יהודי בארץ

יכיר את הערבי ויזרוק את הסטראוטיפים שהוא שמע מההורים או מהטלוויזיה" ... "היה חשוב לי שתלמידים ומורים יכירו את התרבות הערבית ואת העם הערבי וכדי להראות להם שהערבים הם בני אדם רגילים לכל דבר" ... "לקחתי חלק בתכנית כי מאוד רוצה להשפיע לטובה על החברה להראות

לתלמיד היהודי ולהכיר לו את הערבי, האדם, מהמקום האותנטי האמתי שיש לו רגשות חי... נושם... עצוב... שמח... האימא... האבא... שישמעו את הדעות הנכונות יכיר את התרבות ולהרגיש את השכן מהמקום האמתי - ושאפשר לתקשר בצורה הרבה יותר טובה" ... "האתר (אתר האינטרנט של התכנית) הוסיף לזה באופן לא ישיר : הנה המורה הערבייה

שיקולי הצטרפות לתכנית	
אחוז העונות	75%
1. שבירת סטיגמות והיכרות עם הערבי האותנטי	46.7%
2. רצון להשפיע לטובה על החברה/ לשנות את המציאות/ שינוי בבית הספר	26.7%
3. אמונה בדו קיום ומאמינה בשלום	26.7%
4. רצון להיות שליחה	20.0%
5. רצון להנחיל את התרבות הערבית מעבר לשפה	20.0%
6. רצון ללמד תכנית ייחודית וחוייתית	20.0%

מעורבת ויודעת טכנולוגיה וענייני מחשבים!" כרבע מהעונות הביעו את תקוותן ליצירת שינוי בבתי הספר הישראליים (ובעקיפין בחברה הישראלית) בעקבות התכנית : "אני רוצה להשפיע על החברה הישראלית", ואת אמונתן בדו-קיום בין יהודים לערבים : "אני מאמינה בדו-קיום ומאמינה בשלום והדרך לעשות שלום צריכה להתחיל עם הכרת העם השני" ... "אני מאמינה בדו-קיום בין כל העמים ובמיוחד בין ערבים ליהודים ואני רואה עצמי שגרירה לכל התהליך".

כחמישית מן העונות הדגישו את תחושת השליחות הגלומה בתפקיד : "אני מאמינה שאני יכולה לעשות שינוי במקום שאני נמצאת, השינוי אמנם הוא עדיין לא צומח בטווח הקצר אבל אני מאמינה שיהיה לעבודתי מענה בטווח הארוך" ... "אהבתי להיות השליח", את הרצון להנחיל את התרבות לצד השפה, ואת האתגר האישי בעצם הוראת השפה באמצעות התכנית : "מעניין אותי ללמד" ... "בחרתי להיות בתכנית כי ראיתי שהיא דרך חדשה וייחודית ללמידה חווייתית, והנושא כולו אתגר בשבילי". בהמשך לשאלה בנוגע להחלטה על הצטרפות לתכנית נשאלו המורות (בשאלה סגורה) על התייחסותה של הסביבה להחלטתן לעבוד בבית ספר יהודי. כ-11% מהמורות חששו במידה רבה או במידה רבה מאוד כי סביבתן לא תראה את עבודתן בבית ספר יהודי בעין יפה ו-63% מהן אמרו כי לא חששו מדבר זה כלל. בהמשך לכך ציינו עוד כ-84% מהן כי לא הובעה בסביבתן כל התנגדות להחלטה זו (גם לא בתחילת עבודתן), ואילו כ-16% מהן אמרו כי בתחילה הובעה התנגדות לכך, אך זאת במידה מעטה או בינונית בלבד. לצד זאת ציינו כ-71% מהן כי בחרו בעבודה זו מסיבות אידאולוגיות במידה רבה או במידה רבה מאוד. כ-12% מהן אמרו כי להיבט האידאולוגי לא היה קשר להחלטתן זו.

3. חשיבות מטרות התכנית בעיני המורות ובהשוואה למנהלים

גם המורות, לצד המנהלים, התבקשו לדרג את חשיבות מטרות התכנית בעיניהן. רשימת המטרות הייתה קצרה מזו שהוצגה למנהלים¹⁶, והן נחלקו למטרות של הקניית ידע ולמטרות שנועדו לשנות גישות של תלמידים כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל. בלוחות הבאים מוצגות עמדות המורות בנוגע לחשיבות מטרות התלמיד, בנפרד, ולאחר מכן – בהשוואה לעמדות המנהלים בנוגע לחשיבות אותן מטרות.

לוח 9: חשיבות המטרות בעיני מורות התכנית¹⁷ (N = 16)

מטרה	כלל לא חשובה (1)	חשובה במידה מעטה (2)	חשובה במידה בינונית (3)	חשובה במידה רבה (4)	חשובה במידה רבה מאוד (5)	(4+5)	ממוצע
1. מטרות ידע							
4.70							
היכרות (בסיסית) עם התרבות הערבית	0.0%	0.0%	0.0%	15.4%	84.6%	100.0%	4.85
יצירת סקרנות כלפי השפה והתרבות הערבית בקרב תלמידים	0.0%	0.0%	0.0%	16.7%	83.3%	100.0%	4.83
יצירת עניין בהמשך לימודי ערבית בחטיבה	0.0%	0.0%	0.0%	23.1%	76.9%	100.0%	4.77
הבנה (בסיסית) של ערבית דבורה	0.0%	0.0%	7.1%	14.3%	78.6%	92.9%	4.71
היכרות עם חיי היום-יום של הערבים בישראל	0.0%	0.0%	7.7%	23.1%	69.2%	92.3%	4.62
יכולת להתבטא בערבית דבורה	0.0%	0.0%	7.7%	38.5%	53.8%	92.3%	4.46
היכרות (בסיסית) עם הכתב הערבי	0.0%	0.0%	0.0%	53.8%	46.2%	100.0%	4.46
2. שינוי גישות – שינוי לטובה בעמדות התלמידים בנוגע לערבים, לשפתם ולתרבותם							
4.71							
שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לדו-קיום בישראל בין ערבים ליהודים	0.0%	0.0%	0.0%	15.4%	84.6%	100.0%	4.85
שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לתרבות הערבית	0.0%	0.0%	0.0%	23.1%	76.9%	100.0%	4.77
שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לשפה הערבית	0.0%	0.0%	0.0%	23.1%	76.9%	100.0%	4.77
שינוי לטובה בנוגע להתנהגות כלפי ערביי ישראל	0.0%	0.0%	7.7%	15.4%	76.9%	92.3%	4.69
הפחתה של גישות סטראוטיפיות של התלמידים כלפי ערבים	0.0%	0.0%	0.0%	30.8%	69.2%	100.0%	4.69

¹⁶ המורות לא נשאלו על מטרות הנוגעות לשינויי עמדות בקרב הצוות בשל הרצון להתמקד בשאלות רלוונטיות יותר לקבוצה זו. ההתייחסות לתכנים אלו באה לידי ביטוי בשאלות הפתוחות שהופנו אל המורות.

¹⁷ לשאלות בנוגע לחשיבות המטרות ולהשגתן השיבו רק כ-70% מן המורות.

מטרה	כלל לא חשובה (1)	חשובה מעטה במידה (2)	חשובה בינונית במידה (3)	חשובה רבה במידה (4)	חשובה רבה מאוד במידה (5)	ממוצע (4+5)	ממוצע
הגדלה של נכונות התלמידים לקשרים עם ערבים	0.0%	0.0%	7.7%	38.5%	53.8%	92.3%	4.46
ממוצע חשיבות כלל המטרות							4.71

מן הלוח עולה כי אין הבדל בממוצע החשיבות שהוקנתה למטרות הידע או למטרות שינוי הגישה בקרב התלמידים (ממוצע 4.70 מתוך 5). ניתן לראות מן הלוח כי השונות בהערכת חשיבות מטרות התכנית בעיני המורות נמוכה: כמעט כל המורות העריכו שכל מטרות התכנית חשובות במידה רבה או רבה מאוד.

לוח 10: חשיבות מטרות התכנית: השוואה בין עמדות המנהלים ובין עמדות מורות התכנית¹⁸

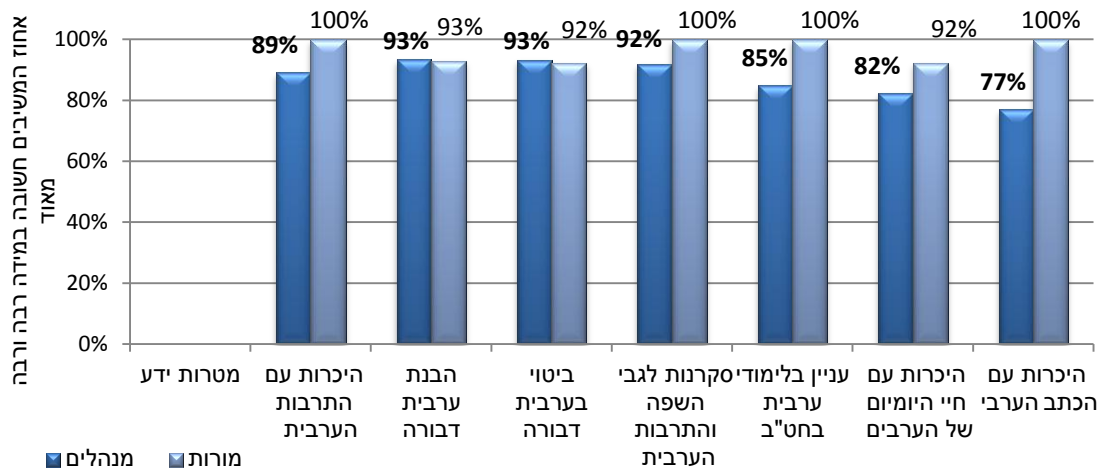
מורות (N = 16)		מנהלים (N = 75)		חשיבות המטרה
ממוצע	חשובה רבה ורבה מאוד במידה	ממוצע	חשובה רבה ורבה מאוד במידה	
4.70		4.33		1. מטרות ידע**
4.85	100.0%	4.54	89.2%	היכרות (בסיסית) עם התרבות הערבית
4.71	92.9%	4.49	93.3%	הבנה (בסיסית) של ערבית דבורה
4.46	92.3%	4.47	93.2%	יכולת (בסיסית) להתבטא בערבית דבורה
4.83	100.0%	4.45	91.9%	יצירת סקרנות כלפי השפה והתרבות הערבית בקרב תלמידים
4.77	100.0%	4.29	84.9%	יצירת עניין של התלמידים בהמשך לימודי ערבית בחטי"ב
4.62	92.3%	4.11	82.4%	היכרות עם חיי היום-יום של הערבים בישראל*
4.46	100.0%	4.03	77.0%	היכרות (בסיסית) עם הכתב הערבי*
4.71		4.32		2. שינוי גישות – שינוי לטובה בעמדות התלמידים בנוגע לערבים, לשפתם ולתרבותם**
4.77	100.0%	4.46	94.6%	שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לשפה הערבית
4.85	100.0%	4.43	90.5%	שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לדו-קיום בישראל בין ערבים ליהודים
4.77	100.0%	4.42	93.3%	שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לתרבות הערבית
4.69	92.3%	4.36	90.4%	שינוי לטובה בנוגע להתבטאויות תלמידים כלפי ערבים/התנהגות כלפי ערביי ישראל
4.69	100.0%	4.36	87.5%	הפחתת גישות סטראוטיפיות של התלמידים כלפי ערבים

¹⁸ $p < .01$ ** $p < .05$ * (כאשר $p < .01$ מראה על רמת מובהקות גבוהה יותר).

מורות (N = 16)		מנהלים (N = 75)		חשיבות המטרה
ממוצע	חשובה במידה רבה ורבה מאוד	ממוצע	חשובה במידה רבה ורבה מאוד	
4.46	92.3%	3.97	69.4%	הגדלת נכונות התלמידים לקשרים עם ערבים*
4.71		4.33		ממוצע חשיבות כלל המטרות**

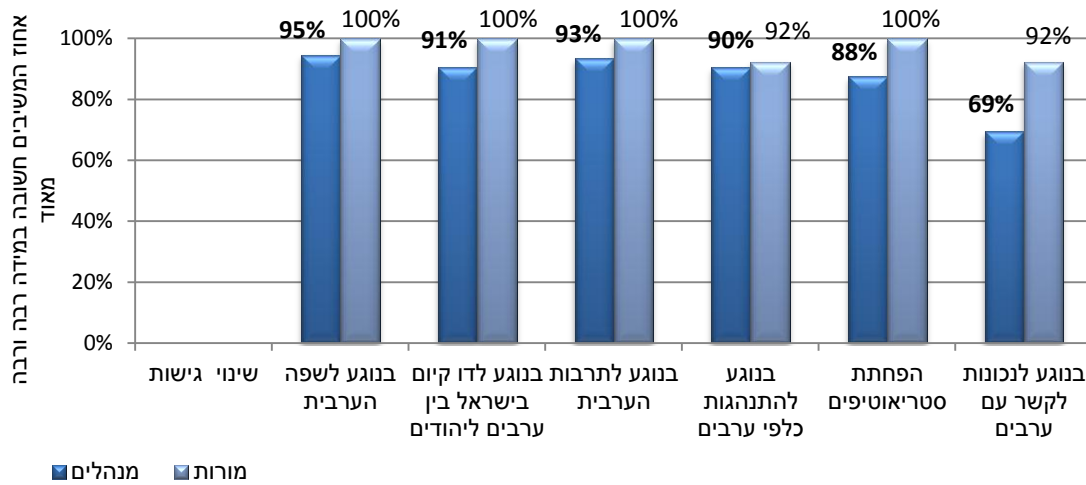
מן הלוח עולה כי מטרות התכנית, הן המטרה להעשיר את הידע והן המטרה לשנות עמדות של תלמידים כלפי ערבים, שפתם ותרבותם, נתפסות בעיני המורות כחשובות יותר באופן מובהק סטטיסטית מבעיני המנהלים.¹⁹ המטרה שבה נמצא ממוצע פער החשיבות הגדול ביותר (לטובת המורות) הוא בחשיבות של הגדלת נכונות התלמידים לקשרים עם ערבים. בהמשך מוצגים גרפים הממחישים את ההבדלים בין שתי הקבוצות. גרפים אלה מציגים את אחוז המעריכים את המטרה כחשובה במידה רבה או רבה מאוד.

גרף 2: חשיבות מטרות ידע – השוואה בין מנהלים ומורות התכנית

¹⁹ יש אמנם לסייג את מובהקות ההבדל, בהבדלי הגודל בין הקבוצות.

גרף 3: חשיבות מטרות שינוי גישות – השוואה בין מנהלים ומורות

ב. מורה ערבייה בבית ספר עברי

1. משוב על נושאי התכנית ועל דרכי ההוראה

מורות התכנית התבקשו להתייחס לנושאי התכנית ולדרכי העברתה באמצעות הערכת תרומתם להשגת מטרות התכנית (בשאלה סגורה) ולנמק את בחירתן באופן מילולי. שאלה זו נועדה בעיקר לצורך פנימי של הערכת מרכיבי התכנית ושיפורם. לוח 11 להלן מציג את תשובות המורות לשאלה זו.

לוח 11: משוב על נושאי הלימוד ודרכי ההוראה (N = 19)

ממוצע	(4+5)	במידה רבה מאוד (5)	במידה רבה (4)	במידה בינונית (3)	במידה מעטה (2)	כלל לא (1)	הערכת חלקי התכנית
1. תרומה לפי נושאי היחידות							
4.79	100.0%	78.9%	21.1%	.0%	.0%	.0%	משפחה
4.68	100.0%	68.4%	31.6%	.0%	.0%	.0%	קרבה בין ערבית לעברית
4.63	89.5%	73.7%	15.8%	10.5%	.0%	.0%	שירים
4.58	89.5%	68.4%	21.1%	10.5%	.0%	.0%	בית הספר
4.47	89.5%	63.2%	26.3%	5.3%	5.3%	.0%	חיות ותכונות
4.42	78.9%	68.4%	10.5%	15.8%	5.3%	.0%	ברכות
4.32	78.9%	52.6%	26.3%	21.1%	.0%	.0%	סיפורים
4.32	78.9%	52.6%	26.3%	21.1%	.0%	.0%	הכתב הערבי
4.16	79.0%	47.4%	31.6%	10.5%	10.5%	.0%	יחידת הפתיחה
4.00	72.2%	33.3%	38.9%	22.2%	5.6%	.0%	עכו
2. תרומה לפי דרכי הוראה							
4.63	94.7%	68.4%	26.3%	5.3%	.0%	.0%	הקניית אוצר מילים
4.58	94.8%	63.2%	31.6%	5.3%	.0%	.0%	תרגול אוצר המילים

ממוצע	(4+5)	במידה רבה מאוד (5)	במידה רבה (4)	במידה בינונית (3)	במידה מעטה (2)	כלל לא (1)	הערכת חלקי התכנית
							במיומנויות שונות
4.53	89.5%	63.2%	26.3%	10.5%	.0%	.0%	שירים מלווים
4.42	94.8%	47.4%	47.4%	5.3%	.0%	.0%	הוראת אותיות
4.42	84.3%	63.2%	21.1%	10.5%	5.3%	.0%	הפעלת חקר (משחק או הפעלה חווייתית)
4.21	84.2%	42.1%	42.1%	10.5%	5.3%	.0%	שאלות לעיצוב עמדה אישית בנושאי דו-קיום ואזרחות
4.21	84.2%	36.8%	47.4%	15.8%	.0%	.0%	הבאת המציאות לכיתה באמצעות קטע וידאו
4.16	84.2%	36.8%	47.4%	10.5%	5.3%	.0%	שאלות לפיתוח חשיבה בנושאי דו-קיום ואזרחות
4.11	79.0%	31.6%	47.4%	21.1%	.0%	.0%	עריכת מילון אישי
4.00	68.4%	31.6%	36.8%	31.6%	.0%	.0%	סיפורים מלווים
3.56	61.1%	11.1%	50.0%	22.2%	16.7%	.0%	הוראת כלי תחביר ודקדוק

מן הלוח עולה כי בממוצע, למעט הוראת כלי תחביר ודקדוק, הוערכו כל שאר נושאי התכנית ואסטרטגיות הלמידה על-ידי מורות התכנית כתורמים למטרות התכנית. הנושאים שהוראתם נתפסה כתורמת למטרות התכנית במידה הגדולה ביותר הם נושא המשפחה ונושא הקרבה בין עברית לערבית (100% מן המורות העריכו כי נושאים אלו תורמים במידה רבה או רבה מאוד).

המשוב המילולי לשאלה זו

הנימוקים לבחירה החיובית: פרק המשפחה: הנושא מעניין, משמש מקור טוב לתבניות דיבור ואוצר מילים גדול. חלק מן המילים מוכרות. התלמידים ראו שהמשפחות הערביות דומות למשפחות שלהם. פרק הקרבה בין השפות: יחידת הלימוד הדגישה את הקרבה וצמצמה את תחושת השוני שהרגישו התלמידים. התלמידים הרגישו שהשפה לא כל כך קשה ומוזרה ושיוכלו להצליח ללמוד אותה. נושא החיות אהוב על הילדים, והיחידה כוללת פעילויות מהנות. עולם החיות ותכונותיהן מושך את הילדים לדיבור על חיות שהם אוהבים או שאינם אוהבים; **הנימוקים להעדפת הפעולות:** תרגול אוצר המילים במיומנויות שונות מסייע להפנמת המילים שנלמדו ומפעיל את מיומנות הדיבור בדרכים שונות. השירים והמשחקים יוצרים עניין, אווירה נעימה ולימוד מתוך הנאה; **ביקורת:** יחידת עכו מפורטת מדי, "קשה ויבשה". נושא החיות לא שייך לתרבות הערבית, ביחידת המשפחה חזרות רבות מדי המעייפות את התלמידים, ויחידת הברכות דווקא קצרה מדי; **הנימוקים להסתייגות מן הפעולות:** הוראת כלי תחביר ודקדוק משעממת את התלמידים, עיסוק ב"שאלות לעיצוב עמדה אישית בנושאי דו-קיום ואזרחות" מציף שנאה וסטראוטיפים שקשה להתמודד עמם. **המורות המליצו** להוסיף יחידות/פעולות בנושאים האלה: חגים מוסלמיים ונוצריים (כולל לימוד על דתות אלו, אמנות ותרבות ערבית, יחידה על צבעים, יחידה העוסקת באירועים אישיים כמו חתונות וימי הולדת, וחודשי השנה. עוד המליצו המורות על טיולים משותפים עם תלמידים ערבים, גיוון במילון

לכיתה ו' והימנעות מחזרה על מילון ה', הפחתת העיסוק בתחביר ודקדוק ו"שיעורי בית" של שאלות חשיבה "פתוחות".

השתלמויות (שאלה פתוחה)

המורות שענו לשאלה זו מצאו את ההשתלמויות מועילות בהחלט : "להשתלבות של מורה ערבייה בבי"ס יהודי, להכרת מערכי שיעורים ולהשגת המטרה הערכית של התכנית". במקביל לא נאמר שהייתה איזו השתלמות שלא הייתה רלוונטית. בתשובה לשאלה בנוגע לנושאי השתלמויות עתידיות ביקשו כמחצית מן המורות סיוע במערכי שיעור, משחקים נוספים, רעיונות חדשים ואמצעי הוראה שיגונו את ההוראה. כשליש מהן חשו כי יפיקו תועלת מסיוע בניהול הכיתה ובעיקר מהדרכה

השתלמות מבוקשת	
45%	אחוז העונות
55.6	מערכי שיעור/גיוון בהוראה
33.3	התמודדות עם בעיות משמעת
11.1	השתלבות בבית הספר (מורה אחת)

בטיפול בבעיות משמעת.

יתרונות וחסרונות של התכנית עצמה (שאלה פתוחה)

כשליש מן העונות מנו בין יתרונות התכנית את ההדהוד הרב של נושא הדו-קיום בכל פרקי התכנית,

את הדגשת נושא התרבות, את העובדה שהתכנית מאפשרת לתלמידים לפגוש את הערבי האותנטי : "התכנית נותנת את הידע הנכון על הערבים בישראל"... "התכנית מאפשרת להכיר ולקבל את האחר, ללמוד כמה שיותר על הערבים על השפה והתרבות שלהם ובוזה אנחנו מקדמים את תהליך השלום בין האנשים בתוך הארץ". כרבע מהעונות ציינו את הגיוון באמצעי ההוראה, את הסקרנות שהיא מעוררת בקרב התלמידים ואת העובדה שהיא עונה על הצרכים שלהם ברכישת השפה, וכשביעית ציינו לטובה את המיקוד בשפה הדבורה "כדי שהילדים יוכלו

יתרונות התכנית עצמה	
65%	אחוז העונות
30.8%	עיסוק אינטנסיבי בנושא הדו-קיום
30.8%	התרבות נלמדת כחלק בלתי נפרד מהתכנית
30.8%	התכנית מאפשרת להכיר ולקבל את האחר כפי שהוא באמת
23.1%	התכנית מגוונת
15.4%	המיקוד בשפה הדבורה שעושה את התכנית רלוונטית גם מחוץ לבית הספר
חסרונות התכנית	
47%	אחוז העונות
20.0%	עיסוק מועט בכתיבה
5.0%	העדר סיורי חובה (מורה אחת)
5.0%	חסרות הפעלות (מורה אחת)
5.0%	קושי בהערכת הישגים (מורה אחת)
5.0%	לא די שעות (מורה אחת)

להשתמש בשפה ברחוב".

בין חסרונות התכנית נמנה על ידי חמישית מהעונות עיסוק מועט יחסית בכתיבה : "התכנית לא נותנת דגש על הכתיבה שזה חלק בלתי נפרד מהשפה", ולצדו נמנה הקושי הכרוך במעבר בין ערבית

מדוברת לספרותית. חסרונות נוספים שנמנו (כל אחד ע"י מורה אחת): העדר סיורים "במקומות בהם גרים ערבים", מחסור בהפעלות, מספר קטן מדי של שעות לימוד וקושי בהערכת הישגי התלמידים באמצעות מבחנים.

2. חוויית ההשתלבות בבית הספר (שאלה פתוחה)

מעט יותר משני שלישים מן המורות דיווחו על חוויה חיובית במסגרת התכנית אשר נבעה בעיקר מקבלה ומתמיכה מצד המנהלת וצוות המורים, מגישת ההורים, ובמידה מועטה מיחס התלמידים (כך לפי שכיחות בדיווח): "המורות אוהבות, תמיד מזמינות באירועים בית ספריים. טוב לי בבית הספר" ... "המנהלת והמורות קיבלו אותי בצורה תומכת ומעודדת עזרו לי מאוד" ... "התקבלתי בברכה, ביחוד מצד המנהלת שהיא פתוחה לנושא, ולא הרגשתי שום

חוויית ההשתלבות בבית הספר	
95%	אחוזה העונות
68.4%	חוויה חיובית
42.1%	רצון להשתלבות עמוקה יותר
31.6%	חוויה שלילית
10.5%	חוסר רצון להשתלבות עמוקה יותר

אפליה מצד התלמידים או הוריהם. אני בקשר טוב מאוד עם כל הצוות" ... "רוב ההורים שדיברתי אתם מעוניינים שהילדים שלהם ילמדו ערבית, דבר שעוזר לי בהוראה" ... " מן היום הראשון, הרגשתי כמו בת בית, לא מרגישה כל הבדל ביני ובין מורות אחרות" ... "אין ספק שאני אחת מאנשי הצוות, לא היו לי קשיים בנושא ההשתלבות בבית ספר יהודי" ... "כמו שאני חלק מהתכנית "יא סלאם" אני גם חלק מצוות בית הספר לכן אני מרבה להשתתף בטקסים שמתקיימים בבית ספר כמו מסיבות סיום חתונות וטיולים. וכל זה קירב אותי יותר" ... "החוויה שלי מאוד חיובית אני מקובלת מאוד בבית הספר אוהבת מאוד את תלמידיי, והם גם, ואני מרגישה שייכות לביה"ס ומרוצה מאוד מהיחס הכבוד והתמיכה" ... "אני לא מרגישה שאני ערבייה. אני מגדירה את עצמי שאני מורה בבית הספר, וכולם מתייחסים אליי כמורה, לא כערבייה, כי לא מבדילים. כמה מורים אפילו הציעו לי לחנך בשנים הקרובות". בין שליש למחצית מן העונות מביעות רצון להשתלב גם בהוראת מקצועות נוספים שאינם ערבית: "אני לא מלמדת מקצוע אחר, ואין לי בעיה ללמד" ... "אני לא מלמדת מקצוע נוסף שאינו ערבית, ואני ארצה בכך" ... "אם יתאפשר לי לעסוק בעוד מקצוע אשמח מאוד".

מעט פחות משליש מן העונות דיווחו על חוויה שלילית הנוגעת לעבודתן כמורות בתכנית, כאשר חלק מחוויות אלו, גם אם לא כולן, קשור לתחילת עבודתן וההסתגלות ההדדית לנוכחותן ולנוכחות התכנית בבית הספר: "היחס של הצוות בבית הספר הוא יחס שונה לי כערבייה, ואפילו ניסו לזרוק מילים יותר מפעם אחת בנושא הזה" ... "שנה ראשונה הייתה לי התאקלמות קשה בבית ספר. המורה הערבייה – מסתכלים עליה מכל מיני כיוונים – תלבושת, דיבור שפה עברית, הליכה, צורת אכילה (חלבי/בשרי). אבל בכל בית ספר למדתי להציג את הטוב שיש בי" ... "השתלבותי בבית הספר לא קלה ולמרות שכולם קיבלו אותי יפה, הרגשתי בודדת ולבד" ... "בהתחלה היה לי קשה. היו הרבה מקרים שלא ידעתי להתנהג ובמיוחד בחגים שלהם, עצמאות, יום השואה, אבל אני מאמינה בזה - אם אני מכבדת את הכללים של בית הספר אז גם ההורים והמורים יכבדו אותי" ... "קשה מאוד להיות מורה לערבית בבית ספר יהודי. את לא מתקבלת כמורה רגילה, את מבוקרת כל הזמן, אבל ככל שהזמן

עובר את מתרגלת, וגם ביה"ס על כל אנשיו מתרגלים ונהיה יותר קל ואפילו חווייתי... "בכל בית ספר שנכנסתי אליו ובכל חדר מורים שהייתי בו הייתי מאוד בודדה. הייתי שומעת ולא מדברת, ואם רציתי לדבר לא היה לי מי שיקשיב לי, עד שהחלטתי להשמיע קולי. בהתחלה בין המחנכות שאני מכירה ואחר כך עם שאר הצוות"... "המנהלת קיבלה אותי כמורה שהיא נותנת לה הזדמנות אחרונה, ואם נכשלת אין יותר ערבית בבית ספר, והמורים בהתחלה חשבו שאני כמו כל מורה שהייתה קודם בסוף השנה תעזוב. התלמידים בחנו אותי על מנת להרוס לי שיעורים, ההורים חיכו לטעות אחת שהמורה לערבית תעשה כדי להתפרץ בי, אבל היום הכול השתנה הם מאמינים בי ותומכים בי".

בה בעת, כעשירית מן העונות אינן מעוניינות להשתלב בתפקידים נוספים בבית הספר: "לא מלמדת נושאים אחרים חוץ מערבית ולא מעוניינת".

3. תלמידים ערבים בכיתה (שאלה פתוחה)

יותר ממחצית העונות ציינו שבכיתתן לא למדו תלמידים ערבים. שלושה רבעים מן העונות (שבכיתתן לומדים תלמידים ערבים) העידו על השפעה חיובית של התכנית בכך שסיפקה הזדמנות לעזרה במקום שיש לתלמידים הערבים יתרון טבעי, וכן יצרה בסיס לקרבה בין "הקבוצות": "שילוב התלמידים הערבים היה חשוב מאוד והיה מוצלח, תלמידים אלה עזרו לחבריהם היהודים"... "שמחתם הייתה רבה שכולם עכשיו לומדים את השפה שלהם - חבריהם התחילו לפעמים לנסות לדבר איתם בערבית"... "היה יחס טוב. התלמידים הערבים לקחו חלק מהשיעור מתפקיד המורה ועזרו לחבריהם".

תלמידים ערבים בכיתה	
אחוז העונות	85%
לא היו תלמידים ערבים	52.9%
השפעה חיובית (מתוך כיתות שבהם תלמידים ערבים)	75.0%

4. שינוי בבית הספר (שאלה פתוחה)

למעלה משליש מן העונות ציינו את התבססות המקצוע בבית הספר ואת ההכרה בחשיבותו לצד הערכה לשפה ולתרבות הערבית: "כן, חל שינוי משמעותי. הערבית עכשיו מקצוע משמעותי, והתלמידים שואלים ומתעניינים ללמוד"... "היה לי מקרה אחד מאוד חשוב, נכנסתי לכיתה ד' למילוי מקום, הופתעתי שהתלמידים מתרגשים מאוד ורוצים ללמוד ערבית"... "עלה הערך של השפה בעיני המורים וגם בעיני התלמידים".

שינוי בבית הספר	
אחוז העונות	90%
חלק בלתי נפרד ממקצועות הלימוד בביה"ס/ הערבית עכשיו מקצוע משמעותי, הערכה לתרבות ולשפה.	38.9%
הפחתת דעות קדומות כלפי ערבים והשפה הערבית	27.8%
נוכחות השפה הערבית בחלק הלא פורמלי של בית הספר/התעניינות בלתי אמצעית	22.3%
התחשבות באחר/חשיפה לדו-קיום	22.3%

מעט יותר מרבע מן העונות ציינו שהוראת התכנית וכניסת מורה ערבייה לבית הספר הפיגה דעות קדומות והפחיתה סטראוטיפים בקרב תלמידים ומורים: "הם הבינו שהמורה שמולם, הערבייה, היא לא מחבלת!!! היא בן אדם, ויש לה חיים נורמליים ומנהגים משלה"... "פחת הפחד מערבית. הצלחתי לשנות סטראוטיפים ועמדות של כמה ילדים ואנשים, כי אני המורה לערבית שמשקפת את החברה

שלי" ... "התלמידים אוהבים ללמוד ערבית, ואין להם יותר דעות קדומות בנוגע לערבים או לשפה הערבית".

כחמישית מן העונות ציינו את נוכחותה של השפה גם בחלק הלא פורמלי של חיי בית הספר: "הם משתמשים בה לפעמים אתי, בהפסקות או ביחד עם השומר - אפילו ילדים שלא לומדים ערבית מתעניינים ועומדים ליד קיר הערבית ורוצים ללמוד" ... "אפילו כיתות שלא משתתפות בתכנית רואים שיש שינוי וזה מעניין אותם, מבקשים ללמוד כי זה כיף ואם למדו מילה חדשה באים ישר למורה שלהם ומייזעים אותה שלמדו מילה חדשה בערבית", ואת העלייה בהיבטים של "ראיית האחר" וקידום הדו-קיום בין יהודים לערבים בישראל: "יש יותר התחשבות באחר מכל הבחינות ויש יותר מודעות" ... "כן היום הם חשופים יותר לעניין הדו-קיום והשונות והשותפות וממשיכים אתם" ... "השנה אני מרגישה את השינוי עם כיתות ה', את הגישה של התלמידים לעם השני היכולת לקבל ולכבד".

5. קשיים בתכנית ובהפעלתה ופתרונות (שאלה פתוחה)

כ-40% מן העונות דיברו על הקושי בהתמודדות עם התלמידים: התמודדות עם הדעות הקדומות

בנוגע לערבים בארץ. הפתרונות שהוצעו נגעו בעיקר לדוגמה אישית: "ניסיתי להסביר להם מה זה ערבי, איך הוא חי... והדוגמה החיה שהיא אני, ערבייה, מולם, ומה הם רואים בי משהו שונה" ... "עבדתי על עצמי, ושאלתי יותר שאלות מכוונות, והשמעתי את דעתי והייתי דוגמה אישית בשבילם" ... "הסברתי לתלמידים שלא כולם דומים והייתי דוגמה לערבייה שלא מציקה או פוגעת".

קשיים	אחוז העונות
70%	
הדעות הקדומות של התלמידים בנוגע לערבים בארץ	21.4%
שואלים שאלות רגישות/ מוביל למקומות שלא רוצה להגיע אליהם	14.3%
עלבונות וקללות	7.1%
הקושי של התלמידים לקבל את השפה הערבית	7.1%
חסרים מערכי שיעור	14.3%
חומרים לא מגוונים דיים	7.1%
רמת הסיפורים נמוכה לילדי כיתות ה' ו'	7.1%
עיסוק ישיר מדי בנושאי דו-קיום	7.1%
אין צוות ערבית שניתן לשתף אותו ולהתחלק אתו בחומרים לימודיים	7.1%
כיתות גדולות והטרוגניות	7.1%
חסרות דרכי הערכה	7.1%
קשיים טכניים	14.3%

חלק מן התלמידים הקשו על המורות "בשאלות רגישות". הפתרון – "אני תמיד יודעת להתמודד במצבי לחץ. לא מתחמקת מהשאלות, יודעת להגיב בצורה יפה" ... "אני משאירה התשובה לשאלה עם שאלה פתוחה..."

או לחשוב בבית". בעיה קשה יותר היא העלבונות והקללות: "ציפיתי שהתלמידים ישתתפו יותר. הופתעתי שמישהו זלזל וקילל את הערבים" ... "תלמידים מעליבים, קיללו קללות קשות". הפתרון שהוצע על ידי המורות הוא היעזרות במערכת הבית-ספרית (מחנכות, מנהלת). הפתרון לקושי בקבלת

השפה היה באמצעות שילוב משחקים חווייתיים על מנת למשוך את תשומת לבם של התלמידים ולגרום להם לחבב את המקצוע.

סוג אחר של קשיים נגע לתכנית עצמה : למחסור במערכי שיעור "כמו שקיים בשפות אחרות", לתחושה שרמת הסיפורים אינה מתאימה לתלמידים חזקים ושהחומרים לא מספיק מגוונים. הפתרון לדברי המורות – השקעת מאמץ עצמאי בבניית מערכי שיעור ושילוב של משחקים ודפי עבודה (כולל ממקורות קיימים ברשת), והיעזרות בעניין זה בצוות התכנית של יוזמות קרן אברהם. לקושי של היעדר צוות ערבית לא הוצע פתרון במסגרת הקיימת, אולם הקושי המעשי נפתר באמצעות צוות ההדרכה והמורות הוותיקות. הקשיים הטכניים שהוזכרו : אין מקלדת בערבית, וידאו וכו'.

6. מציאות יומיומית

לוח 12 להלן מציג את התפלגות השכיחויות של התחושות, החיוביות והשליליות הכרוכות בהסתגלותה של מורה ערבייה לבית ספר עברי.

לוח 12: עמדות ותחושות אישיות של המורות בנוגע להשתלבותן בבית הספר (N = 19)

עמדות ותחושות	כלל לא (1)	מעטה במידה (2)	במידה בינונית (3)	במידה רבה (4)	במידה רבה מאוד (5)	(4+5)	ממוצע
אני מרגישה שצוות בית הספר מקבל אותי	.0%	.0%	5.3%	26.3%	68.4%	94.7%	4.63
אני מרגישה שהילדים מקבלים אותי	.0%	.0%	5.3%	36.8%	57.9%	94.7%	4.53
יש בחברה הערבית הערכה לכך שאני מלמדת ערבית במגזר היהודי	.0%	5.9%	5.9%	52.9%	35.3%	88.2%	4.18
יצרתי קשרים אישיים עם מורות יהודיות	.0%	5.3%	21.1%	47.4%	26.3%	73.7%	3.95
קשה לי "לתפוס מקום" בבית הספר מעבר להוראת ערבית	21.1%	10.5%	26.3%	15.8%	26.3%	42.1%	3.16
התקשיתי בגישור על הפער התרבותי ביני לבין תלמידיי	33.3%	11.1%	44.4%	5.6%	5.6%	11.2%	2.39
נתקלתי בעוינות מצד תלמידים	25.0%	31.3%	43.8%	.0%	.0%	0.0%	2.19
אני עדיין מרגישה זרה בבית הספר	47.4%	31.6%	10.5%	10.5%	.0%	10.5%	1.84
נתקלתי בעוינות מצד הורים	47.1%	41.2%	11.8%	.0%	.0%	0.0%	1.65
נתקלתי בעוינות מצד צוות בית הספר	62.5%	18.8%	12.5%	6.3%	.0%	6.3%	1.63

מן הלוח עולה כי מורות התכנית חוו במהלך עבודתן **תחושות חיוביות** (בין "במידה רבה" ל"במידה רבה מאוד") במידה רבה יותר **מתחושות שליליות**. התחושה החיובית שזכתה להסכמה הגבוהה ביותר היא "צוות בית הספר מקבל אותי" (כ-95% השיבו כך במידה רבה או רבה מאוד), והתחושה

השלילית השכיחה ביותר היא "קשה לי לתפוס מקום" בבית הספר מעבר להוראת ערבית" (כ-42% השיבו כך במידה רבה או רבה מאוד). שוב, ראוי לציין שבבתי הספר "החדשים" (שבהם התכנית נלמדת זו השנה הראשונה) המורות שוהות שעות מעטות בלבד, שכן בשנה הראשונה רק כיתות ה' לומדות ערבית. גם מורות לערבית בבתי ספר ותיקים בתכנית, שבהם כל כיתות ה' וכיתות ו' לומדים ערבית, מלמדות ושוהות בבית הספר פחות ממורות אחרות, על כל המשתמע מכך.

7. האם שקלת לעזוב? (שאלה פתוחה)

מרבית העונות לא שקלו לעזוב את עבודתן כמורות בתכנית למרות ההתמודדות הלא פשוטה: "לא שקלתי לעזוב למרות קשיים של להיות מורה יחידה ערבייה, ומורה יחידה לערבית, ציפיתי לקשיים אלה" ... "אף פעם לא חשבתי על זה. כל שנה יותר טובה ומעניינת משנה שחלפה" ... "בכלל לא! אני מתכוונת להישאר" ... "בכלל לא מאחר ואני מאמינה ביכולת שלי. יש לי אתגר חשוב להמשיך ולהשתפר" ... "לקראת סוף השנה בעיות המשמעת עולות מאוד ולפעמים זה מתיש ומה שמשאיר

אותי הוא האמונה החזקה שלי במטרות של התכנית ואהבת התלמידים" ... "לא חשבתי לעזוב אני מאמינה במסר הטוב והרחב שיש בעבודתי ומאמינה שהגבול הם השמיים יש לי עוד הרבה מה לעבוד עליו". כשישית מהעונות שקלו את הפסקת עבודתן בתכנית (אך החליטו בסופו של דבר להישאר) "כן מכיוון שהיו תלמידים

אופציה של עזיבה	
אחוז העונות	
1. לא	83.3%
2. כן	16.7%

קשים שהעליבו אותי. נשארתי משום שאני אוהבת אתגרים וצריכה כסף" ... "בתחילה השנה כן, כי היה לי קשה להתרגל לתלמידים ולאווירה ופחדתי שלא אצליח לשנות את דעתם על השפה הערבית בסוף נשארתי כי המדריכה והמפקחת והצוות מאוד תמכו והאמינו בי שאני יכולה לשנות" ... "כן, שקלתי לפעמים הרגשתי שאני לא משתלבת טוב, עם המקצוע החדש אבל החלטתי להישאר בכל זאת ולנסות להשתלב והצלחתי ועכשיו זה כיף ואני לא מוכנה לעזוב".

8. מה סייע להצלחתך בתכנית? (שאלה פתוחה)

מרבית מורות התכנית שענו לשאלה זו הדגישו את תרומתה הגדולה של המעטפת המקצועית והאנושית של אנשי קרן יוזמות אברהם. המדריכים, מפתחי התכנית ומורות ותיקות בה, סייעו בהדרכה בבניית מערכי שיעור ובהקניית כלים: "במיוחד לימדו אותי לפתח חשיבה ולהיות יצירתית".

המורות זכו לתמיכה ולעידוד: "הליווי תרם לי המון ועזר לי לראות דברים שלא ראיתי קודם בצורה שונה" ... "מה שעזר ותמך בי הוא הליווי הצמוד של כל הצוות האחראי והאוזן הקשבת

תרומה להצלחה	
אחוז העונות	
מדריכים ומפתחי התכנית	61.1%
ההשתלמויות	27.8%
אנשי קרן אברהם – כולל מעורבותם בבית הספר	22.2%
אנשי הפיקוח על הוראת ערבית	16.7%
אפיוני התכנית	16.7%
תכונות המורה	16.7%
מורות ותיקות	11.1%

של ההנהלה שלא נתנה לנו להרגיש שאנחנו לבד". בהשתלמויות קיבלו המורות ייעוץ תוכני ופדגוגי, ואנשי הקרן אף סייעו בהשתלבותן המיטבית בבית הספר: "תמכו בי שיהיה לי תנאים בבית ספר כמו

כל מורה אחרת. שאקבל כמו מורה אחר מקבל, לדוגמא כרטיס חנייה" ... "עזרו לי לקבל תנאים נורמאליים בבית הספר ועזרו לי בהתאקלמות, מסרו לי מחמאות ששמעו מאנשים, הקשיבו לי אם אני רוצה לספר על חוויה או כישלון, וכיוונו אותי והכי חשוב האמינו בי".

כשישית מן העונות ציינו לטובה גם את הפיקוח על הוראת ערבית במשרד החינוך, את התצפיות בשיעורי מורות ותיקות של התכנית, את אפיוני התכנית עצמה: "מה שתרם לי בהצלחת העבודה היא הסדר שיש בתכנית - שאלות הפתיחה, השיחות התקליטור המלווה... שבזה היה שינוי מפעילות לפעילות" ... " הפעילויות התרבותיות בתכנית מאוד עזרו, הן חווייתיות והילדים זורמים אתם" ... "התכנית הזאת מקרבת את הילדים לתרבות הערבית היא קלילה, ולא מתעסקת בפוליטיקה וכך תלמידים אוהבים את השפה יותר", ויכולותיהן האישיות: "אני מתמודדת לבד – ממצאה דברים כשמרגישה שמשעמם" ... "הגיוון שאני עושה והיצירתיות שלי גרמו להצלחתי כמורה בתכנית" ... "ההצלחה בעבודתי זה שאני בדרך כלל מאוד קרובה לילדים מקשיבה להם מכל הכיוונים, מנסה למצוא בסיפורים שלהם עניין ולתמוך בהם".

ג. האם הושגו מטרות התכנית בעיני מורות התכנית?

1. השגת מטרות התכנית בעיני המורות בסוף כיתה ה' ובסוף כיתה ו'

מורות התכנית התבקשו להעריך את השגת מטרות התכנית בסוף השנה הראשונה להוראתה וכן בסוף השנה השנייה, עם סיומה. שני הלוחות להלן מציגים את התפלגות הערכותיהן של המורות בנוגע להשגת מטרות התכנית, לפי סוג המטרה (הקניית ידע או שינוי גישה) ולפי דרגת הכיתה.

לוח 13 : השגת המטרות בעיני המורות בסוף כיתה ה' (N = 19)

מטרה	כלל לא (1)	במידה מעטה (2)	במידה בינונית (3)	במידה רבה (4)	במידה רבה מאוד (5)	(4+5)	לא יודעת (5)	ממוצע ²⁰
1. מטרות ידע (כיתה ה')								
יצירת סקרנות כלפי השפה והתרבות הערבית בקרב תלמידים	0.0%	0.0%	9.1%	27.3%	63.6%	90.9%	0.0%	3.93
יצירת עניין בהמשך לימודי ערבית בחטיבה	0.0%	0.0%	9.1%	45.5%	36.4%	81.9%	9.1%	4.30
היכרות (בסיסית) עם התרבות הערבית	0.0%	0.0%	27.3%	45.5%	27.3%	72.8%	0.0%	4.00
היכרות (בסיסית) עם הכתב הערבי	0.0%	10.0%	20.0%	40.0%	30.0%	70.0%	0.0%	3.90
הבנה (בסיסית) של ערבית דבורה	0.0%	9.1%	27.3%	54.5%	9.1%	63.6%	0.0%	3.64
יכולת להתבטא בערבית דבורה	0.0%	18.2%	18.2%	54.5%	9.1%	63.6%	0.0%	3.55
היכרות עם חיי היום-יום של הערבים בישראל	0.0%	9.1%	45.5%	27.3%	18.2%	45.5%	0.0%	3.55

²⁰ ממוצע לא כולל "לא יודע"

מטרה	כלל לא (1)	במידה מעטה (2)	במידה בינונית (3)	במידה רבה (4)	במידה רבה מאוד (5)	לא יודעת (4+5)	ממוצע ²⁰
2. שינוי גישות – שינוי לטובה בעמדות תלמידים כלפי ערבים (כיתה ה')							
שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לתרבות הערבית	.0%	.0%	18.2%	54.5%	27.3%	81.8%	4.09
שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לשפה הערבית	.0%	.0%	18.2%	54.5%	18.2%	72.7%	4.00
שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לדו-קיום בישראל בין ערבים ליהודים	.0%	.0%	18.2%	72.7%	9.1%	81.8%	3.91
הפחתה של גישות סטראוטיפיות של תלמידים כלפי ערבים	.0%	.0%	27.3%	54.5%	9.1%	63.6%	3.80
שינוי לטובה בנוגע להתנהגות תלמידים כלפי ערביי ישראל	.0%	.0%	45.5%	36.4%	18.2%	54.6%	3.73
הגדלה של הנכונות של תלמידים לקשרים עם ערבים	.0%	.0%	27.3%	54.5%	.0%	54.5%	3.67

לוח 14: השגת המטרות בעיני המורות בסוף כיתה ו' (N = 19)

מטרה	כלל לא (1)	במידה מעטה (2)	במידה בינונית (3)	במידה רבה (4)	במידה רבה מאוד (5)	לא יודעת (4+5)	ממוצע ²¹
1. מטרות ידע (כיתה ו')							
יצירת סקרנות כלפי השפה והתרבות הערבית בקרב תלמידים	.0%	.0%	25.0%	16.7%	58.3%	75.0%	4.33
היכרות (בסיסית) עם הכתב הערבי	.0%	.0%	25.0%	16.7%	58.3%	75.0%	4.33
היכרות (בסיסית) עם התרבות הערבית	.0%	8.3%	8.3%	33.3%	50.0%	83.3%	4.25
הבנה (בסיסית) של ערבית דבורה	.0%	.0%	16.7%	58.3%	25.0%	83.3%	4.08
יצירת עניין בהמשך לימודי ערבית בחטיבה	.0%	8.3%	16.7%	33.3%	33.3%	66.6%	4.00
יכולת להתבטא בערבית דבורה	.0%	.0%	33.3%	50.0%	16.7%	66.7%	3.83
היכרות עם חיי היום-יום של הערבים בישראל	.0%	8.3%	33.3%	25.0%	33.3%	58.3%	3.83

²¹ ממוצע לא כולל "לא יודע"

מטרה	כלל לא (1)	במידה מעטה (2)	במידה בינונית (3)	במידה רבה (4)	במידה רבה מאוד (5)	(4+5)	לא יודעת	ממוצע ²¹
2. שינוי גישות – שינוי לטובה בעמדות תלמידים כלפי ערבים (כיתה ו')								
שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לתרבות הערבית	0.0%	8.3%	25.0%	33.3%	33.3%	66.6%	0.0%	3.92
הפחתה של גישות סטראוטיפיות של תלמידים כלפי ערבים	0.0%	8.3%	25.0%	33.3%	25.0%	58.3%	8.3%	3.82
שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לשפה הערבית	0.0%	8.3%	25.0%	33.3%	25.0%	58.3%	8.3%	3.82
שינוי לטובה בנוגע להתנהגות של תלמידים כלפי ערביי ישראל	0.0%	16.7%	25.0%	33.3%	25.0%	58.3%	0.0%	3.67
שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לדו-קיום בישראל בין ערבים ליהודים	0.0%	16.7%	25.0%	41.7%	16.7%	58.4%	0.0%	3.58
הגדלה של הנכונות לקשרים של תלמידים עם ערבים	0.0%	16.7%	33.3%	16.7%	16.7%	33.4%	16.7%	3.40

מהשוואת הנתונים המסכמים המופיעים בשני הלוחות (ראו ריכוז הנתונים בלוח 15 להלן) עולה כי בסוף השנה השנייה (כיתה ו') נמצאים התלמידים, לדעת המורות, במצב שבו הושגו במידה רבה עד רבה מאוד מטרות הידע של התכנית, כאשר משורטט מבחינת השגת מטרות אלו **מהלך של הצטברות הידע הלימודי**. לעומת זאת בסוף השנה השנייה נמצאים התלמידים, לדעת מורותיהם, במצב שבו קיימת "נסיגה" **בשינוי לטובה בגישות** התלמידים כלפי השפה, התרבות והערבים בישראל.²²

לוח 15: השוואה בין השגת מטרות התכנית בעיני המורות בכיתות ה' ו-ו'

השגת המטרות בכיתה ו'	השגת המטרות בכיתה ה'	
4.10	3.93	השגת מטרות ידע
3.74	3.88	שינויי גישות

²² הנחה זו נכונה אם המורות התייחסו לאותו קו התחלה, כלומר – התוצאה בסוף כיתה ה' לעומת המצב בתחילת התכנית והתוצאה בסוף כיתה ו', גם כן בהשוואה לתחילת התכנית (זו הייתה כוונת השאלה). אולם, אם המורות התייחסו למידת השינוי בכל שנה (ייתכן שכך הובנה השאלה), הרי שניתן להבין כי עיקר השינוי בגישות התלמידים כלפי השפה, התרבות והערבים בישראל התרחש בשנת ההוראה הראשונה, ובשנה השנייה חל שינוי נוסף צנוע יותר. "התוצאה הנצברת" של שינוי הגישה תניב, לאור הנחה זו, תוצאה משמעותית יותר של שינוי הגישות בפועל.

2. השגת מטרות התכנית עם סיומה לפי הערכת המורות (השגה בכיתות ו') ביחס לצפי להשגתן לפי הערכת המנהלים

בלוח 16 להלן מוצגת השוואה בין הצפי להשגת מטרות התכנית בעיני המנהלים לבין הערכת השגתן בסיום השנה השנייה על ידי המורות.

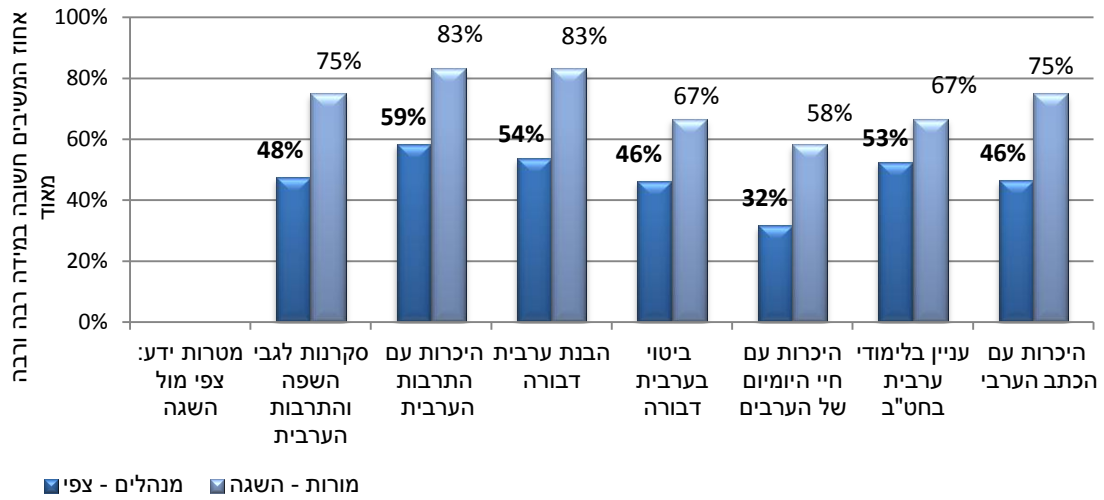
לוח 16: סיכוי להשגת המטרות (הערכת מנהלים) ($N = 75$) מול השגתן בפועל (הערכת מורות)
 $^{23}(N = 19)$

מורות – השגה	מנהלים – צפי	
ממוצע	ממוצע	
4.10	3.35	1. מטרות ידע: צפי מול השגה**
4.33	3.45	יצירת סקרנות כלפי השפה והתרבות הערבית בקרב תלמידים**
4.25	3.56	היכרות (בסיסית) עם התרבות הערבית*
4.08	3.54	הבנה (בסיסית) של ערבית דבורה
3.83	3.27	יכולת (בסיסית) להתבטא בערבית דבורה*
3.83	2.92	היכרות עם חיי היום-יום של הערבים בישראל**
4.00	3.35	יצירת עניין של התלמידים בהמשך לימודי ערבית בחט"ב
4.33	3.35	היכרות (בסיסית) עם הכתב הערבי**
3.74	3.19	2. שינוי גישות – שינוי לטובה בעמדות תלמידים כלפי ערבים: צפי מול השגה
3.58	2.95	שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לדו-קיום בישראל בין ערבים ליהודים
3.92	3.36	שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לתרבות הערבית
3.67	3.46	שינוי לטובה בנוגע להתבטאויות תלמידים כלפי ערבים/התנהגות כלפי ערביי ישראל
3.82	3.08	הפחתת גישות סטראוטיפיות של התלמידים כלפי ערבים
3.40	2.92	הגדלת נכונות התלמידים לקשרים עם ערבים
3.82	3.36	שינוי לטובה בעמדות תלמידים בנוגע לשפה הערבית

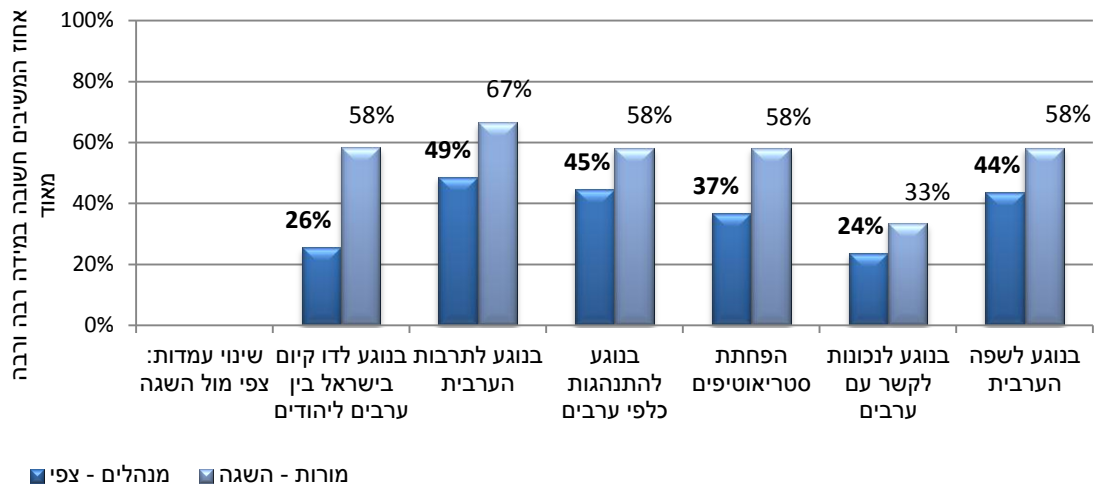
מן הלוח עולה כי מורות התכנית העריכו כי מטרות הידע של התכנית הושגו (בתום התכנית) במידה רבה יותר ומובהקת סטטיסטית מזו שצפו המנהלים כי יושגו. גם בנוגע להשגת שינויי גישה בקרב התלמידים עם סיום התכנית נמצא הבדל עקבי "לטובת" השגת המטרות לפי הערכת המורות על פני צפי המנהלים, אולם הבדל זה אינו מובהק. בהמשך מוצגים גרפים הממחישים את ההבדלים בין הצפי להשגת מטרות הידע ולהשגת שינויי הגישה (קבוצת המנהלים) ובין השגתם הלכה למעשה (המורות לערבית).

²³ $^{*}p < .01$ $^{**}p < .05$ (כאשר $p < .01$ מראה על רמת מובהקות גבוהה יותר).

גרף 4: השגת מטרות ידע – צפי (מנהלים) מול השגה (על פי המורות) עם סיום התכנית

גרף 5: השגת שינוי גישות – צפי (מנהלים) מול השגה (על פי המורות) עם סיום התכנית

ד. מבט רטרוספקטיבי על התכנית – השוואה בין מורות התכנית למנהלים

1. עמדות ותחושות אישיות של המורות בעקבות התכנית

לפני המורות הוצגו עמדות ותחושות בנוגע להשפעות אפשריות של התכנית (חלקן מנוסחות בחיוב ואחרות בשלילה), והן התבקשו לתאר את מידת הרלוונטיות של עמדות ותחושות אלו עבורן. לוח 17 להלן מציג את התפלגות השכיחויות של תשובותיהן לפי חלוקה לקבוצות פריטים המנוסחים בכיוון חיובי או שלילי.

לוח 17: עמדות ותחושות אישיות של מורות התכנית בעקבות התכנית (N = 19)

ממוצע	(4+5)	במידה רבה מאוד (5)	במידה רבה (4)	במידה בינונית (3)	במידה מעטה (2)	כלל לא (1)	עמדות ותחושות
							בעקבות התכנית
4.68	100.0%	68.4%	31.6%	.0%	.0%	.0%	בעקבות עבודתי אני מוכנה לפעול למען דו-קיום גם במסגרות אחרות
4.53	94.7%	57.9%	36.8%	5.3%	.0%	.0%	הוראת התכנית תרמה לי במישור האישי
4.42	94.8%	47.4%	47.4%	5.3%	.0%	.0%	אני מאמינה שהתכנית "יא סלאם" תוכל להשיג את החזון שלה בטווח הנראה לעין
4.33	88.8%	44.4%	44.4%	11.1%	.0%	.0%	בעקבות עבודתי אני מאמינה יותר בסיכוי לדו-קיום
4.16	84.2%	42.1%	42.1%	10.5%	.0%	5.3%	בעקבות עבודתי הייתי רוצה להכיר יותר את היהודים הישראלים
4.11	84.2%	36.8%	47.4%	10.5%	.0%	5.3%	בעקבות עבודתי הייתי רוצה להכיר יותר את היהדות
4.06	83.3%	33.3%	50.0%	5.6%	11.1%	.0%	היום אני מבינה יותר את החברה היהודית
3.82	76.4%	17.6%	58.8%	17.6%	.0%	5.9%	דעתי על החברה היהודית השתנתה לטובה
3.42	47.4%	21.1%	26.3%	31.6%	15.8%	5.3%	בעקבות התכנית אני מרגישה יותר קרובה לישראל
1.89	0.0%	.0%	.0%	22.2%	44.4%	33.3%	אני מעדיפה למצוא עבודה במסגרת ערבית
1.79	0.0%	.0%	.0%	21.1%	36.8%	42.1%	לא נראה לי שהיהודים ישנו את העמדות שלהם על הערבים-הישראלים בעקבות תכניות כמו "יא סלאם"
1.74	15.8%	5.3%	10.5%	10.5%	.0%	73.7%	ערבים-ישראלים ויהודים בישראל לא צריכים להתערב בחיי היום-יום
1.58	5.3%	.0%	5.3%	5.3%	31.6%	57.9%	דעתי על החברה היהודית השתנתה לרעה

מן הלוח עולה כי בעקבות התכנית נטו המורות להסכים (בין "במידה רבה" ל"במידה רבה מאוד") לעמדות חיוביות יותר מלעמדות שליליות ("במידה מעטה") בנושאים הנוגעים לתכנית. העמדה החיובית שזכתה להסכמה הגבוהה ביותר היא הנכונות לפעול למען דו-קיום גם במסגרות אחרות (100% השיבו כך במידה רבה או רבה מאוד) והעמדה השלילית שזכתה להסכמה הגבוהה ביותר היא שערבים-ישראלים ויהודים בישראל לא צריכים להתערב בחיי היומיום (כ-16% השיבו כך במידה רבה או רבה מאוד).

2. מבט רטרוספקטיבי על התכנית – השוואה בין מורות למנהלים

הלוח האחרון בחלק זה מספק סיכום משווה של ההשפעה של הפעלת התכנית "יא סלאם" בבתי הספר, הן על המנהלים הן על המורות המלמדות את התכנית, והוא יהווה את הבסיס העיקרי לדיון בממצאי המחקר כולו. הסיכום מכיל שלושה נושאים: היבטים אישיים, עמדות, והערכת מידת ההשתלבות של התכנית והמורה בבית הספר, שביעות רצון מן התכנית ונכונות להמשך. מרבית הפריטים בלוחות אלה הוצגו במפורט בחלקים שדנו בקבוצות הנפרדות, והם מוצגים בלוח 18 להלן באופן תמציתי. מאחר שמרבית הפריטים אינם זהים בניסוחיהם (אך מציגים תכנים דומים ומשלימים) לא היה מקום לערוך ביניהם מבחני שונות, ואלו נעשו רק בנוגע לפריטים זהים.

**לוח 18: מחשבות, תחושות ועמדות בעקבות התכנית "יא סלאם":
השוואה בין מנהלים (1) (N = 75) למורות (2) (N = 19)**

1. עם סיום התכנית: היבטים אישיים					
ממוצע	(4+5)	במידה רבה מאוד (5)	במידה רבה (4)	כלל לא (1)	
4.13	81.3%	48.0%	33.3%	6.7%	(1) יש לי עניין אישי בתכנית
3.07	47.8%	18.8%	29.0%	18.8%	(1) בעקבות הפעלת התכנית הייתי רוצה ללמוד ערבית
4.53	94.7%	57.9%	36.8%	.0%	(2) הוראת התכנית תרמה לי במישור האישי
4.18	88.2%	35.3%	52.9%	.0%	(2) יש בחברה הערבית הערכה לכך שאני מלמדת ערבית במגזר היהודי
4.16	84.2%	42.1%	42.1%	5.3%	(2) בעקבות עבודתי הייתי רוצה להכיר יותר את היהודים הישראלים
4.11	84.2%	36.8%	47.4%	5.3%	(2) בעקבות עבודתי הייתי רוצה להכיר יותר את היהדות
3.42	47.4%	21.1%	26.3%	5.3%	(2) בעקבות התכנית אני מרגישה קרובה יותר לישראל

2. עם סיום התכנית: עמדות					
ממוצע	(4+5)	במידה רבה מאוד (5)	במידה רבה (4)	כלל לא (1)	
3.88	65.2%	24.6%	40.6%	.0%	(1) יש הרבה מן המשותף בין הערבים- הישראלים ליהודים
3.71	66.2%	25.0%	41.2%	4.4%	(1) אם יהיו יחסים טובים בין ערבים ויהודים בתוך ישראל יש סיכוי שיהיה שלום גם עם הערבים מחוץ לישראל
3.41	50.7%	21.9%	28.8%	9.6%	(1) בעקבות הפעלת התכנית אני מאמין יותר בסיכוי לדו-קיום
2.62	31.8%	9.1%	22.7%	30.3%	(1) בעקבות התכנית ההסתכלות שלי על החברה הערבית השתנתה לטובה

2. עם סיום התכנית: עמדות					
ממוצע	(4+5)	במידה רבה מאוד (5)	במידה רבה (4)	כלל לא (1)	
1.56	3.0%	1.5%	1.5%	63.2%	(1) יכול להיות שחשבתי על הערבים הישראלים דברים לא נכונים
4.33	88.8%	44.4%	44.4%	.0%	(2) בעקבות עבודתי אני מאמינה יותר בסיכוי לדו-קיום
4.06	83.3%	33.3%	50.0%	.0%	(2) היום אני מבינה יותר את החברה היהודית
3.82	76.4%	17.6%	58.8%	5.9%	(2) דעתי על החברה היהודית השתנתה לטובה
2.16	21.1%	.0%	21.1%	36.8%	(2) יכול להיות שחשבתי על היהודים דברים לא נכונים
2.37	13.5%	4.5%	9.0%	25.4%	(1) לא נראה לי שהיהודים ישנו את העמדות שלהם על הערבים-הישראלים בעקבות תכניות כמו "יא סלאם"
2.21	12.9%	4.3%	8.6%	27.1%	(1) יש פער לא ניתן לגישור בין יהודים לערבים-הישראלים
1.57	8.70%	2.9%	5.8%	72.5%	(1) ערבים-ישראלים ויהודים בישראל לא צריכים להתערב בחיי היום-יום
1.79	0.0%	.0%	.0%	42.1%	(2) לא נראה לי שהיהודים ישנו את העמדות שלהם על הערבים-הישראלים בעקבות תכניות כמו "יא סלאם"
1.74	15.8%	5.3%	10.5%	73.7%	(2) ערבים-ישראלים ויהודים בישראל לא צריכים להתערב בחיי היום-יום
1.58	5.3%	.0%	5.3%	57.9%	(2) דעתי על החברה היהודית השתנתה לרעה

עם סיום התכנית: שביעות רצון ונכונות להמשך					
ממוצע	(4+5)	במידה רבה מאוד (5)	במידה רבה (4)	כלל לא (1)	
4.53	90.7%	66.7%	24.0%	1.3%	(1) אני מרוצה מכך שהתכנית "יא סלאם" נלמדת בבית הספר
4.48	91.3%	60.9%	30.4%	.0%	(1) אני ממליץ על הכללת התכנית "יא סלאם" (או תכנית דומה) בתכנית הלימודים המחייבת בישראל
3.91	68.5%	37.1%	31.4%	4.3%	(1) המורות הערביות השתלבו בחיי בית הספר
3.66	63.1%	24.7%	38.4%	8.2%	(1) בעקבות התכנית אני מוכן להכניס לבית הספר פעילויות נוספות הקשורות לדו-קיום יהודי-ערבי
3.66	60.5%	19.7%	40.8%	2.8%	(1) אני מאמין שהתכנית "יא סלאם" תוכל להשיג את החזון שלה בטווח הנראה לעין

עם סיום התכנית: שביעות רצון ונכונות להמשך					
ממוצע	(4+5)	רבה מאוד במידה (5)	רבה במידה (4)	כלל לא (1)	
4.68	100.0%	68.4%	31.6%	.0%	(2) בעקבות עבודתי אני מוכנה לפעול למען דו-קיום גם במסגרות אחרות
4.63	94.8%	73.7%	21.1%	.0%	(2) אני מרוצה מעבודתי כמורה בתכנית
4.63	94.7%	68.4%	26.3%	.0%	(2) אני מרגישה שצוות בית הספר מקבל אותי
4.53	94.7%	57.9%	36.8%	.0%	(2) אני מרגישה שהילדים מקבלים אותי
4.42	94.8%	47.4%	47.4%	.0%	(2) אני מאמינה שהתכנית "י"א סלאם" תוכל להשיג את החזון שלה בטווח הנראה לעין
3.95	73.7%	26.3%	47.4%	.0%	(2) יצרתי קשרים אישיים עם מורות יהודיות
2.15	15.0%	1.7%	13.3%	38.3%	(1) המורות הערביות יוצאות דופן בגישתן ליהודים ואינן משקפות את החברה שממנה הן באות
1.65	6.7%	2.7%	4.0%	61.3%	(1) התכנית עדיין זרה לבית הספר
1.28	5.6%	1.4%	4.2%	87.5%	(1) כניסת התכנית לבית הספר הייתה מיותרת
1.23	2.6%	1.3%	1.3%	84.0%	(1) כיום עדיין קיימת התנגדות של הורים להפעלת התכנית
1.17	4.0%	2.7%	1.3%	93.3%	(1) כיום עדיין קיימת התנגדות של מורים להפעלת התכנית
3.16	42.1%	26.3%	15.8%	21.1%	(2) קשה לי "לתפוס מקום" בבית הספר מעבר להוראת ערבית
2.39	11.2%	5.6%	5.6%	33.3%	(2) התקשיתי בגישור על הפער התרבותי ביני לבין תלמידיי
2.19	0.0%	.0%	.0%	25.0%	(2) נתקלתי בעוינות מצד תלמידים
1.89	0.0%	.0%	.0%	33.3%	(2) אני מעדיפה למצוא עבודה במסגרת ערבית
1.84	10.5%	.0%	10.5%	47.4%	(2) אני עדיין מרגישה זרה בבית הספר
1.65	0.0%	.0%	.0%	47.1%	(2) נתקלתי בעוינות מצד הורים
1.63	6.3%	.0%	6.3%	62.5%	(2) נתקלתי בעוינות מצד צוות בית הספר

אלה הממצאים הבולטים העולים מן הלוחות :

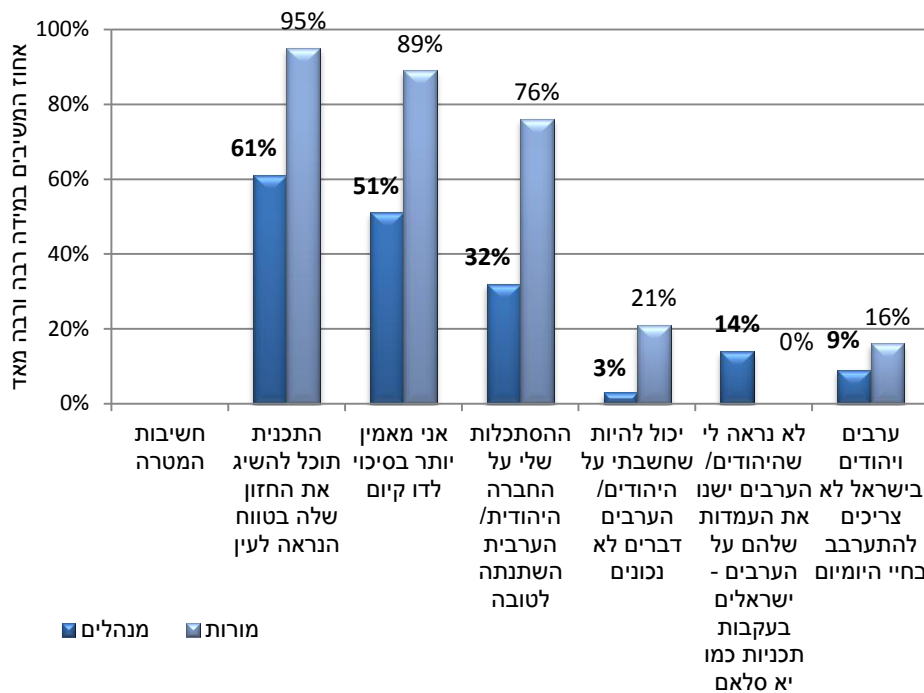
בתחום ההיבטים האישיים : רוב המנהלים דיווחו על עניין אישי בתכנית, וכמחציתם ציינו שהיו רוצים ללמוד ערבית במידה רבה או רבה מאוד, ולצד זאת גילו מרבית המורות עניין רב לא רק בהיכרות עם יהודים אלא גם בהיכרות עם היהדות, וכמחציתן ציינו כי הן חשות במידה רבה או רבה מאוד כי הן קרובות לישראל יותר משהיו קודם.

בתחום תפיסות העמדות : בעקבות הפעלת התכנית סבורות רוב המורות (מול כמחצית מן המנהלים), במידה רבה עד רבה מאוד, כי התחזק הסיכוי לחיים משותפים של יהודים וערבים. כשלושה רבעים

מן המורות, לעומת שלש מן המנהלים, שינו לטובה, במידה רבה או רבה מאוד, את דעתם על הקבוצה השנייה. בהתאמה לכך, כשני שלישים מן המנהלים מול שליש מן המורות ציינו כי הם אינם מטילים ספק במחשבותיהם הקודמות בנוגע לקבוצה השנייה (יהודים/ערבים).²⁴ לבסוף, "אי-התמיכה" בהיגד "ערבים ישראלים ויהודים בישראל לא צריכים להתערב בחיי היומיום" משותפת למנהלים שבבית ספרם נלמדת התכנית ולמורות המלמדות אותה (טווח התשובה בין "כלל לא" ל-"במידה מעטה").

בתחום שביעות הרצון מן התכנית והנכונות להמשך הפעלתה בבית הספר: למעלה מ-90% מן המנהלים תומכים במידה רבה או רבה מאוד בהפיכת הוראת ערבית מדוברת בכיתות היסוד לתכנית חובה, וכשני שלישים מהם מרוצים במידה רבה מאוד מכך שהתכנית "יא סלאם" נלמדת בבית הספר (במקביל שלושה רבעים מן המורות מרוצות במידה רבה מאוד מעבודתן בתכנית). עם זאת קרוב לשני שלישים מן המנהלים חשים במידה זו או אחרת, כי המורות המלמדות בבית הספר יוצאות דופן בגישתן ליהודים ואינן משקפות את הדעות בחברה הערבית. כשני שלישים מהמנהלים חשים במידה רבה עד רבה מאוד כי המורות הערביות השתלבו בחיי בית הספר, בעוד כ-42% מן המורות חשות כי קשה להן "לתפוס מקום" בבית הספר מעבר להוראת ערבית. לבסוף, כל המורות מוכנות, במידה רבה או רבה מאוד, להשתלב בפעילות נוספת הקשורה לחיים משותפים, וכשני שלישים מהמנהלים ציינו כי הם מוכנים, במידה רבה או רבה מאוד, להכניס לבית הספר פעולות מסוג זה. באשר למימוש חזון התכנית בעתיד הנראה לעין, כמעט כל המורות, לעומת יותר ממחצית המנהלים, מאמינות בכך במידה רבה או רבה מאוד.

גרף 6: השוואה בין עמדות מנהלים למורים בעקבות התכנית (פריטים זהים)

²⁴ ההבדלים בין מנהלים למורות בפריטים אלו מובהקים.

חלק שני: התכנית "יא סלאם" מנקודת מבטם של התלמידים

פרק שלישי

באיזו מידה הצליחה התכנית "יא סלאם" להשיג את יעדיה הלימודיים?

פרק זה מציג את תוצאות המבחנים בכתב ובעל-פה שנערכו עם סיום התכנית ואת משוב התלמידים המתייחס להיבטים הלימודיים של התכנית "יא סלאם".²⁵

א. הישגי קבוצת הניסוי עם סיום התכנית

מסיימי התכנית נבחנו עם סיומה בשני מבחנים אשר נבנו על בסיס התכנית "יא סלאם": (1) מבחן בכתב, אשר עמד על יכולותיהם בתחום הבנת הנשמע (מתוך טקסט); זיהוי אותיות בתוך מילה; הבנת הנקרא; היכרות עם אוצר מילים והיכרותם עם התרבות הערבית בעקבות התכנית. (2) מבחן בעל-פה אשר עמד על כישורי הביטוי שלהם בערבית: תשובה לשאלות, הצגה עצמית מובנית ומדרש.

1. תוצאות המבחן בכתב

לוח 19: תוצאות המבחן בכתב, קבוצת הניסוי בסיום כיתה ו' ($N = 470$)

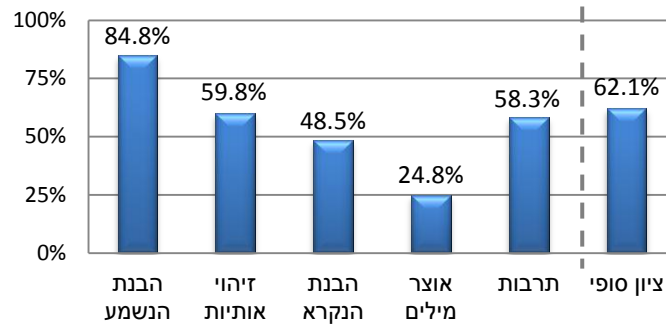
סוג המבחן	מקסימום ניקוד	ציון ממוצע		חציון
		ממוצע/אחוזים	ס.ת.	
הבנת הנשמע	37.5 נקודות	31.81	84.8%	7.438
זיהוי אותיות	20 נקודות	11.98	59.8%	4.602
הבנת הנקרא	15 נקודות	7.27	48.5%	6.818
אוצר מילים (מורחב)	15 נקודות	3.73	24.8%	4.064
תרבות	12.5 נקודות	7.29	58.3%	4.194
ציון סופי	100 נקודות	62.06	62.1%	20.597

מן הלוח עולה כי הציונים הגבוהים ביותר הושגו בתת-המבחנים הבנת הנשמע וזיהוי אותיות, וציוני תת-המבחן של "אוצר המילים" נמוכים מאוד מציוני תת-המבחנים האחרים.

ההסבר לכך טמון באופייה המורכב של המטלה שנכללה בסעיף זה אשר חרגה מן הדרישה לזיהוי מילים בודדות באמצעות מיומנויות פענוח בסיסיות (קריאה), וכללה את הדרישה למצוא מכנה משותף לקבוצת מילים, לזהות מילה יוצאת דופן בקבוצת מילים, וכן השלמת משפטים – מיומנויות מטא-לשוניות. כך, אף שהתלמידים נחשפו במהלך לימוד התכנית לאוצר מילים רחב יחסית, הם התקשו במה שקשור למיומנות פענוח מתקדמת יותר של השפה הכתובה – **מיומנות אשר התכנית עסקה בה, בכוונה, באופן מצומצם יחסית.**

²⁵ ראו תיאור המבחנים בנספח 1

גרף 7: תוצאות המבחן בכתב בקבוצת הניסוי בסיום כיתה ו'

בלוח 20 להלן מובאת התפלגות ציוני המבחן בכתב, וממנה עולה כי קרוב ל-40% מהנבחנים במבחן זה השיגו ציונים בינוניים או גבוהים.

לוח 20: התפלגות ציוני המבחן בכתב

ניסוי יסודי (N = 470)	
22.6%	נכשלו (0-4)
39.3%	ציון נמוך (5-6)
30.2%	ציון בינוני (7-8)
7.9%	ציון גבוה (9-10)

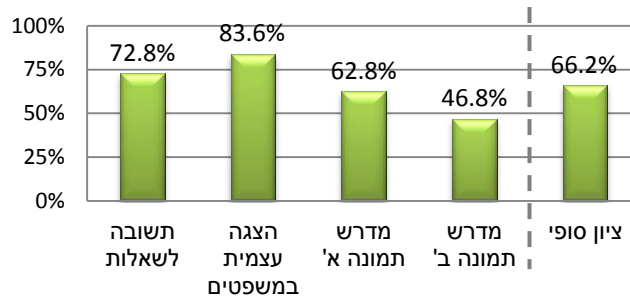
2. תוצאות המבחן בעל-פה

לוח 21: תוצאות המבחן בעל-פה בקבוצת הניסוי בסיום כיתה ו' (N = 423)

חציון	ציון ממוצע		ציון מקסימלי בתת מבחן	סוג המבחן
	ס.ת.	ממוצע/אחוזים		
2.5	1.103	72.8%	1.82	2.5 נקודות תשובה לשאלות
2.5	0.549	83.6%	2.09	2.5 נקודות הצגה עצמית מובנית
2.0	0.899	62.8%	1.57	2.5 נקודות מדרש תמונה א' (תיאור במילים בודדות)
1.25	0.883	46.8%	1.17	2.5 נקודות מדרש תמונה ב' (תיאור במשפט)
6.75	2.245	66.2%	6.62	10 נקודות ציון סופי

מן הלוח עולה כי הציונים הגבוהים ביותר הושגו בתת-המבחנים "הצגה עצמית מובנית" ו"תשובה לשאלות", בעוד שבשתי השאלות הנוגעות למדרש תמונה השיגו הנבחנים ציונים נמוכים יותר. מדרג זה מבטא את דרגת הקושי של חלקי המבחן השונים, כאשר הדרישה לתאר תמונה במשפט סדיר ובנוי נכון מבחינה דקדוקית, היא אכן המשימה המורכבת מבין המשימות במבחן.

גרף 8 : תוצאות המבחן בעל-פה בסיום כיתה ו'

בלוח 22 להלן מובאת התפלגות ציוני המבחן בעל-פה, וממנה עולה כי למעלה מ-60% מהנבחנים השיגו ציונים בינוניים או גבוהים במבחן זה. המשמעות של תוצאה זו היא שמרבית התלמידים בקבוצת הניסוי מסוגלים להביע את עצמם בשפה הערבית, ובכך לבטא את השגת אחד היעדים המרכזיים של התכנית "יא סלאם".

לוח 22 : התפלגות ציוני המבחן בעל-פה

ניסוי יסודי (N = 423)	
22.2%	נכשלו (0-4)
15.2%	ציון נמוך (5-6)
26.4%	ציון בינוני (7-8)
36.2%	ציון גבוה (9-10)

לסיכום, ניתן לומר כי תוצאות המבחן מראות כי מטרת התכנית הושגה. הצדדים החזקים בתכנית הם תחום השיח, הכרת התרבות ושימוש באוצר מילים המשותף לערבית המדוברת ולערבית הספרותית, בעוד שלימוד מיומנויות הפענוח היה חלק מן התכנית אך לא יעד עיקרי שלה. תוצאות המבחן משקפות אפוא בחירה זו, ומראות כי התלמידים רכשו במידה טובה למדי את הבסיס המצופה מהם בעקבות השתתפותם בתכנית.

קשר בין קיום מפגשים עם תלמידים ערבים לבין ההישגים הלימודיים בתכנית

בשלושה בתי ספר (מתוך 19) נערכו במסגרת התכנית גם מפגשים עם תלמידים ערבים. בהשוואה בין ציוני שתי הקבוצות במבחן בכתב לא נמצא הבדל מובהק בין ציוני המבחן הכוללים, אולם אצל התלמידים שהשתתפו במפגשים הציונים בתתי-המבחנים הבנת הנשמע ותרבות גבוהים באופן מובהק מאצל התלמידים שלא השתתפו במפגשים. במבחן בעל-פה לא נמצא הבדל מובהק בין ציונים של תלמידים שבבתי הספר שלהם התקיימו מפגשים עם ערבים כחלק מן התכנית ובין ציונים של תלמידים שבבתי הספר שלהם לא התקיימו מפגשים אלה.

ב. משוב תלמידי התכנית על ההיבטים הלימודיים שבה

עם סיום התכנית, במקביל להעברת המבחנים, התבקשו בוגרי התכנית להביע את דעתם עליה במסגרת שאלות פתוחות. להלן מוצג מבחר מתוך תשובות התלמידים לשאלון המשוב.

1. האם חשוב לדעתך ללמוד ערבית מדוברת? אם כן, מדוע? אם לא, מדוע?

למעלה משליש מן העונים סברו כי חשוב שתלמידים יהודים ילמדו ערבית מדוברת. הנימוק העיקרי שהועלה לכך הוא היכולת הכללית לתקשר עם ערבים בישראל (32%). נימוקים נוספים היו העובדה שערבית היא אחת מן השפות הרשמיות של ישראל, ובישראל דוברי ערבית רבים הפזורים במקומות רבים (19%) ושידיעת ערבית עשויה להיות שימושית בעתיד בצבא או במסגרת עבודה (17%). פחות מ-10% מן העונים נימקו את החשיבות שבידיעת ערבית בהיותה שפה חשובה/מעניינת ויפה ובמיקומה הגאוגרפי של ישראל בין מדינות ערביות. תלמידים מעטים חשבו כי חשוב לדעת ערבית *"כדי שנוכל לדעת את שפת האויב"* או בניגוד לכך *"כדי לעשות שלום בין העמים"* או *"כדי לתקשר עם יחידים ערבים"*.

קרוב לעשירית מן העונים סברו כי אין חשיבות לכך שתלמידים יהודים ילמדו ערבית מדוברת. הנימוקים לכך היו שימושיות נמוכה בחיי היומיום, *"אנגלית מספיקה, לא צריך את זה"*, וקושי ברכישת השפה: *"לא מעניין אותי/משעמם/שפה קשה/שפה לא יפה"*. תלמידים מעטים נתלו בהיבט הלאומי: *"אני יהודי ולא ערבי/אני גר במדינת ישראל/אני לא אדבר עם ערבים"*.

2. מה אהבת ומה לא אהבת בשיעורי ערבית?

למעלה משליש מן העונים ציינו דברים שאהבו בתכנית. רבים היו קשורים לאופי הפעילויות הנכללות בתכנית ולמגוון פעילויות אלה: *"הדרך בה המורה מלמדת: משחקי כדור/משחקי מילים/שילוב שירים/שילוב סיפורים/שיעורים חווייתיים/פעילות עם דרבוקות/אווירה/שיחות בתחילת השיעור/שיעורים מתוקשבים באתר התכנית יא סלאם/שיעורים מגוונים/הצגות"*. כ-10% מן העונים התלהבו מעצם לימוד שפה חדשה ו-6% התייחסו לאיכויותיה של המורה: *"אהבתי את המורה/המורה מכבדת/התקשורת עם המורה/המורה מסבירה עד שמבינים/המורה עוזרת"*.

כ-20% מן העונים הצביעו על דברים שלא אהבו בתכנית. ביניהם בלט הקושי להתמודד עם השפה עצמה: *"השפה קשה/אני לא מבין דברים"*, ועם המטלות הלימודיות: *"שיטת הלימוד: שיעורי הבית/מבחנים/עבודה בספר/שיחות בתחילת השיעור/השיעורים המתוקשבים באתר התכנית יא סלאם/האותיות והמספרים/לכתוב/לקרוא/לתרגם מילים ומשפטים/שצריך גם לדבר"*. כן הושמעה ביקורת על המורה לערבית: *"שהמורה צועקת/מענישה/עצבנית/המורה קשוחה/המורה מתקדמת מהר/השיעור משעמם/לא למדנו כלום"*.

בשאלה מקבילה שבה התבקשו התלמידים לספר על חוויה חיובית או שלילית הקשורה לתכנית, ציינו למעלה ממחצית התלמידים את מגוון הפעילויות הנלוות להוראה הפרונטלית, וכרבע מהם התפעלו מעצם ההישג של רכישת שפה חדשה. כ-5% ציינו את העובדה שמצאו חברים ערבים ורכשו יכולת להתמצא במרחב הערבי: *"יש לי חבר ערבי בזכות התכנית/הבנתי שהערבים דומים לנו/ערבים*

נחמדים", "יאני יכול לקרוא שלטים בערבית/ אני מבין כשאנשים מדברים בערבית". החוויות השליליות נגעו בעיקר להישגים נמוכים ברכישת השפה (כ-10%).

3. הצעות לשיפור התכנית

כמחצית מן העונים המליצו על הרחבת מגוון הפעילויות המהוות גם כיום חלק מן התכנית: "יותר עבודה מתוקשבת/ עבודה באתר/ למידה חווייתית יותר/ להוסיף שירים/ הצגות/ פעילויות/ משחקים". כשליש מהם התייחסו לספר הלימוד והמליצו על הוספת תרגום לחלק מן המילים, פחות קטעי דיבור ויותר סיפורים. כ-20% המליצו להתחיל ללמוד את השפה מוקדם יותר ולהוסיף שיעורים. כ-10% מן העונים המליצו על הפחתה של שיעורי בית, הגשת עזרה למתקשים ומפגשים עם ערבים.

4. נא ספר על הלימודים אצל מורה ערבייה. האם זה שונה מללמוד אצל מורה יהודייה? במה?
כרבע מן העונים ציינו כי לימוד ערבית אצל מורה ערבייה שונה מהותית מלימוד השפה אצל מורה יהודייה. חלקם ציינו את זרותה של המורה הערבייה: "המבטא שונה/ התרבות שונה/ המוצא שונה/ הלבוש שונה", אחרים עמדו על היתרון שבהבנתה את התרבות הערבית, את המסורת ואת הדת המוסלמית / ערבית זו שפת האם שלה/ היא מכירה את החומר/ היא יודעת יותר" (26%). 6% מן העונים ציינו כי חוו חוויית לימוד חיובית: "אצל מורה ערבייה הלימודים יותר טובים/ חלקים/ כיפיים/ חווייתיים/ צוחקים עם כדור/ אין מבחנים/ סגנון לימוד שונה/ המורה לערבית יותר נחמדה", ו-5% מהם דיווחו על חוויה שלילית בלימוד השפה אצל מורה ערבייה: "אצל מורה ערבייה לא מבינים הכול/ היא לא יודעת ללמד/ קשה לתקשר אתה/ היא מזלזלת בתלמידים/ לא מסבירה טוב/ מורה ערבייה נוקטת ביותר עונשים על התנהגות רעה". כשליש מן העונים ציינו כי לימוד ערבית אצל מורה ערבייה אינו שונה מהותית מלימוד השפה אצל מורה יהודייה.

פרק רביעי

האם השפיעה התכנית "יא סלאם" על עמדות התלמידים עם סיום התכנית כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל? אם כן, באיזו מידה?

פרק זה מציג את עמדותיהם של תלמידי קבוצות הניסוי וההשוואה בשלושה נושאים: הנושא הראשון נוגע לעמדות התלמידים כלפי השפה והתרבות הערבית, והוא כולל את מידת העניין בשפה ובתרבות הערבית, את הערכת התועלת שבידיעת השפה הערבית ואת מידת אי-הנוחות האפשרית בנוגע לשפה הערבית. הנושא השני נוגע לעמדות התלמידים כלפי הערבים בישראל, והוא כולל הבעת עמדות חיוביות כלפי ערבים, מוכנות לקשר עם ערבים והבעת דעות שליליות כלפיהם. הנושא השלישי נוגע לחשיבה סטראוטיפית בנוגע לתכונות של ערבים ויהודים. מלבד זאת בפרק זה נבחנת גם שאלת הקשר בין עמדות תלמידי התכנית לבין הישגיהם הלימודיים בה. הפרק מציג תוצאות מדידה השוואתית ("רוחבית") ומדידה לאורך ציר הזמן.

א. עמדות התלמידים לפני תחילת התכנית (ראשית כיתה ה')

1. עמדות כלפי השפה והתרבות הערבית בקרב תלמידי כיתה ה' בכלל המדגם

בלוח 23 להלן מוצגות עמדות התלמידים בתחילת שנת הלימודים בכיתה ה' כלפי השפה והתרבות הערבית בחלוקה לשלושת סעיפי המשנה שעלו מתוך ניתוח הגורמים: עניין בשפה ובתרבות הערבית, התועלת שבידיעת השפה הערבית ואי-הנוחות האפשרית בנוגע לשפה הערבית. נתונים אלה הם "נתוני הפתיחה" של המחקר הנוכחי. מאחר שכמעט לא נמצאו הבדלים מובהקים בין ממוצעי התשובות (הפריטים) של קבוצות הניסוי וההשוואה במדידה הראשונה, מוצגים להלן נתוני כלל המדגם (ניסוי + השוואה).

לוח 23: עמדות כלפי השפה והתרבות הערבית – ראשית כיתה ה' בכלל המדגם (N = 899)

מאוד לא מסכים	די לא מסכים	גם מסכים וגם לא מסכים	די מסכים	מסכים מאוד	די ומסכים מאוד	ממוצע	אחוז העונים
1. עניין בשפה ובתרבות הערבית							
16.4%	6.6%	15.5%	23.5%	37.9%	61.4%	3.60	95%
19.9%	8.9%	15.8%	20.4%	35.1%	55.5%	3.42	94%
24.3%	11.6%	20.0%	18.3%	25.8%	44.1%	3.10	93%
26.7%	12.5%	19.9%	17.5%	23.4%	40.9%	2.98	93%
29.2%	12.7%	17.4%	17.7%	23.0%	40.7%	2.93	93%
30.4%	13.2%	18.3%	17.9%	20.2%	38.1%	2.84	91%

ממצאים : התכנית "יא סלאם" מנקודת מבטם של התלמידים

אחוז העונים	ממוצע	די מסכים ומסכים מאוד	מסכים מאוד	די מסכים	גם מסכים וגם לא מסכים	די לא מסכים	מאוד לא מסכים	
89%	2.83	33.0%	10.5%	22.5%	27.0%	19.2%	20.7%	השפה הערבית היא שפה יפה
94%	2.72	35.6%	19.7%	15.9%	16.6%	11.9%	35.9%	אני מוכן להכיר את המוסיקה הערבית
91%	2.69	35.8%	23.0%	12.8%	14.0%	10.3%	39.9%	מעניין אותי לבקר במסגד
90%	2.58	30.0%	13.7%	16.3%	19.7%	15.0%	35.3%	מעניין אותי לדעת יותר על האסלאם
85%	2.49	27.4%	14.4%	13.0%	19.0%	13.9%	39.7%	מעניין אותי לדעת על הקוראן
93%	2.46	24.7%	16.6%	8.1%	19.8%	15.2%	40.3%	לא מעניין אותי לדעת על הערבים
2. תועלת שבידיעת השפה הערבית								
95%	3.97	74.0%	48.3%	25.7%	10.5%	5.5%	10.1%	הייתי רוצה להבין ערבית
89%	3.71	63.9%	36.6%	27.3%	17.2%	8.3%	10.6%	ידיעת ערבית תקדם את ההבנה בין העמים (יהודים וערבים)
94%	3.67	61.4%	34.3%	27.1%	19.3%	10.0%	9.3%	חשוב שיהודים ידעו ערבית, כי יש הרבה תושבים ערבים במדינה
83%	3.37	52.5%	28.9%	23.6%	19.0%	12.0%	16.4%	ידיעת ערבית תקרב את השלום בין ישראל למדינות ערב
93%	3.31	52.3%	27.3%	25.0%	16.8%	12.6%	18.2%	חשוב שיהודים ידעו ערבית כדי שלא יפחדו כשמדברים לידם ערבית
95%	2.30	19.7%	10.9%	8.8%	18.4%	23.2%	38.8%	יהודים לא צריכים לדבר ערבית, כי אנחנו לא ערבים
3. אי נוחות בנוגע לשפה הערבית								
93%	2.74	34.8%	20.5%	14.3%	16.8%	15.7%	32.8%	המבטא הערבי לא נעים לאוזן
93%	2.56	26.6%	16.5%	10.1%	21.0%	18.4%	34.1%	מפריע לי לשמוע ערבים שמדברים ערבית בישראל
93%	2.37	23.7%	14.3%	9.4%	18.1%	14.9%	43.3%	מפריע לי לשמוע יהודים שמדברים ערבית בישראל

מן הלוח עולה כי בקרב כלל העונים העמדות החיוביות כלפי השפה והתרבות הערבית שעמן הסכימו התלמידים בממוצע במידה רבה יותר מאחרות, היו הרצון להבין ערבית (74% מהתלמידים בכלל המדגם הסכימו לכך במידה רבה או רבה מאוד), הסכמה לכך שידיעת ערבית תקדם את ההבנה בין העמים (64% הסכימו לכך במידה רבה או רבה מאוד), וכן העמדה שחשוב שיהודים ידעו ערבית משום שבמדינת ישראל יש תושבים ערבים רבים (61% מהתלמידים בכלל המדגם הסכימו לכך במידה רבה או רבה מאוד). העמדות השליליות כלפי השפה והתרבות הערבית שעמן הסכימו התלמידים בממוצע במידה רבה יותר מאחרות, הן כי המבטא הערבי אינו נעים לאוזן (35%

מהתלמידים הסכימו לכך במידה רבה או רבה מאוד), כי מפריע לשמוע ערבים המדברים ערבית בישראל (27% הסכימו לכך במידה רבה או רבה מאוד) או יהודים העושים זאת (24% מהתלמידים בכלל המדגם הסכימו לכך במידה רבה או רבה מאוד).

2. עמדות כלפי הערבים בישראל בקרב תלמידי כיתה ה' בכלל המדגם

בלוח 24 להלן מוצגות עמדות התלמידים כלפי ערבים בתחילת שנת הלימודים בכיתה ה' בחלוקה לשלושת סעיפי המשנה שעלו מתוך ניתוח הגורמים: עמדות חיוביות כלפי ערבים, מוכנות לקשר עם ערבים ועמדות שליליות כלפי ערבים. כפי שנאמר למעלה נתונים אלה הם "נתוני הפתיחה" של המחקר הנוכחי. מאחר שכמעט ולא נמצאו הבדלים מובהקים בין ממוצעי התשובות של קבוצות הניסוי וההשוואה מוצגים להלן נתוני כלל המדגם (ניסוי + השוואה).

לוח 24: עמדות כלפי הערבים בישראל – ראשית כיתה ה' בכלל המדגם (N = 899)

אחוז העונים	ממוצע	די מסכים ומסכים מאוד	מסכים מאוד	די מסכים	גם מסכים לא ומסכים	די לא מסכים	מאוד לא מסכים	
1. עמדות חיוביות כלפי ערבים								
90%	3.77	65.1%	41.1%	24.0%	18.0%	5.0%	12.0%	צריך לתת סיכוי ליחסים עם הערבים-הישראלים
90%	3.73	63.4%	40.2%	23.2%	18.8%	4.4%	13.4%	צריך לשמוע גם את האמת של הערבים-הישראלים, גם אם זה לא תמיד מוצא חן בעינינו
92%	3.72	63.0%	45.7%	17.3%	15.5%	6.4%	15.1%	ערבים-ישראלים ויהודים צריכים ללמוד לחיות יחד
94%	3.70	61.3%	40.9%	20.4%	19.4%	6.3%	13.0%	צריך לתת לערבים-הישראלים לחיות בכבוד בישראל
91%	3.65	59.3%	37.2%	22.1%	22.1%	5.8%	12.8%	חייבים לשמוע גם את הערבים-הישראלים ולנסות להבין את המצוקה שלהם
91%	3.64	60.2%	39.8%	20.4%	17.1%	9.1%	13.6%	לערבים-הישראלים מגיעות זכויות שוות ליהודים
84%	3.46	54.3%	33.5%	20.8%	21.5%	7.1%	17.1%	יהודים וערבים בישראל צריכים להיות רגישים זה כלפי זה
80%	3.40	53.3%	29.4%	23.9%	20.0%	10.3%	16.4%	יש לערבים-הישראלים מה לתרום למדינה
91%	3.35	51.2%	31.6%	19.6%	19.0%	11.7%	18.2%	לערבים-הישראלים יש זכות לגור בישראל לא פחות מאתנו
80%	3.30	49.8%	28.8%	21.0%	20.0%	12.0%	18.1%	אני מבין את הקושי של ערביי ישראל לחיות במדינת ישראל
75%	3.28	49.5%	32.2%	17.3%	19.4%	8.8%	22.3%	הערבים-הישראלים רוצים לחיות אתנו בשלום
78%	3.20	44.9%	22.6%	22.3%	26.4%	9.5%	19.2%	יש הרבה דברים משותפים בין ערבים-ישראלים ליהודים

ממצאים : התכנית "יא סלאם" מנקודת מבטם של התלמידים

אחוז העונים	ממוצע	די מסכים ומסכים מאוד	מסכים מאוד	די מסכים	גם מסכים לא מסכים	די לא מסכים	מאוד לא מסכים	
81%	3.15	45.1%	22.3%	22.8%	24.3%	8.8%	21.7%	יכול להיות שאני חושב על הערבים דברים לא נכונים
2. מוכנות לקשר עם ערבים								
80%	3.48	54.9%	35.0%	19.9%	20.9%	6.6%	17.5%	ילדים ובני נוער בישראל צריכים להוביל שינוי ביחס של המדינה כלפי הערבים- הישראלים
91%	3.45	51.7%	35.8%	15.9%	23.7%	7.0%	17.6%	אין לי שום דבר נגד ערבים, אבל גם אין לי עניין בהם
93%	3.16	44.6%	33.2%	11.4%	18.5%	11.9%	25.0%	לא הייתי רוצה שיגורו ערבים בשכונה שלי
92%	2.78	37.1%	24.9%	12.2%	15.3%	11.4%	36.2%	אין לי התנגדות לגור ליד שכן ערבי
92%	2.61	29.1%	22.5%	6.6%	18.3%	14.4%	38.1%	אני לא רוצה שום קשר עם ערבים
92%	2.58	28.8%	16.0%	12.8%	21.6%	12.6%	37.0%	הייתי רוצה שיהיו לי חברים ערבים-ישראלים
93%	2.46	27.3%	15.6%	11.7%	17.2%	14.5%	41.0%	אני רוצה לבקר בכפרים ערבים ולהכיר את החיים שלהם
91%	2.27	23.7%	14.6%	9.1%	14.5%	12.5%	49.2%	הייתי מוכן ללכת לבית ספר משותף לערבים וליהודים
93%	1.99	17.2%	9.9%	7.3%	12.9%	11.6%	58.3%	מעניין אותי להתכתב באינטרנט עם ילדים ערבים
3. עמדות שליליות כלפי ערבים								
80%	3.16	45.8%	29.3%	16.5%	19.0%	10.8%	24.4%	אם יהיו לי חברים ערבים-ישראלים אני חושב שהחברים היהודים שלי לא יאהבו את זה
83%	2.87	34.2%	23.2%	11.0%	24.0%	13.6%	28.2%	ערבים-ישראלים ויהודים בישראל לא צריכים להתערב בחיי היום-יום
74%	2.78	34.2%	21.4%	12.8%	20.3%	13.5%	32.0%	רוב הערבים-הישראלים שונאים יהודים
73%	2.78	32.5%	17.6%	14.9%	23.0%	16.8%	27.7%	יש פער בין יהודים לערבים שאי אפשר לגשר עליו
95%	2.61	30.5%	14.6%	15.9%	22.2%	10.1%	37.2%	אני מפחד מערבים
86%	2.47	24.1%	14.6%	9.5%	20.9%	18.0%	36.9%	אין לי אמון בערבים- הישראלים
78%	2.43	23.0%	14.9%	8.1%	21.1%	17.0%	38.9%	הערבים-הישראלים לא תורמים למדינה
82%	2.20	16.8%	10.2%	6.6%	18.9%	21.7%	42.7%	גם הערבים-הישראלים הם אויב
67%	2.19	17.0%	10.1%	6.9%	19.5%	18.8%	44.7%	הערבים-הישראלים לא רוצים להיות חלק מהמדינה

מן הלוח עולה כי בקרב כלל העונים העמדות החיוביות כלפי הערבים בישראל שעמן הסכימו התלמידים במוצע במידה רבה יותר מאחרות היו הרצון "לתת סיכוי" ליחסים עם הערבים הישראלים (65% מהתלמידים בכלל המדגם הסכימו לכך במידה רבה או רבה מאוד), ההבנה כי יש לשמוע גם את האמת של הערבים-הישראלים, גם אם אינה מוצאת חן בעיני הישראלים (63% הסכימו לכך במידה רבה או רבה מאוד), וכן העמדה שערבים-ישראלים ויהודים צריכים ללמוד לחיות יחד (63% מהתלמידים הסכימו לכך במידה רבה או רבה מאוד). העמדות השליליות כלפי הערבים בישראל שעמן הסכימו התלמידים במוצע במידה רבה יותר מאחרות נגעו לפן החברתי האישי – "אם יהיו לי חברים ערבים-ישראלים אני חושב שהחברים היהודים שלי לא יאהבו את זה" (46% מהתלמידים הסכימו לכך במידה רבה או רבה מאוד), לפן החברתי הכללי – "ערבים-ישראלים ויהודים בישראל לא צריכים להתערבב בחיי היומיום" (34% מהתלמידים הסכימו לכך במידה רבה או רבה מאוד), ולתחושה כי רוב הערבים-הישראלים שונאים יהודים (34% מהתלמידים הסכימו לכך במידה רבה או רבה מאוד).

3. סולמות השפה והעמדות – השוואת עמדות התלמידים בראשית כיתה ה' (ניסוי מול השוואה)
 בלוח 25 להלן מוצגים ציוני הסולמות של קבוצות הניסוי מול קבוצות ההשוואה. כיוון הסולמות הוא חיובי (כלומר פריטים אשר נוסחו בשאלון באופן שלילי עברו RECODE כך שהוראתם תהיה חיובית). לפיכך, סולם השפה משקף עניין בשפה ובתרבות, מציאת תועלת בידיעת השפה הערבית ותחושה נוחה בנוגע לשפה הערבית, וסולם העמדות כלפי ערבים משקף עמדות חיוביות כלפי ערבים ואת העדרן של עמדות שליליות וכן את המוכנות לקשר עם ערבים.

מבחן השונות העלה כי אין הבדל מובהק בין קבוצת הניסוי לקבוצת ההשוואה באף אחד מן הסולמות או תתי-הסולמות. כלומר, שתי הקבוצות מתאימות מבחינת יכולת ההשוואה ביניהן לאחר סיום התכנית.

לוח 25: השוואת ממוצעי סולמות השפה והעמדות לפני תחילת התכנית

השוואה (N = 466)	ניסוי (N = 533)	כיתות ה'
ממוצע	ממוצע	
3.27	3.19	סולם שפה – כללי
3.04	2.94	סולם שפה – עניין בשפה ותרבות
3.68	3.57	סולם שפה – תועלת שבידיעת השפה הערבית
3.44	3.41	סולם שפה – (העדר) אי-נוחות בנוגע לשפה הערבית
3.23	3.20	סולם עמדות - כללי
3.50	3.49	סולם עמדות – חיוביות כלפי ערבים
2.76	2.65	סולם עמדות – מוכנות לקשר עם ערבים
3.35	3.40	סולם עמדות – (העדר) שליליות כלפי ערבים

מן הלוח עולה כי אם משווים בין שתי הקבוצות יש מספר קטן של תת-סולמות שנמצא בהם הבדל מובהק. כך תלמידים מקבוצת הניסוי מעוניינים יותר מתלמידים בקבוצת ההשוואה להכיר את התרבות הערבית, הם חשים כי הערבים הישראלים לא תורמים למדינה, וכן הם טוענים כי אין להם דבר נגד ערבים, אבל גם אין להם עניין בקבוצה זו. תלמידים מקבוצת ההשוואה סבורים במידה רבה יותר מתלמידים בקבוצת הניסוי כי ידיעת ערבית תקדם את ההבנה בין העמים, ויש להם עניין רב יותר בסיפורי עם ערביים ובקוראן. התלמידים מקבוצת ההשוואה פוחדים מערבים במידה רבה יותר מתלמידים בקבוצת הניסוי, עם זאת הם מעוניינים בהתכתבות באינטרנט עם ילדים ערבים.

ייתכן כי ההסבר לכיוון ההבדל הכולל (המזערי) בין קבוצת הניסוי ובין קבוצת ההשוואה טמון בעובדה ש"שאלוני הפתיחה" הועברו בקבוצת הניסוי מיד לאחר תחילת התכנית – כאשר חלק מן הילדים חוו את "הלם המפגש" עם "האחרות" והזרות הכרוכים במפגש עם השפה הערבית עצמה ועם מורתם הערבייה.

ב. עמדות התלמידים עם סיום התכנית (כיתה ו') – שינויים בקרב קבוצת הניסוי מול שינויים בקרב קבוצת ההשוואה

1. סולמות השפה והעמדות: השוואת עמדות התלמידים, לפני התכנית ולאחריה (כל קבוצה לעצמה) בקבוצת הניסוי ובקבוצת ההשוואה.

לוח 26: השוואת ממוצעי סולמות השפה והעמדות של קבוצת הניסוי לפני התכנית ואחריה²⁶

קבוצת הניסוי	ניסוי לפני התכנית	ניסוי לאחר שנתיים	פער
	(N = 533)	(N = 480)	
	ממוצע	ממוצע	
סולם שפה – כללי**	3.19	2.97	-0.22
סולם שפה – עניין בשפה ותרבות**	2.94	2.62	-0.32
סולם שפה – תועלת שבידיעת השפה הערבית**	3.57	3.40	-0.17
סולם שפה – (העדר) אי-נוחות בנוגע לשפה הערבית	3.41	3.42	0.01
סולם עמדות – כללי	3.20	3.14	-0.06
סולם עמדות – חיוביות כלפי ערבים	3.49	3.38	-0.11
סולם עמדות – מוכנות לקשר עם ערבים	2.65	2.62	-0.03
סולם עמדות – (העדר) שליליות כלפי ערבים	3.40	3.37	-0.03

²⁶ $p < .01$ ** $p < .05$ * (כאשר $p < .01$ מראה על רמת מובהקות גבוהה יותר).

לוח 27: השוואת ממוצעי סולמות השפה והעמדות של קבוצת השוואה לפני התכנית ואחריה²⁷

	השוואה לאחר שנתיים (N = 503)	השוואה לפני התכנית (N = 566)	קבוצת השוואה
פער	ממוצע	ממוצע	
-0.41	2.86	3.27	סולם שפה – כללי**
-0.48	2.56	3.04	סולם שפה – עניין בשפה ותרבות**
-0.37	3.31	3.68	סולם שפה – תועלת שבידיעת השפה הערבית**
-0.24	3.20	3.44	סולם שפה – (העדר) אי נוחות בנוגע לשפה הערבית**
-0.27	2.96	3.23	סולם עמדות – כללי**
-0.34	3.16	3.50	סולם עמדות – חיוביות כלפי ערבים**
-0.24	2.52	2.76	סולם עמדות – מוכנות לקשר עם ערבים**
-0.22	3.13	3.35	סולם עמדות – (העדר) שליליות כלפי ערבים**

עמדות כלפי ערבים

מן הלווחות עולה כי בקבוצת השוואה, בפער של שנתיים, חלה ירידה חדה ומובהקת סטטיסטית בכל הפרמטרים שנמדדו. ההסבר לירידה דרמטית זו במדדי קבוצת השוואה טמון כנראה בהידרדרות הנמשכת ביחסי יהודים-ערבים בישראל בשנים האחרונות, הידרדרות הגורמת שגאה, פחד ובדלנות. מאחר שבקרב קבוצת הניסוי חלה ירידה קטנה מאוד (לא מובהקת ורק בסעיף אחד מתוך שלושה) ניתן לומר אפוא שהתכנית "יא סלאם" הצליחה למנוע במידה רבה את ההשפעה השלילית של עמדות אנטי-ערביות הנוכחות בעוצמה רבה בציבוריות הישראלית על משתתפי התכנית.

עדות לכך ניתן לראות גם במשוב שמילאו תלמידי קבוצת הניסוי בסוף כיתה ו'.²⁸ בתשובה לשאלה: האם התכנית "יא סלאם" שינתה את דעותיך ומחשבותיך בנוגע לקשרים אפשריים ולחיים משותפים בין יהודים לערבים בישראל? השיבו התלמידים כלהלן: כ-37% מן העונים ציינו כי בעקבות התכנית חל שינוי לטובה בדעותיהם ובמחשבותיהם בנוגע לקשרים אפשריים ולחיים משותפים בין יהודים לערבים בישראל. התלמידים התייחסו בתשובותיהם לזכותם של הערבים לחיות בישראל, לאפשרות לחיות חיי שיתוף והדדיות עם הערבים, את התפוגגות הדעות הקדומות כלפי הערבים בשל השתתפות בתכנית וכן את הדמיון שהתגלה בנוגע לתכונות ולאורח החיים של היהודים והערבים:

"גם להם מגיע לחיות פה כי הם נולדו כאן, ואי אפשר לגרש אותם".

"התכנית לימדה איך הערבים לומדים ואיך הערבים והיהודים מסתדרים".

"לפני שלמדתי ערבית חשבתי שערבים רעים ומגעילים".

"למדתי שערבים ויהודים יכולים לחיות ביחד, וכולנו בני אדם שווים".

²⁷ $p < .01$ ** $p < .05$ * (כאשר $p < .01$ מראה על רמת מובהקות גבוהה יותר).

²⁸ שאלה זו הופיעה בשליש משאלוני התלמידים.

"חשבתי שערבים וישראלים אויבים, ועכשיו גיליתי שלא. הם מתנהגים כמונו בדיוק".
"עכשיו אני מבין אותם. גם הבנתי שהערבים לא כל כך שונים מהיהודים".
"צריך לדעת לדבר איתם ולשמוע איך הם מרגישים בארצנו".
"תמיד פחדתי מאנשים שהם לא יהודים, ועכשיו אני יודעת שלא יקרה לי כלום אם יעבור לידי בן אדם לא יהודי".
"הבנתי ששתי השפות האלה דומות מאוד. ולמה שתי קבוצות של אנשים עם שפה כה ברורה צריכים לריב מריבות כאלה? "
"עכשיו אני יודע איך לתקשר קצת עם ערבים".
"למרות כל הדברים שהם עושים ועשו הם עדיין שכנים שלנו".
"הבנתי מה הם עושים ושהם היו כאן לפנינו. למדתי שלערבים יש זכות לחיות בישראל כי גם הם בני אדם, והם רוצים לחיות כאן".
"הבנתי בוודאות שיהודים וערבים יכולים לחיות ביחד בקטע של שלום ותקשורת".
"הבנתי שאפשר לדבר ולחיות אתם, ואין ממה לפחד".
"אפשר שיהודים וערבים יחיו ביחד ולא יפגעו אחד בשני".
"לדעתי יהודים וערבים יכולים לגור וללמוד ביחד, כך כל עדה יכולה לתרום את שלה וליצור צורת חיים טובה".
"חשבתי שבישראל ערבים ויהודים חיים לא טוב, ועכשיו אני יודע שבחיפה יש שכונות שערבים ויהודים חיים יחד".
"אני יותר חושבת שבדרכים הנכונות הם יכולים לחיות ביחד".
שני תלמידים ציינו כי חל בעקבות התכנית שינוי לרעה בדעותיהם ובמחשבותיהם בנוגע לקשרים אפשריים ולחיים משותפים בין יהודים לערבים בישראל.

כ-58% מן העונים ציינו כי לא חל בעקבות התכנית שינוי לטובה בדעותיהם ובמחשבותיהם בנוגע לקשרים אפשריים ולחיים משותפים בין יהודים לערבים בישראל. 9% מתוכם ציינו כי יחסם לקשרים אפשריים ולחיים משותפים בין יהודים לערבים בישראל היה מתחילה חיובי, ועמדה זו לא השתנתה :

"גם לפני התכנית הזאת אני הייתי עם ערבים בסדר, ואפילו יש לי חברה ערבייה".
"דעתי הייתה חיובית ונשארה כך. התכנית לא שינתה".
"אני עדיין חושבת שערבים ויהודים הם בסך הכול דת שונה, אבל בדיוק אנשים בפני עצמם".
"ידעתי שהם בני אדם כמוני, והם לא עושים שום דבר רע".
התכנית "יא סלאם" לא שינתה את דעותיי לקשרים ולחיים יחד עם ערבים ויהודים, תמיד חשבתי שערבים הם טובים (רובם).
"תמיד חשבתי שערבים צריכים לחיות עם יהודים".

2% מתוך העונים ציינו כי יחסם לקשרים אפשריים ולחיים משותפים בין יהודים לערבים בישראל היה מתחילה שלילי, ועמדה זו לא השתנתה :
"לא היה שינוי כי, לעניות דעתי, הערבים סתם משתלטים לנו על הארץ".

"לא היה שינוי מכיוון שעדיין הערבים זורקים עלינו אבנים".

3% מן העונים ציינו כי אינם יודעים להגדיר אם התכנית "יא סלאם" שינתה את דעותיהם ומחשבותיהם בנוגע לקשרים אפשריים ולחיים משותפים בין יהודים לערבים בישראל.

עמדות כלפי השפה והתרבות הערבית

מן הלוחות עולה כי בקבוצת ההשוואה, בפער של שנתיים, נמצאה **ירידה חדה** ומובהקת סטטיסטית בכל הפרמטרים שנמדדו. ההסבר לירידה דרמטית זו במדדי קבוצת ההשוואה טמון גם במקרה זה בהידרדרות הנמשכת ביחסי יהודים-ערבים בישראל, הגורמת לדחייה של השפה ושל התרבות הערבית.

בקבוצת הניסוי, בפער של שנתיים, ותוך כדי לימוד התכנית, נמצאה ירידה מובהקת סטטיסטית **ביחס לעניין בשפה ובתרבות הערבית וביחס לתועלת בלימוד השפה. ירידה זו היא טבעית** משום שלאחר שתלמידי קבוצת הניסוי התנסו בהבנה ובדיבור ואף בכתבה ובקריאה בערבית וכן למדו מעט על התרבות הערבית – סקרנותם כלפיה הצטמצמה. הם "טעמו" מן "העולם החדש" והוא אינו חדש ומרגש עבורם כפי שהיה לפניו. כך פריטים מסוג "הייתי רוצה להכיר [יותר] את התרבות הערבית" או "אני מוכן להכיר את ההיסטוריה הערבית" וכו' רשמו ירידה מובהקת סטטיסטית. לעומת זאת בפריטים כגון: "השפה הערבית היא שפה יפה" או "חשוב שיהודים ידעו ערבית כי יש הרבה תושבים ערבים במדינה", השייכים גם הם לאותם פרמטרים – לא נמצאה ירידה מובהקת סטטיסטית.

עדות לכך ניתן לראות גם במשוב שמילאו תלמידי קבוצת הניסוי בסוף כיתה ו'.

בתשובה לשאלה: "האם התכנית "יא סלאם" שינתה את דעותיך ומחשבותיך בנוגע לשפה ולתרבות הערבית?" השיבו התלמידים כלהלן:

כ-42% מן העונים ציינו כי חל בעקבות התכנית שינוי לטובה ביחסם לשפה ולתרבות הערבית. כיום הם מביעים יותר כבוד כלפי השפה ומבינים את החשיבות שבלמודה, וכן מגלים עניין חדש בתרבות ובמנהגים הערביים:

"אחרי התכנית "יא סלאם" אני מכבדת יותר את השפה הערבית".

"למדתי שזאת לא שפה כל כך קשה כמו שחשבתי שהיא בהתחלה".

"בהתחלה לא חשבתי שחשוב ללמוד ערבית, וזה היה בשבילי נטל, אך אחר כך הבנתי את חשיבות השפה".

"התכנית "יא סלאם" שינתה את דעותי בנוגע לשפה כי בספר היא יפה מאוד".

"בהתחלה חשבתי שערבית זו שפה מעצבנת, ועכשיו אני יחסית אוהבת את השפה".

"השפה דומה, והתרבות יותר מתורבתת מהתרבות היהודית".

"פעם כששמעתי ערבית אז חשבתי שזה חרבוש, וכשראיתי את הכתב לא חשבתי שאני אצליח לקרוא אותו".

"גיליתי שהשפה הזאת היא שפה מיוחדת, וגם החגים שלהם מיוחדים".

"חשבתי שערבית זאת שפה קשה ומוזרה, וכשהתחלתי ללמוד ראיתי שזה קל וזה בסדר".
"בהתחלה חשבתי כמו כולם: ערבים, ערבים משעמם, אבל לאחר שנכנסנו לתכנית אז למדתי והבנתי הרבה יותר על הערבים ותרבותם".

" יא סלאם" שינתה את דרך התנהגותי לשפה הערבית ולעם הערבי כולו. אשמח ללמוד ערבית גם בשנה הבאה".

"בהתחלה חשבתי שמי שמדבר ערבית כל הזמן צועק ומדבר חזק, ובספר ראיתי שיש אנשים יותר נחמדים". "חשבתי שאלו מילים בכלל בעברית... "

תלמיד אחד ציין שבעקבות התכנית הבין שערבית היא אכן שפה קשה.

כ-54% מן העונים ציינו כי לא חל בעקבות התכנית כל שינוי ביחסם לשפה ולתרבות הערבית. 16% מתוכם ציינו כי יחסם לשפה ולתרבות הערבית היה מתחילה חיובי ועמדה זו לא השתנתה:

"אף פעם לא היה לי משהו נגד ערבים".

"אחרי התכנית "יא סלאם" ולפני התכנית חשבתי שהשפה והתרבות הערבית נחמדה".
"התכנית "יא סלאם" לא שינתה את דעותיי ומחשבותיי, אני עדיין חושבת שערבית זאת שפה חשובה".
"אף פעם לא הייתה לי בעיה עם ערבית".
"יא סלאם לא שינתה את דעותיי כי דעותיי היו בצורה חיובית לשפה ולתרבות הערבית מלכתחילה".
"אני חושב שלערבים יש תרבות טובה מאוד".

6% מתוכם ציינו כי יחסם לשפה ולתרבות הערבית היה מתחילה שלילי, ועמדה זו לא השתנתה. הגישה השלילית נבעה בשל ייחוס תכונות שליליות לעם הערבי, הקושי בהבנת השפה הערבית למרות לימוד התכנית וחוסר העניין בשפה ובתרבות הערבית:

"אני עדיין חושב שערבים הם עם רע ושונאי ישראלי".
"מעולם לא הבנתי את השפה הערבית, וגם אחרי התכנית אני לא מבין אותה".
"ערבית היא שפה קשה, ותמיד חשבתי שהיא שפה קשה".

"התכנית "יא סלאם" לא שינתה את דעותיי בנוגע לשפה ולתרבות כי בתהליך הלמידה לא מצאתי משהו מעניין ששינה את דעתי".
"התכנית לא שכנעה אותי".

"לא, השפה קשה, ואנחנו לא לומדים עליהם שום דבר".
"התכנית לא לימדה אותי בתרבות הערבית שום דבר".
"לא, בגלל שלא הבנתי המון דברים".

4% מן העונים ציינו כי אינם יודעים להגדיר אם התכנית "יא סלאם" שינתה את דעותיהם ומחשבותיהם בנוגע לשפה ולתרבות הערבית.

2. פריטים בסולמות השפה והעמדות – השוואת עמדות התלמידים, לפני התכנית ואחריה בקבוצת הניסוי ובקבוצת ההשוואה (כל קבוצה לעצמה).

בלוח 28 להלן מוצגים ממוצעים של פריטי הסולמות המנוסחים באופן שלילי. הפריטים שהממוצע בהם מודגש ברקע אפור הם פריטים שבהם נרשמה עלייה חיובית, גם אם קטנה, בעמדות תלמידי

קבוצת הניסוי לאחר התכנית (מאחר שהפריטים מנוסחים באופן שלילי עלייה חיובית מתבטאת בממוצע נמוך יותר).

לוח 28: השוואת פריטים המנוסחים באופן שלילי של קבוצות הניסוי והשוואה במעבר ה' ו' ²⁹

ה' ניסוי ממוצע	ו' ניסוי ממוצע	ה' השוואה ממוצע	ו' השוואה ממוצע	
יחס לשפה ולתרבות				
2.57	2.74	2.3	2.79**	לא מעניין אותי לדעת על הערבים
2.30	2.47	2.29	2.55**	יהודים לא צריכים לדבר ערבית, כי אנחנו לא ערבים
2.54	2.51	2.60	2.80*	מפריע לי לשמוע ערבים שמדברים ערבית בישראל
2.38	2.31	2.35	2.49	מפריע לי לשמוע יהודים שמדברים ערבית בישראל
2.77	2.85	2.70	3.14**	המבטא הערבי לא נעים לאוזן
יחס לערבים				
2.69	2.59	2.49	2.90**	אני לא רוצה שום קשר עם ערבים
3.24	3.21	3.04	3.43**	לא הייתי רוצה שיגורו ערבים בשכונה שלי
3.54	3.42	3.29	3.43	אין לי שום דבר נגד ערבים, אבל גם אין לי עניין בהם
2.73	2.73	2.85	2.99	רוב הערבים-הישראלים שונאים יהודים
2.92	2.64*	2.82	2.93	ערבים-ישראלים ויהודים בישראל לא צריכים להתערבב בחיי היום-יום
2.39	2.57	2.48	2.78*	הערבים-הישראלים לא תורמים למדינה
2.43	2.54	2.79	2.78	אני מפתח מערבים
2.16	2.25	2.26	2.48*	גם הערבים-הישראלים הם אויב
2.84	2.85	2.71	2.92*	יש פער בין יהודים לערבים שאי-אפשר לגשר עליו
3.24	3.20	3.02	3.34*	אם יהיו לי חברים ערבים-ישראלים אני חושב שהחברים היהודים שלי לא יאהבו את זה
2.47	2.60	2.46	2.88**	אין לי אמון בערבים-הישראלים
2.29	2.24	2.07	2.44**	הערבים-הישראלים לא רוצים להיות חלק מהמדינה

מן הלוח עולה כי באשר לפריטים המנוסחים באופן שלילי משני הסולמות – בקבוצת השוואה נמצאה במרבית הפריטים עלייה מובהקת סטטיסטית בין כיתה ה' לכיתה ו'. לדוגמה: "אני לא רוצה שום קשר עם ערבים" (ממוצע 2.40 בתחילת כיתה ה' מול 2.90 בסוף כיתה ו') או "הערבים-הישראלים לא רוצים להיות חלק מהמדינה" (ממוצע 2.07 בתחילת כיתה ה' מול 2.44 בסוף כיתה ו'). לעומת זאת בקבוצת הניסוי, לא זו בלבד שלא נמצאה כל עלייה מובהקת סטטיסטית בממוצעי הפריטים המנוסחים באופן שלילי, אלא שבנוגע למחציתם נמצאה ירידה חיובית מסוימת (בדרך כלל לא מובהקת) בדעות התלמידים. לדוגמה "ערבים-ישראלים ויהודים בישראל לא צריכים להתערבב

²⁹ ** $p < .01$ * $p < .05$ (כאשר $p < .01$ מראה על רמת מובהקות גבוהה יותר).

בחיי היומיום" (ממוצע 2.92 בתחילת כיתה ה' מול 2.64 בסוף כיתה ו') או "אני לא רוצה שום קשר עם ערבים" (ממוצע 2.69 בתחילת כיתה ה' מול 2.59 בסוף כיתה ו').

3. פריטי הסולמות המנוסחים באופן חיובי – השוואת עמדות התלמידים בקבוצת הניסוי (ה' מול ו') וקבוצת ההשוואה (ה' מול ו')

בלוח 29 להלן מוצגים ממוצעים של פריטי הסולמות המנוסחים באופן חיובי. הפריטים שרקעם מודגש (בשתי הקבוצות) הם פריטים שבהם התרחשה ירידה גדולה במיוחד, ומובהקת סטטיסטית בעמדות התלמידים לאחר התכנית. הפריטים הממוסגרים הם פריטים שבהם חלה עלייה חיובית, גם אם קטנה, בעמדות התלמידים לאחר התכנית (רק בקבוצת הניסוי).

לוח 29: השוואת פריטים המנוסחים באופן חיובי של קבוצת הניסוי והשוואה במעבר ה' ו'-³⁰

ה' ניסוי ממוצע	ו' ניסוי ממוצע	ה' השוואה ממוצע	ו' השוואה ממוצע	
יחס לשפה ולתרבות				
2.85	2.83	2.80	2.44**	השפה הערבית היא שפה יפה
3.68	3.66	3.66	3.38**	חשוב שיהודים ידעו ערבית, כי יש הרבה תושבים ערבים במדינה
3.19	3.16	3.43	3.24**	חשוב שיהודים ידעו ערבית כדי שלא יפחדו כשמדברים לידם ערבית
3.57	3.49	3.87	3.39**	ידיעת ערבית תקדם את ההבנה בין העמים (יהודים וערבים)
2.73	2.59	2.97	2.55**	הייתי רוצה להכיר סיפורי-עם ערבים / אגדות
2.94	2.69**	3.03	2.54**	הייתי רוצה להכיר פתגמים בערבית
3.95	3.70**	3.98	3.61**	הייתי רוצה להבין ערבית
2.79	2.52**	2.63	2.20**	אני מוכן להכיר את המוסיקה הערבית
3.00	2.69**	3.21	2.59**	הייתי רוצה להכיר את התרבות הערבית
3.44	3.11**	3.40	3.00**	הייתי רוצה ללמוד לקרוא ולכתוב בערבית
2.56	2.13**	2.60	2.17**	מעניין אותי לדעת יותר על האסלאם
2.88	2.44**	2.97	2.24**	אני מוכן להכיר את ההיסטוריה הערבית
3.29	2.83**	3.45	2.77**	ידיעת ערבית תקרב את השלום בין ישראל למדינות ערב
3.55	3.06**	3.66	3.16**	הייתי רוצה ללמוד לדבר ערבית
2.38	1.86**	2.60	1.96**	מעניין אותי לדעת על הקוראן
2.63	2.03**	2.76	2.15**	מעניין אותי לבקר במסגד
יחס לערבים				
3.42	3.58	3.52	3.33	יהודים וערבים בישראל צריכים להיות רגישים זה כלפי זה
2.25	2.29	2.30	2.17	הייתי מוכן ללכת לבית ספר משותף לערבים וליהודים

³⁰ * $p < .05$ ** $p < .01$ (כאשר $p < .01$ מראה על רמת מובהקות גבוהה יותר).

ה' ניסוי ממוצע	ה' ניסוי ממוצע	ה' ניסוי ממוצע	ה' ניסוי ממוצע	ה' השוואה ממוצע	ה' השוואה ממוצע
2.79	2.80	2.78	2.69	אין לי התנגדות לגור ליד שכן ערבי	
3.38	3.38	3.42	**3.00	יש לערבים-הישראלים מה לתרום למדינה	
3.22	3.19	3.39	**2.98	אני מבין את הקושי של ערביי ישראל לחיות במדינת ישראל	
3.26	3.22	3.31	**2.95	הערבים-הישראלים רוצים לחיות אתנו בשלום	
3.59	3.52	3.69	**3.28	לערבים-הישראלים מגיעות זכויות שוות ליהודים	
3.11	3.04	3.20	**2.90	יכול להיות שאני חושב על הערבים דברים לא נכונים	
3.21	3.13	3.19	**2.93	יש הרבה דברים משותפים בין ערבים-ישראלים ליהודים	
2.51	2.43	2.67	**2.38	הייתי רוצה שיהיו לי חברים ערבים-ישראלים	
3.69	3.58	3.72	**3.37	צריך לתת לערבים-הישראלים לחיות בכבוד בישראל	
1.90	1.79	2.10	**1.72	מעניין אותי להתכתב באינטרנט עם ילדים ערבים	
3.41	3.26	3.57	**3.21	ילדים ובני נוער בישראל צריכים להוביל שינוי ביחס של המדינה כלפי הערבים-הישראלים	
3.64	3.48	3.66	**3.29	חייבים לשמוע גם את הערבים-הישראלים ולנסות להבין את המצוקה שלהם	
3.34	3.17	3.36	**2.88	לערבים-הישראלים יש זכות לגור בישראל לא פחות מאתנו	
3.69	*3.48	3.77	**3.38	צריך לשמוע גם את האמת של הערבים-הישראלים, גם אם זה לא תמיד מוצא חן בעינינו	
3.78	**3.55	3.76	**3.37	צריך לתת סיכוי ליחסים עם הערבים-הישראלים	
3.75	**3.47	3.69	**3.32	ערבים-ישראלים ויהודים צריכים ללמוד לחיות יחד	
2.45	**2.17	2.47	**2.20	אני רוצה לבקר בכפרים ערבים ולהכיר את החיים שלהם	

מן הלוח מתבהרת הטענה שהובאה כי רוב הפריטים ש"הורידו" את ממוצע תת-הסולם של קבוצת הניסוי הם כאלה שנכללו בתכנית "יא סלאם" עצמה. עוד עולה מן הלוח (המשלים את הלוח שקדם לו) כי בכל פריטי הסולמות נמצאה ירידה משמעותית בדעות התלמידים (ניסוי והשוואה) – כלומר הירידה המובהקת בממוצעי הסולמות נבעה מהידרדרות "Across the board". גם בקבוצה זו של פריטים נמצאו כמה שבהם דעתם של תלמידי קבוצת הניסוי, לומדי התכנית – לא השתנתה לרעה.

ג. עמדות התלמידים עם סיום התכנית (כיתה ו') – קבוצת הניסוי מול קבוצת השוואה

1. סולמות השפה והעמדות – השוואת עמדות התלמידים בכיתה ו' (ניסוי מול השוואה)
 בלוח 30 להלן מוצגים ציוני הסולמות של קבוצת הניסוי מול קבוצת השוואה עם סיום התכנית.

לוח 30 : השוואת ממוצעי סולמות השפה והעמדות עם סיום התכנית³¹

השוואה		ניסוי		כיתה ו'
ממוצע קודם כיתה ה'	ממוצע כיתה ו'	ממוצע קודם כיתה ה'	ממוצע כיתה ו'	
3.27	2.86	3.19	2.97	סולם שפה - כללי
3.04	2.56	2.94	2.62	סולם שפה – עניין בשפה ותרבות
3.68	3.31	3.57	3.40	סולם שפה – תועלת שבידיעת השפה הערבית
3.44	3.20	3.41	3.42	סולם שפה – (העדר) אי-נוחות בנוגע לשפה הערבית**
3.23	2.96	3.20	3.14	סולם עמדות – כללי**
3.50	3.16	3.49	3.38	סולם עמדות – חיוביות כלפי ערבים**
2.76	2.52	2.65	2.62	סולם עמדות – מוכנות לקשר עם ערבים
3.35	3.13	3.40	3.37	סולם עמדות – (העדר) שליליות כלפי ערבים**

מן הלוח עולה כי השוואה בין ממוצעי הסולמות של קבוצות הניסוי וההשוואה עם סיום התכנית ("השוואת הרוחב") אינה משחזרת את כל ההבדלים המובהקים הדרמטיים שהתגלו בהשוואה של כל קבוצה לעצמה ("השוואת האורך"). עם זאת **ממוצעי קבוצת הניסוי גבוהים מממוצעי קבוצת ההשוואה בכל הפרמטרים**, כאשר בתת-הסולמות "העדר אי-נוחות בנוגע לשפה הערבית", "עמדות חיוביות כלפי ערבים" ו-"העדר עמדות שליליות כלפי ערבים" ההבדל מובהק סטטיסטית.

2. הבדלים מובהקים סטטיסטית בפריטים ספציפיים בין תלמידי קבוצת הניסוי ובין תלמידי קבוצת ההשוואה בסוף כיתה ו' (עם סיום התכנית).

בלוחות 31 ו-32 להלן מוצגים ממוצעים של פריטי הסולמות שבהם נמצא הבדל מובהק סטטיסטית בין תלמידי קבוצת הניסוי ובין תלמידי קבוצת ההשוואה בסוף כיתה ו' (עם סיום התכנית).

לוח 31 : הבדלים מובהקים בסולם השפה בין תלמידי קבוצת הניסוי וההשוואה בסוף כיתה ו'³²

השוואה (N = 503)			ניסוי (N = 480)			
ממוצע	די מסכים ומסכים מאוד	מאוד לא מסכים	ממוצע	די מסכים ומסכים מאוד	מאוד לא מסכים	
1. עניין בשפה ותרבות						
2.44	18.5%	27.3%	2.83	30.1%	17.9%	השפה הערבית היא שפה יפה**
2.20	21.0%	45.8%	2.52	27.0%	33.8%	אני מוכן להכיר את המוסיקה הערבית*
2. תועלת בידיעת השפה הערבית						
3.38	52.0%	14.5%	3.66	62.6%	9.9%	חשוב שיהודים ידעו ערבית, כי יש הרבה תושבים ערבים במדינה**

³¹ * $p < .05$ ** $p < .01$ (כאשר $p < .01$ מראה על רמת מובהקות גבוהה יותר).

³² * $p < .05$ ** $p < .01$ (כאשר $p < .01$ מראה על רמת מובהקות גבוהה יותר).

השוואה (N = 503)			ניסוי (N = 480)			
ממוצע	די מסכים ומסכים מאוד	מאוד לא מסכים	ממוצע	די מסכים ומסכים מאוד	מאוד לא מסכים	
3. אי נוחות בקשר לשפה הערבית						
2.80	34.4%	29.1%	2.51	27.0%	36.5%	מפריע לי לשמוע ערבים שמדברים ערבית בישראל*
3.14	44.0%	21.0%	2.85	34.6%	25.1%	המבטא הערבי לא נעים לאוזן*

לוח 32: הבדלים מובהקים בסולם העמדות בין תלמידי קבוצות הניסוי וההשוואה בסוף כיתה ו'³³

השוואה (N = 503)			ניסוי (N = 480)			
ממוצע	די מסכים ומסכים מאוד	מאוד לא מסכים	ממוצע	די מסכים ומסכים מאוד	מאוד לא מסכים	
עמדות חיוביות כלפי ערבים						
2.98	42.0%	24.8%	3.19	47.0%	19.0%	אני מבין את הקושי של ערביי ישראל לחיות במדינת ישראל*
3.00	39.5%	22.2%	3.38	50.3%	13.3%	יש לערבים-הישראלים מה לתרום למדינה**
3.28	47.3%	16.4%	3.52	52.4%	10.7%	לערבים-הישראלים מגיעות זכויות שוות ליהודים*
3.37	48.7%	16.0%	3.58	55.6%	11.5%	צריך לתת לערבים-הישראלים לחיות בכבוד בישראל*
3.33	49.8%	16.7%	3.58	58.0%	13.2%	יהודים וערבים בישראל צריכים להיות רגישים זה כלפי זה*
2.93	35.6%	21.0%	3.13	42.4%	16.1%	יש הרבה דברים משותפים בין ערבים-ישראלים ליהודים*
2.88	32.8%	23.8%	3.17	43.5%	19.2%	לערבים-הישראלים יש זכות לגור בישראל לא פחות מאתנו*
3.29	47.4%	17.2%	3.48	54.3%	13.5%	חייבים לשמוע גם את הערבים-הישראלים ולנסות להבין את המצוקה שלהם*
2.95	38.0%	24.0%	3.22	43.4%	17.1%	הערבים-הישראלים רוצים לחיות אתנו בשלום*
מוכנות לקשר עם ערבים – אין הבדל מובהק בין הקבוצות						
עמדות שליליות כלפי ערבים						
2.99	38.5%	22.9%	2.73	27.5%	25.5%	רוב הערבים-הישראלים שונאים יהודים*
2.93	34.7%	22.1%	2.64	27.5%	30.1%	ערבים-ישראלים ויהודים בישראל לא צריכים להתערב בחיי היום-יום*
2.78	30.8%	24.6%	2.57	22.8%	29.2%	הערבים-הישראלים לא תורמים למדינה*
2.48	21.2%	32.2%	2.25	16.2%	38.6%	גם הערבים-הישראלים הם אויב*
2.88	33.8%	23.1%	2.60	24.8%	26.5%	אין לי אמון בערבים-הישראלים*

³³ ** $p < .01$ * $p < .05$ (כאשר $p < .01$ מראה על רמת מובהקות גבוהה יותר).

מן הלוחות עולה כי באותם פריטים שבהם נמצא הבדל סטטיסטי מובהק בין הממוצעים של שתי הקבוצות בשני הסולמות – בכל המקרים הם נטו "לטובת" קבוצת הניסוי.

ד. חשיבה סטראוטיפית בנוגע לתכונות של ערבים ויהודים

שאלון העמדות שמילאו התלמידים כלל רשימה של 16 תכונות – שמונה תכונות חיוביות ושמונה תכונות שליליות – אשר הוצגו בסדר אקראי. התלמידים התבקשו לרשום בנוגע לכל תכונה אם היא קיימת אצל יהודים יותר מאצל ערבים, אצל ערבים יותר מאצל יהודים או אין הבדל בקיום התכונות בשני העמים. הבחינה העיקרית את החשיבה הסטראוטיפית בנוגע לתכונות של יהודים וערבים במחקר זה נוגעת למידה שבה תלמידים סבורים שאין הבדל בין תכונות של יהודים ובין תכונות של ערבים.

1. "אין הבדל בין יהודים לערבים" – השוואה בין קבוצת הניסוי לקבוצת השוואה לפני תחילת התכנית

בלוח 33 להלן מוצגות עמדות התלמידים בנוגע לתכונות של יהודים וערבים לפני תחילת התכנית.

לוח 33: "אין הבדל בין יהודים לערבים" – ניסוי מול השוואה לפני תחילת התכנית (כיתה ה')

כיתה ה'			
תכונה	אין הבדל		פער
	השוואה (N=466)	ניסוי (N=533)	
עדינים	32.8%	29.7%	-3.1%
ישרים	36.8%	34.8%	-2.0%
מנומסים	28.6%	30.1%	1.5%
צנועים	40.1%	36.5%	-3.6%
רוצים שלום	32.2%	28.9%	-3.3%
חזקים	47.4%	39.6%	-7.8%
חרוצים	37.6%	40.1%	2.5%
אמיצים	48.7%	40.3%	-8.4%
שחצנים	51.7%	52.2%	0.5%
פחדנים	49.3%	51.7%	2.4%
חלשים	52.0%	43.9%	-8.1%
עצלנים	49.0%	48.4%	-0.6%
אלימים	24.3%	23.8%	-0.5%
רמאים	40.2%	36.1%	-4.1%
חוצפנים	39.5%	37.7%	-1.8%
רוצים מלחמה	41.4%	27.6%	-13.8%

מן הלוח עולה כי לפני תחילת התכנית הציגו תלמידי קבוצת השוואה עמדות מוטות פחות מאלה של קבוצת הניסוי בנוגע לתכונות שני העמים. ההבדל המשמעותי (מעל 5%) בין שתי הקבוצות נגע לתפיסתם של תלמידי קבוצת השוואה את שני העמים כחזקים (עלייה של 7.8%) ואמיצים (עלייה של 8.4%), ולעומת זאת חלשים (עלייה של 8.1%) ושוחרי מלחמה (עלייה של 13.8%) באותה מידה.³⁴

2. "אין הבדל בין יהודים לערבים" – עמדות התלמידים בסוף כיתה ו' – שינויים בקרב קבוצת הניסוי מול שינויים בקרב קבוצת השוואה
 בלוח 34 להלן מוצגים השינויים שחלו בשתי הקבוצות במהלך שתי השנים.

לוח 34: "אין הבדל בין יהודים לערבים" – שינויים בקרב שתי הקבוצות (ה' מול ו')

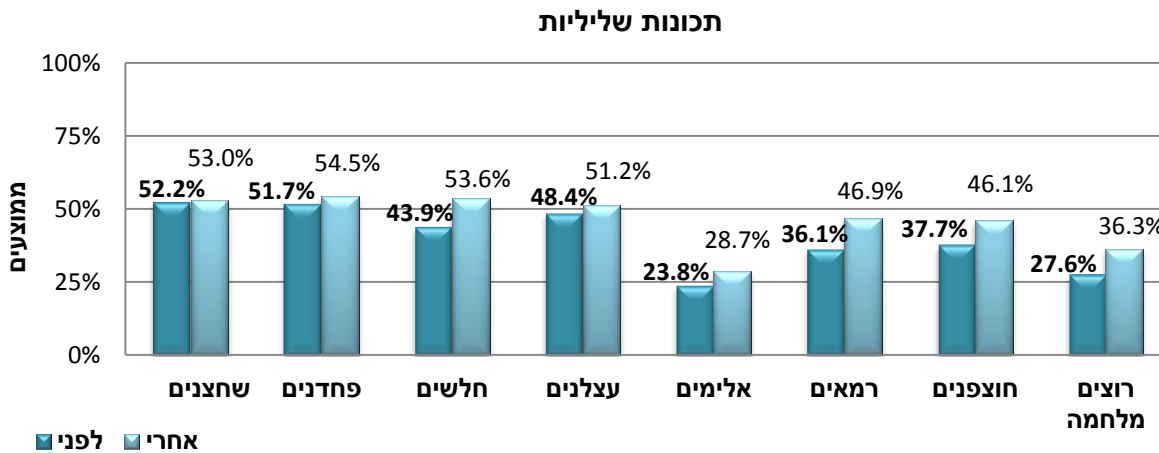
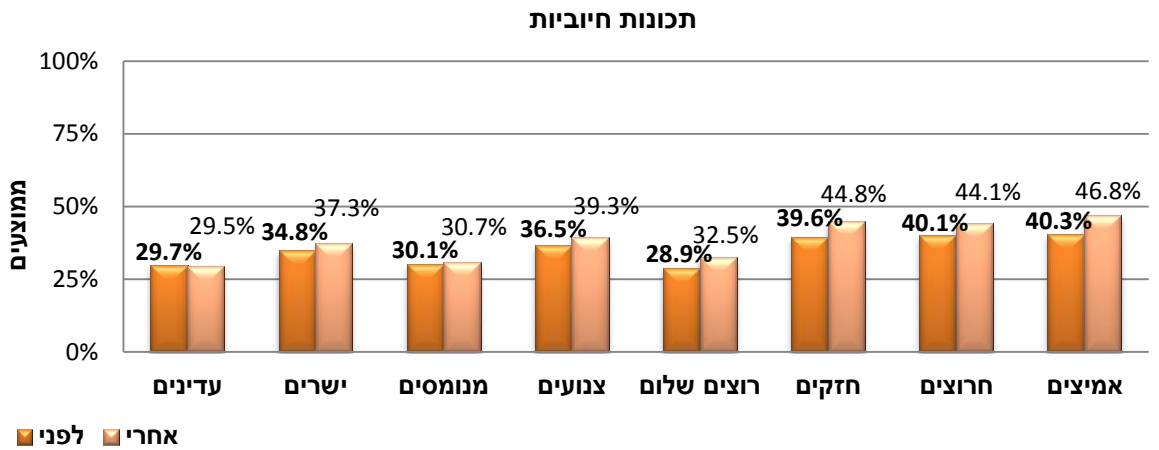
תכונה	אין הבדל בין יהודים לערבים			אין הבדל בין יהודים לערבים		
	ניסוי לפני	ניסוי אחרי	ניסוי פער	השוואה לפני	השוואה אחרי	השוואה פער
עדינים	29.7%	29.5%	-0.2%	32.8%	29.2%	-3.6%
ישרים	34.8%	37.3%	2.5%	36.8%	35.8%	-1.0%
מנומסים	30.1%	30.7%	0.6%	28.6%	30.7%	2.1%
צנועים	36.5%	39.3%	2.8%	40.1%	34.6%	-5.5%
רוצים שלום	28.9%	32.5%	3.6%	32.2%	35.7%	3.5%
חזקים	39.6%	44.8%	5.2%	47.4%	46.9%	-0.5%
חרוצים	40.1%	44.1%	4.0%	37.6%	37.7%	0.1%
אמיצים	40.3%	46.8%	6.5%	48.7%	47.6%	-1.1%
שחצנים	52.2%	53.0%	0.8%	51.7%	47.8%	-3.9%
פחדנים	51.7%	54.5%	2.8%	49.3%	50.5%	1.2%
חלשים	43.9%	53.6%	9.7%	52.0%	50.2%	-1.8%
עצלנים	48.4%	51.2%	2.8%	49.0%	48.2%	-0.8%
אלימים	23.8%	28.7%	4.9%	24.3%	25.4%	1.1%
רמאים	36.1%	46.9%	10.8%	40.2%	39.1%	-1.1%
חוצפנים	37.7%	46.1%	8.4%	39.5%	38.3%	-1.2%
רוצים מלחמה	27.6%	36.3%	8.7%	41.4%	35.8%	-5.6%

מן הלוח עולה כי עם סיום התכנית "היטיבו" תלמידי קבוצת הניסוי את הערכותיהם לגבי העדב הבדל בין תכונותיהם של יהודים לשל ערבים. עם סיום התכנית היה מספר התלמידים מקבוצת

³⁴ מאחר ששתי הקבוצות "יוצאות" מנקודת מוצא שונה מעט, במקרה זה "השוואת האורך" בין הקבוצות תהיה חשובה יותר לתיאור ההבדלים לאחר התכנית.

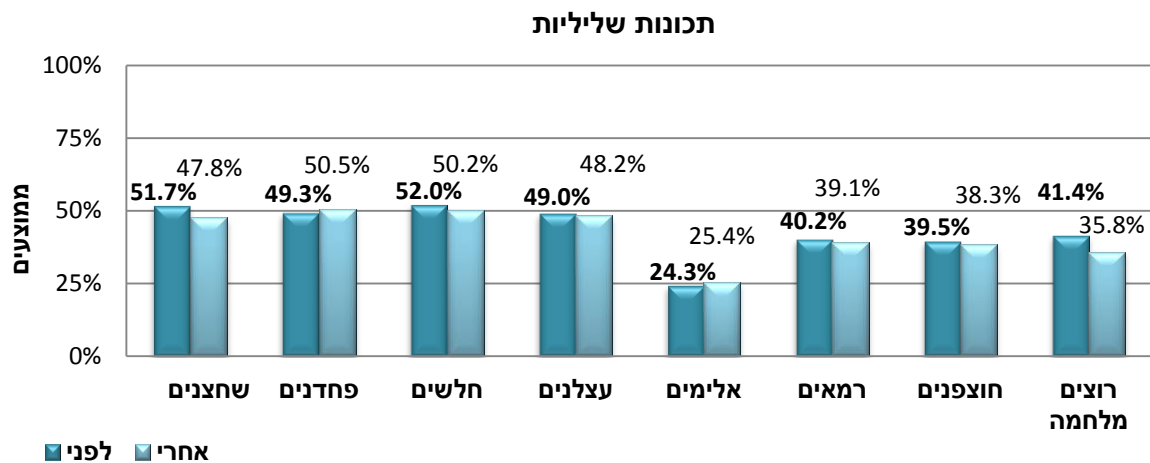
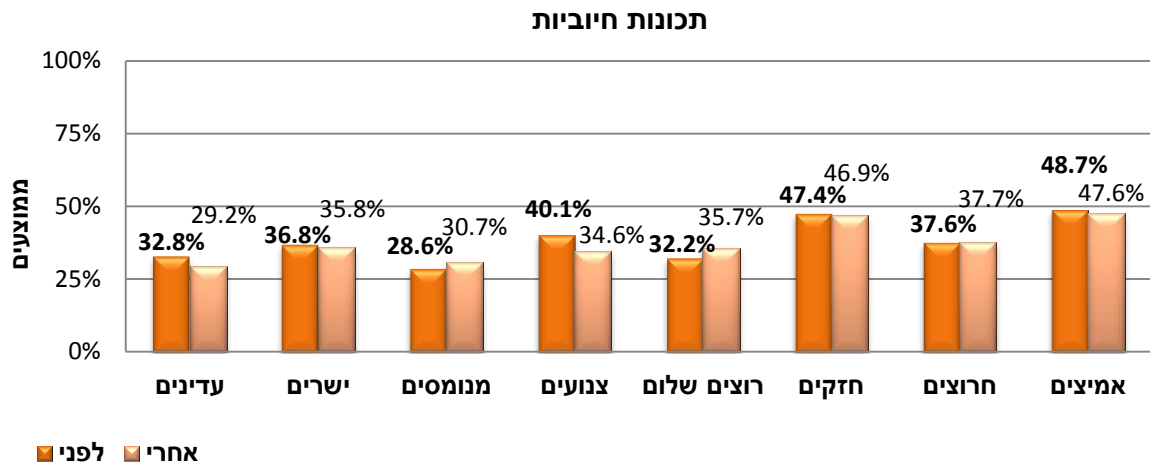
הניסוי שהעריכו כי יהודים וערבים חזקים (עלייה של 5.2%) ואמיצים (עלייה של 6.5%) באותה מידה, ועם זאת חלשים (עלייה של 9.7%), אלימים (עלייה של 4.9%), רמאים (עלייה של 10.8%), חוצפנים (עלייה של 8.4%) ושוחרי מלחמה (עלייה של 8.7%) באותה מידה, גדול יותר ממספר התלמידים שהעריכו כך לפני תחילת התכנית.

גרף 9: אין הבדל בין ייחוס תכונות ליהודים ולערבים לפני התכנית ובין ייחוסן אחריה בקבוצת הניסוי

לעומתם, התלמידים מקבוצת ההשוואה "הרעוי" את הערכותיהם בנוגע להעדר הבדל בין תכונותיהם של יהודים וערבים באותה תקופה. מספר התלמידים מקבוצת ההשוואה שהעריכו בסיום התכנית שיהודים וערבים צנועים (ירידה של 5.5%) ורוצים מלחמה (ירידה של 5.6%) באותה מידה היה קטן ממספר התלמידים בקבוצה זו שהעריכו כך לפני תחילת התכנית. המסקנה מלוח 34 היא שבעקבות התכנית דעותיהם של תלמידים בקבוצת הניסוי נעשו סטראוטיפיות פחות, בעוד שבקבוצת ההשוואה התחולל תהליך הפוך. בלוח 35 להלן ניתן לזהות את השינויים המלאים בקבוצת הניסוי אשר הקבילו לממצאים שלעיל.

גרף 10: אין הבדל בין ייחוס תכונות ליהודים ולערבים לפני התכנית ובין ייחוסן אחריה בקבוצת ההשוואה

שהשתתפו בתכנית, בין תחילתה לסיימה.

לוח 35: "יהודים יותר מערבים" – "ערבים יותר מיהודים" – שינויים בקבוצת הניסוי בין תחילת התכנית לסיימה

תכונה	ערבים יותר מיהודים			יהודים יותר מערבים		
	ניסוי פער	ניסוי אחרי	ניסוי לפני	ניסוי פער	ניסוי אחרי	ניסוי לפני
עדינים	1.3%	3.3%	2.0%	-1.0%	67.2%	68.2%
ישרים	1.0%	4.6%	3.6%	-3.6%	58.1%	61.7%
מנומסים	3.8%	7.9%	4.1%	-4.4%	61.4%	65.8%
צנועים	3.8%	19.2%	15.4%	-6.7%	41.5%	48.2%
רוצים שלום	1.1%	2.9%	1.8%	-4.6%	64.7%	69.3%
חזקים	0.3%	10.1%	9.8%	-5.5%	45.1%	50.6%

ערבים יותר מיהודים			יהודים יותר מערבים			תכונה
ניסוי פער	ניסוי אחרי	ניסוי לפני	ניסוי פער	ניסוי אחרי	ניסוי לפני	
4.2%	11.2%	7.0%	-8.2%	44.7%	52.9%	חרוצים
-2.9%	10.1%	13.0%	-3.7%	43.1%	46.8%	אמיצים
-5.6%	28.6%	34.2%	4.9%	18.5%	13.6%	שחצנים
-4.3%	18.7%	23.0%	1.5%	26.8%	25.3%	פחדנים
-9.2%	31.9%	41.1%	-0.5%	14.5%	15.0%	חלשים
-11.0%	25.3%	36.3%	8.2%	23.5%	15.3%	עצלנים
-4.3%	69.3%	73.6%	-0.6%	2.0%	2.6%	אלימים
-10.2%	49.8%	60.0%	-0.5%	3.3%	3.8%	רמאים
-12.2%	43.9%	56.1%	4.0%	10.1%	6.1%	חוצפנים
-8.5%	62.4%	70.9%	-0.3%	1.3%	1.6%	רוצים מלחמה

מן הלוח עולה כי עם סיום התכנית מספר התלמידים מקבוצת הניסוי שהעריכו שיהודים צנועים (ירידה של 6.7%), חזקים (ירידה של 5.5%) וחרוצים (ירידה של 8.2%) פחות מערבים, וכן שערבים שחצנים (ירידה של 5.6%), חלשים (ירידה של 9.2%), עצלנים (ירידה של 11.0%), רמאים (ירידה של 10.2%), חוצפנים (ירידה של 12.2%) ורוצים מלחמה (ירידה של 8.5%) פחות מיהודים, היה גדול יותר.

מאחר שנושא ה"רצון למלחמה" היה אחד הפרמטרים שהבחינו בין קבוצת הניסוי לקבוצת ההשוואה במדידה הראשונה, מובאת בלוח 36 להלן ההשוואה המלאה בין שתי הקבוצות בנושא הרצון לשלום או למלחמה. בנושא ה"רצון לשלום" חלה עלייה בקרב קבוצת הניסוי בתפיסה כי ערבים מעוניינים בשלום יותר מיהודים מול ירידה בקבוצת ההשוואה. בשתי הקבוצות חלה עלייה דומה באחוז התלמידים הסבורים כי ערבים ויהודים מעוניינים בשלום באותה מידה. בנושא הרצון למלחמה, חלה ירידה בקרב קבוצת הניסוי בתפיסה כי ערבים מעוניינים במלחמה יותר מיהודים מול עלייה בקבוצת ההשוואה. לעומת זאת, בקבוצת הניסוי, יותר תלמידים סברו כי ערבים ויהודים מעוניינים במלחמה באותה מידה, כאשר מספר התלמידים מקבוצת ההשוואה הסבורים כך (כלומר בקרב קבוצת הניסוי קיימת פחות חשיבה מפלה בין הקבוצות בנושא זה) היה נמוך יותר.

לוח 36: תכונות יהודים וערבים – שינויים בקבוצות הניסוי והשוואה בין תחילת התכנית לסיימה בנושאי שלום ומלחמה

אין הבדל			ערבים יותר מיהודים		יהודים יותר מערבים		תכונה
ניסוי פער	ניסוי אחרי	ניסוי לפני	ניסוי אחרי	ניסוי לפני	ניסוי אחרי	ניסוי לפני	
3.60%	32.5%	28.9%	2.9%	1.8%	64.7%	69.3%	רוצים שלום
8.70%	36.3%	27.6%	62.4%	70.9%	1.3%	1.6%	רוצים מלחמה
השוואה פער	השוואה אחרי	השוואה לפני	השוואה אחרי	השוואה לפני	השוואה אחרי	השוואה לפני	
	אין הבדל	אין הבדל	ערבים יותר מיהודים	ערבים יותר מיהודים	יהודים יותר מערבים	יהודים יותר מערבים	
3.50%	35.7%	32.2%	3.2%	4.2%	61.1%	63.6%	רוצים שלום
5.60%	35.8%	41.4%	61.3%	57.4%	2.8%	1.1%	רוצים מלחמה

3. "אין הבדל בין יהודים לערבים" – השוואה בין קבוצת הניסוי לקבוצת השוואה עם סיום התכנית³⁵

בלוח 37 להלן מוצגות עמדות התלמידים בנוגע לתכונות של יהודים וערבים עם סיום התכנית (סוף כיתה ו').

לוח 37: "אין הבדל בין יהודים לערבים" – קבוצת הניסוי מול קבוצת השוואה עם סיום התכנית (כיתה ו')

סיום התכנית (כיתה ו')			
תכונה	אין הבדל		ניסוי (N = 480)
	השוואה (N = 503)	פער	
עדינים	29.2%	0.30%	29.5%
ישרים	35.8%	1.50%	37.3%
עדינים	29.2%	0.3%	29.5%
מנומסים	30.7%	0.0%	30.7%
צנועים	34.6%	4.7%	39.3%
רוצים שלום	35.7%	-3.2%	32.5%
חזקים	46.9%	-2.1%	44.8%
חרוצים	37.7%	6.4%	44.1%
אמיצים	47.6%	-0.8%	46.8%

³⁵ ראה נספח 4: תכונות יהודים וערבים – קבוצת הניסוי מול קבוצת השוואה לאחר התכנית (כיתה ו')

סיום התכנית (כיתה ו')			
אין הבדל			תכונה
ניסוי (N = 480)	השוואה (N = 503)	פער	
53.0%	47.8%	5.2%	שחצנים
54.5%	50.5%	4.0%	פחדנים
53.6%	50.2%	3.4%	חלשים
51.2%	48.2%	3.0%	עצלנים
28.7%	25.4%	3.3%	אלימים
46.9%	39.1%	7.8%	רמאים
46.1%	38.3%	7.8%	חוצפנים
36.3%	35.8%	0.5%	רוצים מלחמה

מן הלוח עולה שעם סיום התכנית תלמידי קבוצת הניסוי מוטים בדעותיהם פחות מתלמידי קבוצת ההשוואה. ההבדל המשמעותי (מעל 5%) בין שתי הקבוצות נוגע לתפיסתם את שני העמים כחרוצים (פער של 6.4%), שחצנים (פער של 5.2%), רמאים (פער של 7.8%) וחוצפנים (פער של 7.8%) באותה מידה. עדות נוספת לכך ניתן לראות גם במשוב שמילאו תלמידי קבוצת הניסוי בסוף כיתה ו'. בתשובה לשאלה: האם התכנית "יא סלאם" שינתה את דעותיך ומחשבותיך בנוגע למה שחשבת על תכונות של יהודים וערבים? הם ענו כלהלן:

כ-33% מן העונים בקרב קבוצת הניסוי ציינו כי בעקבות התכנית חל שינוי לטובה בדעותיהם ובמחשבותיהם בנוגע לתכונות של ערבים. תחושות הפחד מערבים וייחוס התכונות השליליות לערבים בטרם לימוד התכנית השתנו לתחושות הערכה וכבוד ולייחוס תכונות חיוביות, לאחר הלימוד על אורח חייהם ועל תרבותם:

"הם גם אוהבים הצגות, ויש להם תכונות דומות כמו שלנו יש".

"גיליתי שלא כל הערבים רעים, אלא יש גם ערבים טובים שהם נגד מלחמות".

"חשבתי שהערבים הם אלימים ורוצים רק מלחמה, אבל התכנית עזרה לי להבין שטעיתי. הבנתי

שהם בדיוק כמונו ורק בעלי שפה שונה".

"פעם הייתי קצת גזעני כלפי ערבים ועכשיו לא".

"הבנתי שהם ממש נחמדים. חשבתי שהם מקללים ורעים וגונבים ושקרנים, וזה בעצם לא נכון".

"חשבתי שערבים רעים ומגעילים, ולא מגיע להם לחיות בישראל".

"חשבתי על הערבים שהם כל שנייה צועקים ורוצים את כל העולם להם, אבל זה לא נכון".

"חשבתי שהם רעים, והם לא רעים".

"חשבתי שהם תמיד מרביצים, ואחרי זה הבנתי שהם כמוני".

"חשבתי שערבים הם לא טובים אלינו, ועכשיו אני יודעת שערבים שגרים בישראל לא יעשו לנו

כלום".

"הבנתי שהם בני אדם כמונו, והם עושים דברים ממש נורמליים כמו כל אחד אחר, אך עם זאת יש גם דברים שונים, וצריך לכבד את זה".

"חשבתי שלערבים לא אכפת מאחרים, אבל הם מאוד מנומסים ונחמדים".

"חשבתי שהם הרבה כועסים, אבל הבנתי שזו השפה שלהם, וזאת התרבות שלהם".

"פעם חשבתי שאין להם מנהגים, שהם לא מעניינים, ועכשיו אני מתעניין בזה".

"חשבתי שהם רוצים מלחמה, אבל לא כולם רוצים".

"פעם חשבתי שרוב הערבים רעים, ועכשיו אני יודע ההפך".

"פעם חשבתי שכל ערבי הוא גם מחבל, ועכשיו מיעוט מהם".

"חשבתי שערבים מגעילים, רעים ושונאי אדם, אז לא כולם כאלה".

"כשהייתי קטנה בשנים שהיו מלחמות חשבתי על הערבים שהם רוצחים, רעים, אבל התכנית "יא

סלאם" הראתה עליי ולימדנה על ערבית ועל אנשים, והבנתי שמחשבותי שגויות".

כ-60% מהתלמידים ציינו כי התכנית לא הביאה לשינוי חיובי בדעותיהם בנוגע לתכונות של ערבים.

9% מתוכם ציינו כי יחסם בנוגע לתכונות של ערבים היה מתחילה חיובי ועמדה זו לא השתנתה:

"מבחינתי הם תמיד היו חלק ממנו ולא היו לי שום דעות קדומות לגביהם".

"הסתדרתי אתם טוב".

"תמיד חשבתי שאנחנו די דומים".

"תמיד ידעתי שערבים נחמדים ועוזרים לאחרים".

"תמיד ידעתי שערבים מאוד נחמדים, עובדה שהיו לי חברים ערבים".

"התכנית לא שינתה את דעותיי, ואני חושבת שליהודים ולערבים בסך הכול יש את אותן התכונות".

"הערבים הם בדיוק כמונו – בני אדם, פשוט מדת אחרת".

"תמיד חשבתי שיש תכונות טובות לערבים".

"אף פעם לא חשבתי שערבים שונים בהרבה מיהודים, אבל התכנית עוד יותר הדגישה את זה".

"אני חושבת שערבים הם כמו כל אחד. לא חשבתי עליהם דברים רעים מלכתחילה".

"לא חשבתי על התכונות של הערבים משהו שלילי, וגם עכשיו אני לא חושבת".

2% מן העונים ציינו כי יחסם לתכונות של ערבים בישראל היה מתחילה שלילי, ועמדה זו לא

השתנתה. 7% מן העונים ציינו כי אינם יודעים להגדיר אם התכנית "יא סלאם" שינתה את דעותיהם

ומחשבותיהם בנוגע לתכונות של ערבים.

ה. האם קיים קשר בין עמדות התלמידים להישגיהם הלימודיים?

כדי לענות על השאלה אם קיים קשר בין עמדות התלמידים לבין הישגיהם הלימודיים בערבית

מדוברת, נערך עיבוד של רגרסיה ליניארית.³⁶ המשתנה התלוי – ציון סופי (במבחן בכתב ובמבחן בעל

פה); המשתנים הבלתי תלויים: ששת תת-הסולמות המרכיבים את סולמות השפה והעמדות: (1)

³⁶ השאלונים והמבחנים של משתתפי התכנית (כיתה ו') זוהו לפי 4 ספרות אחרונות של ת"ז. בעיבוד זה השתתפו רק תלמידים בעלי ציון בשני המבחנים אשר השיבו גם על שאלון העמדות. מספר העונים – 340.

עניין בשפה ובתרבות הערבית (2) הערכת התועלת שבידיעת השפה הערבית (3) אי-נוחות בנוגע לשפה הערבית (4) עמדות חיוביות כלפי ערבים (5) מוכנות לקשר עם ערבים (6) עמדות שליליות כלפי ערבים.

מבחן בכתב

נמצא כי תרומת הניבוי הכולל של ששת הסולמות לציוני המבחן בכתב הוא 16%.
 כלומר 16% מן השונות בציוני התלמידים מוסברת על ידי עמדותיהם.

R	R Square	Adjusted R Square
.418 ^a	.175	.160

לוח 38: הקשר בין עמדות להישגים (מסיימי התכנית – תלמידי כיתה ו')

Sig	t	Beta	B	
.000	4.209	.296	5.728	סולם שפה – תועלת שבידיעת השפה הערבית
.013	-2.491	-.177	-3.581	סולם עמדות – (העדר) עמדות שליליות כלפי ערבים
.070	1.819	.135	2.448	סולם עמדות – חיוביות כלפי ערבים
.081	1.751	.139	2.505	סולם עמדות – מוכנות לקשר עם ערבים
.745	.325	.021	.323	סולם שפה – (העדר) אי-נוחות בנגע לשפה הערבית
.995	.007	.001	.010	סולם שפה – עניין בשפה ובתרבות

מן הלוח עולה כי רק שני משתנים (תת-סולמות) היו בעלי תרומה מובהקת סטטיסטית לניבוי הציון בכתב: **ההערכה שיש תועלת בלימוד הערבית** משפיעה באופן חיובי על ציוני המבחן, והעובדה שתלמיד מחזיק **בעמדות שליליות כלפי ערבים** קשורה להישגים נמוכים. לא נמצאה השפעה של עמדות התלמידים על הישגיהן במבחן בעל פה. תוצאות אלה מציגות אפוא תמיכה בהנחה שתכנית כמו "יא סלאם" המשלבת לימודי תרבות שמטרתם צמצום הניכור בין יהודים לערבים עם הוראת השפה הערבית באופן חווייתי תורמת במידת מה גם לחיזוק ההישגים הלימודיים עצמם.

פרק חמישי

באיזו מידה השפיעה התכנית "יא סלאם" על הישגיהם של בוגריה בכיתה ז' בערבית ספרותית? האם השתתפות בתכנית השפיעה על רצונם להמשיך בלימודי ערבית בחטיבה העליונה?

פרק זה מציג את תוצאות מבחני ההישגים, בכתב ובעל-פה, שנערכו בכיתה ז' לבוגרי התכנית "יא סלאם" ולתלמידים שלא למדו בה וכן מביא את משוב בוגרי התכנית בנוגע לתרומתה ללימודי ערבית ספרותית ולהניעה לבחור בהמשך לימודי ערבית. בפרק זה נכלל גם משוב המורות לערבית (מורות יהודיות) המשווה, לפי פרמטרים לימודיים, בין בוגרי התכנית לתלמידים שלא השתתפו בה.

א. מבחנים משווים בכיתה ז'

תלמידי חטיבת הביניים בוגרי התכנית ותלמידי קבוצת השוואה שלא למדו אותה נבחנו בסוף שנת הלימודים של כיתה ז' בשני מבחנים אשר נבנו על בסיס תכנית הלימודים של משרד החינוך לכיתה ז' בערבית ספרותית: (1) מבחן בכתב אשר עמד על יכולותיהם בתחום הבנת הנשמע (מתוך טקסט); זיהוי אותיות בתוך מילה; הבנת מילים בהקשר; דקדוק; תחביר; הבנת הנקרא; כתיבה והיכרות עם התרבות הערבית. (2) מבחן בעל-פה אשר עמד על כישורי הביטוי שלהם בערבית: הצגה עצמית מובנית, מדרש תמונה ותרגום בעל פה.

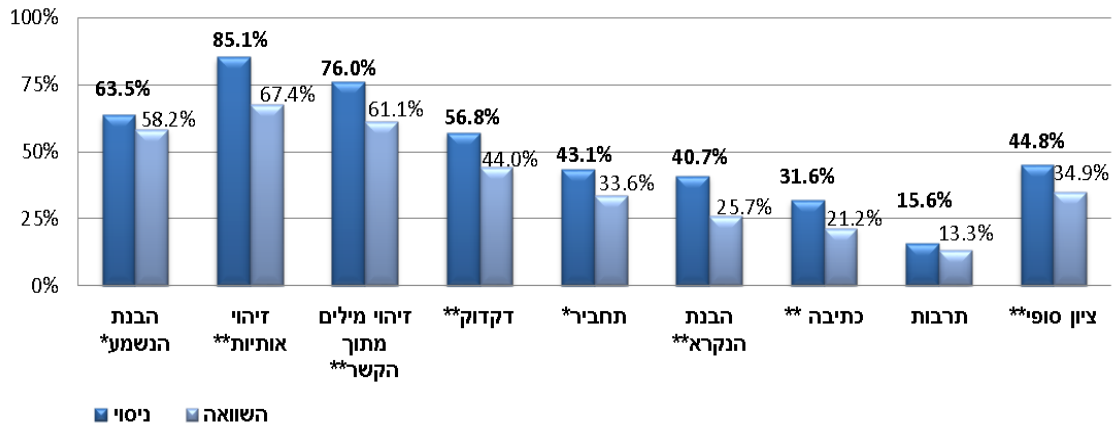
1. תוצאות המבחן בכתב

לוח 39: מבחנים בכתב – השוואת ממוצע ציוני קבוצת הניסוי והשוואה³⁷

סוג המבחן	ניקוד מרבי	ציון ממוצע ניסוי (N = 202)		חציון	ציון ממוצע השוואה (N = 233)		חציון
		ממוצע	ס.ת.		ממוצע	ס.ת.	
הבנת הנשמע*	11 נקודות	6.99	63.5%	7.0	6.40	58.2%	6.0
זיהוי אותיות**	8 נקודות	6.81	85.1%	8.0	5.367	67.4%	7.0
זיהוי מילים בהקשר**	7 נקודות	5.32	76.0%	7.0	2.572	61.1%	4.0
דקדוק**	14 נקודות	7.95	56.8%	9.0	4.251	44.0%	6.0
תחביר*	8 נקודות	3.45	43.1%	4.0	3.365	33.6%	0.0
הבנת הנקרא**	13 נקודות	5.29	40.7%	4.0	4.654	25.7%	0.0
כתיבה**	18 נקודות	5.68	31.6%	3.0	6.616	21.2%	0.0
תרבות	21 נקודות	3.28	15.6%	0.0	5.292	13.3%	0.0
ציון סופי**	100 נקודות	44.76	44.8%	43.0	24.282	34.9%	30.5

³⁷ * $p < .05$ ** $p < .01$ (כאשר $p < .01$ מראה על רמת מובהקות גבוהה יותר).

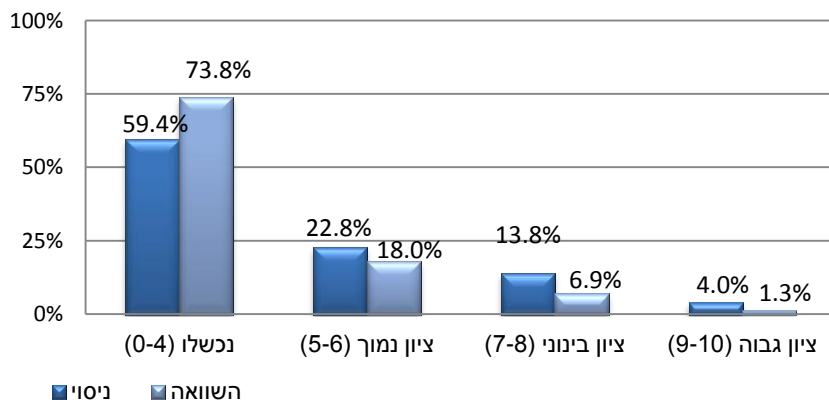
גרף 11: השוואת תוצאות המבחן בכתב (ממוצע) בין קבוצת הניסוי לקבוצת השוואה בחט"ב לפי נושאי המבחן

הציונים הגבוהים ביותר, הן בקרב קבוצת הניסוי הן בקרב קבוצת השוואה, הושגו בתת-המבחנים הבנת הנשמע, זיהוי אותיות (בדומה לציונים שהושגו בכיתה ו', אף שמדובר בקבוצת תלמידים שונה) וזיהוי מילים בהקשר. ציוני תת-המבחן של "תרבות" נמוכים באופן משמעותי מציוני תת-המבחנים האחרים בשתי הקבוצות. מלוח 39 עולה כי ציוני קבוצת הניסוי במבחן בכתב גבוהים באופן מובהק סטטיסטית מציוני קבוצת השוואה בתת-המבחנים הבנת הנשמע, זיהוי אותיות, זיהוי מילים בהקשר, דקדוק, תחביר, הבנת הקריאה וכתיבה.

בגרף 12 להלן מוצגת התפלגות הציון הסופי במבחן בכתב בחטיבות הביניים. מן המבחן עולה כי כ-18% מתלמידי קבוצת הניסוי השיגו ציונים בינוניים או גבוהים במבחן זה, לעומת 8% מתלמידי קבוצת השוואה.

גרף 12: התפלגות ציוני המבחן בכתב בחט"ב

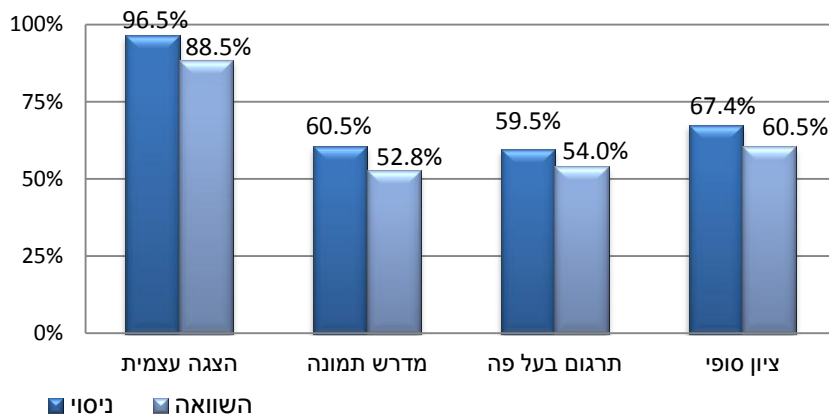
2. תוצאות המבחן בעל-פה

לוח 40: מבחנים בעל פה – השוואת ממוצע ציוני קבוצת הניסוי והשוואה³⁸

סוג המבחן	ניקוד מרבי	ציון ממוצע ניסוי (N = 269)		חציון	ציון ממוצע השוואה (N = 222)		חציון
		ממוצע	ס.ת.		ממוצע	ס.ת.	
הצגה עצמית	2 נקודות	1.93	96.5%	2.0	1.77	88.5%	2.0
מדרש תמונה	4 נקודות	2.42	60.5%	2.0	2.11	52.8%	2.0
תרגום בעל-פה	4 נקודות	2.38	59.5%	2.0	2.16	54%	2.0
ציון סופי*	10 נקודות	6.740	67.4%	6.0	6.05	60.5%	6.0

מן הלוח עולה כי ציון המבחן הסופי של בוגרי התכנית "יא סלאם" במבחן בעל-פה גבוה באופן מובהק מן הציון של תלמידי קבוצת השוואה.

גרף 13: השוואת תוצאות המבחן בעל-פה בין קבוצת הניסוי לקבוצת השוואה בחט"ב לפי נושאי המבחן

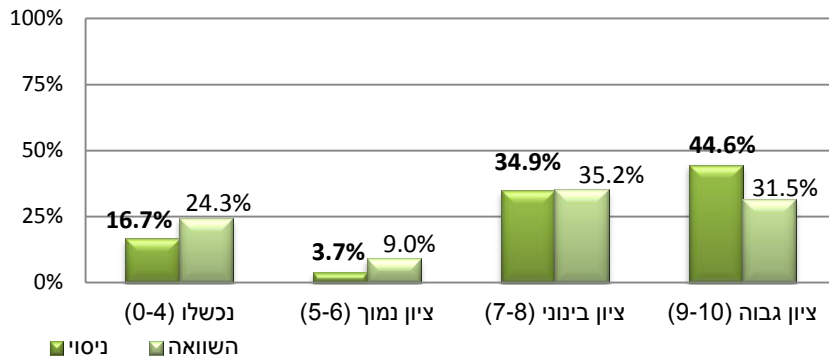
לוח 41: מבחנים בעל-פה – השוואת ממוצע ציוני קבוצת הניסוי והשוואה

השוואה חט"ב	ניסוי חט"ב	נבחנים
222	269	
24.3%	16.7%	נכשלו (0-4)
9.0%	3.7%	ציון נמוך (5-6)
35.2%	34.9%	ציון בינוני (7-8)
31.5%	44.6%	ציון גבוה (9-10)

³⁸ * $p < .05$ ** $p < .01$ (כאשר $p < .01$ מראה על רמת מובהקות גבוהה יותר).

גרף 14 : התפלגות ציוני המבחן בעל-פה בחטיבות הביניים

לסיכום, ניתן לומר כי תוצאות המבחנים בחטיבת הביניים מראות בבירור כי התכנית "יא סלאם" מצליחה לבנות גשר ללימודי הערבית הספרותית ולתרום להם מבחינת המיומנויות הנרכשות בה לצד פיתוח השיח.

ב. משוב תלמידים (בוגרים וקבוצת השוואה) בנוגע ללימודי ערבית ספרותית ולרצון להמשיך בלימוד ערבית בחטיבה העליונה
תיאור המשוב

משוב התלמידים (אשר הועבר בצמוד למבחן בכתב) ביקש לעמוד על התרומה הלימודית הספציפית והכוללת של התכנית "יא סלאם" ללימודי הערבית הספרותית וכן לבחון את הרלוונטיות שלה בנוגע להניעה להמשיך בלימודי ערבית בחטיבה העליונה.

לוח 42: התכנית "יא סלאם" – עזרה בלימודי ערבית ספרותית (באחוזים) (N = 202)

ממוצע	הפריע	עזר במידה רבה ורבה מאוד	עזר במידה בינונית	עזר במידה מעטה	לא עזר כלל	
3.53	1.6	55.7	21.6	9.2	11.9	עזרה ברכישת מילים חדשות
3.39	1.6	53.8	16.7	12.4	15.6	עזרה בזיהוי אותיות
3.13	1.6	43.4	22.0	14.8	18.1	עזרה בהבנת הנקרא
3.13	0.5	42.7	24.3	15.1	17.3	עזרה בהבנת הנשמע
3.02	3.2	37.1	24.2	18.3	17.2	עזרה בכתובה
2.82	1.1	32.2	21.3	24.6	20.8	עזרה בקריאה בקול (הגייה)
2.79	3.8	31.9	20.0	23.2	21.1	עזרה בקריאה (פענוח טקסט)
2.74	2.2	31.5	20.7	20.7	25.0	עזרה בהבעה בעל-פה (ביטוי חופשי)
2.58	1.6	31.4	15.7	13.0	38.4	עזרה בלימוד ניקוד
2.66	1.6	29.6	18.8	25.8	24.2	עזרה בלימוד דקדוק
2.66	1.1	28.3	19.4	25.6	25.6	עזרה בהבעה בכתב

ממוצע	הפריע	עזר במידה רבה ורבה מאוד	עזר במידה בינונית	עזר במידה מעטה	לא עזר כלל	
2.60	0.5	24.1	27.8	22.5	25.1	עזרה בלימוד תחביר
3.00	3.2	36.2	22.7	18.4	19.5	שיפור כללי של ההישגים במקצוע זה
3.17	4.8	42.5	21.0	13.4	18.3	יצירת גישה חיובית כלפי לימוד ערבית בחטיבה

מן הלוח עולה כי בוגרי התכנית חשו שלימוד התכנית "יא סלאם" תרם באופן בינוני (3.00 מתוך 5) לשיפור הישגיהם בערבית ספרותית בכיתה ז' כאשר למעלה משליש מהם העריכו כי התכנית תרמה להישגיהם במידה רבה או רבה מאוד. בוגרי התכנית חשו גם כי השתתפותם בתכנית תרמה לגישתם החיובית כלפי לימוד הערבית הספרותית בחטיבת הביניים (3.17 מתוך 5). מן הלוח עולה עוד כי התלמידים חשו שהתכנית תרמה במידה הרבה ביותר בנושא עזרה ברכישת מילים חדשות (56% מהבוגרים סבורים כך במידה רבה או רבה מאוד) ובזיהוי אותיות (54% מהבוגרים סבורים כך במידה רבה או רבה מאוד) ואחריהם ניצבים הבנת הנקרא והבנת הנשמע (43% מהבוגרים שמילאו את המשוב סבורים כך במידה רבה או רבה מאוד). כ-3% מן העונים ציינו כי לימוד התכנית "יא סלאם" הפריע ללימודי הערבית הספרותית בנושאי כתיבה וקריאה ופגע בהישגיהם במקצוע זה. כ-5% מהבוגרים חשים כי לימוד התכנית לא תרם ליצירת גישה חיובית כלפי השפה.

לוח 43: המשך משוב תלמידים (באחוזים)³⁹

ס.ת.	ממוצע	במידה רבה מאוד	במידה רבה	במידה בינונית	במידה מעטה	כלל לא	N	
מידת הקושי בלימודי ערבית ספרותית								
1.175	2.46	8.5	10.0	22.5	38.0	21.0	200	בוגרי התכנית**
1.019	2.90	11.8	11.8	32.5	42.4	1.5	203	קבוצת השוואה
רצון ללמוד ערבית בחטיבה העליונה								
1.329	2.80	12.4	19.5	27.2	17.8	23.1	169	בוגרי התכנית
1.372	2.56	11.3	15.6	23.1	18.1	31.9	160	קבוצת השוואה
המלצת הבוגרים על לימודי ערבית מדוברת כחלק מההכנה ללימוד ערבית ספרותית								
1.33	3.06	17.2	22.7	25.8	17.2	17.2	163	בוגרי התכנית
רצון של חברי קבוצת השוואה ללמוד ערבית בבית הספר היסודי								
1.470	2.49	14.4	13.3	17.7	16.0	38.7	181	קבוצת השוואה

³⁹ ** $p < .01$ * $p < .05$ (כאשר $p < .01$ מראה על רמת מובהקות גבוהה יותר).

מי שלא למדו את התכנית "יא סלאם" התקשו בלימודי ערבית ספרותית בכיתה ז' יותר מבוגרי התכנית. זהו נתון מובהק סטטיסטית (ממוצע 2.90 מול 2.46 בהתאמה). לא נמצא קשר מובהק סטטיסטית בין השתתפות בתכנית לבין רצון להמשיך בלימודי ערבית בחטיבה העליונה (השוואת ממוצעים), **הגם שבוגרי התכנית הביעו נכונות רבה יותר לעשות זאת ממי שאינם בוגרי התכנית (32% מהבוגרים רוצים ללמוד ערבית בחטיבה העליונה במידה רבה או רבה מאוד מול 27% בקרב אלה שלא למדו את התכנית).** מעט יותר משליש מהבוגרים המליצו במידה רבה או רבה מאוד על לימודי ערבית מדוברת בחטיבה היסודית כחלק מההכנה ללימוד ערבית ספרותית בחטיבת הביניים, וכרבע ממי שלא למדו את התכנית היו רוצים ללמוד אותה במידה רבה או רבה מאוד.

ג. משוב המורות בכיתה ז' בנוגע להיבטים לימודיים

במהלך העברת המבחנים בחטיבת הביניים התבקשו המורות המלמדות בכיתות מעורבות (שבהן בוגרי התכנית ותלמידים שלא למדו אותה) או שלימדו בכיתות כאלה בעבר, לחוות את דעתן על השפעת לימוד התכנית "יא סלאם" (או לימוד ערבית דבורה בכלל) בכיתות היסוד על לימודי ערבית ספרותית בחטיבת הביניים. יש להדגיש כי מדובר במורות יהודיות לערבית ספרותית, שאינן מלמדות בתכנית "יא סלאם" ושקרוב למדיי אינן דוברות ערבית מדוברת.

מתוך 14 מורות שמילאו את השאלון שמונה סבורות כי לימוד ערבית דבורה בבית הספר היסודי מסייע ללימוד ערבית ספרותית. הנימוקים לכך הם הימצאות ידע קודם בתחום האותיות ואוצר המילים בידי התלמידים המאפשר התקדמות מהירה יחסית בחומר הלימוד ואת העשרתו. נימוק נוסף הוא שהתלמידים מגיעים מוכנים ובשלים יותר ללימוד השפה הספרותית, והודות לכך מוצאים את הלימוד מאתגר יותר. יתרה מזאת, ידיעת השפה המדוברת הופכת את לימוד השפה לידידותי יותר, מאפשרת ללימוד השפה לשקף בצורה הולמת את ערבוב השפות ברחוב הערבי, ובה בעת "נותנת רקע נחמד והכנה קלילה לקראת הלימודים בחטיבת הביניים".

חמש מורות סבורות כי למרות החשיבות הכללית שיש בלימוד ערבית דבורה היא עשויה לגרום לבלבול וקושי ברכישת ערבית ספרותית, בעיקר במה שנוגע לקריאה וכתיבה. תוצאה אפשרית אחרת היא שלפחות חלק מן התלמידים שלמדו ערבית בבית הספר היסודי באים לחטיבה עם גישה שלילית כלפי השפה: "אנטי מאוד גדול לשפה הערבית וזלזול במקצוע", במקום לבוא עם סקרנות ועם רצון ללמוד, המאפיינים את מי שלא נחשף לתכנית. אחת ההמלצות היא להקדים את לימוד הערבית הספרותית (בחטיבת הביניים) ללימוד השפה הדבורה (בחטיבת הביניים). הצעה אחרת היא ללמד ערבית ספרותית בחטיבה היסודית. מורה אחת מוצאת שיש תלמידים שהדבר מסייע להם, ויש תלמידים שידיעת ערבית ספרותית היא מכשול של ממש עבורם בקליטת הערבית הספרותית. המורות התבקשו לפרט את ההבדלים בין בוגרי התכנית לבין תלמידים שלא למדו את התכנית על בסיס שורה של פרמטרים לימודיים ואחרים כפי שמתואר להלן.

לוח 44: השוואה בין תלמידי כיתה ז' בוגרי התכנית "יא סלאם" למי שלא למדו את התכנית ביסודי – בעיני המורות לערבית ספרותית בחט"ב (N = 16)

אין הבדל בין הקבוצות	מי שלא למדו "יא סלאם" גבוהים יותר				בוגרי "יא סלאם" גבוהים יותר				
	סך-הכול	במידה רבה	בינונית	במידה מעטה	סך-הכול	במידה רבה	בינונית	במידה מעטה	
היבטים לימודיים									
42.9%	21.4%	7.1%	14.3%		35.7%	14.3%	7.1%	14.3%	ידע בתחביר (מבנה משפט)
42.9%	21.4%		14.3%	7.1%	35.7%	7.1%	14.3%	14.3%	ידע בדקדוק
35.7%	21.4%	7.1%	14.3%		42.9%		28.6%	14.3%	ידע בניקוד
21.4%	21.4%	7.1%	14.3%		57.1%	21.4%	28.6%	7.1%	אוצר מילים
35.7%	21.4%	14.3%	7.1%		42.8%	7.1%	14.3%	21.4%	הבנת הנקרא
35.7%	14.2%	7.1%	7.1%		50.0%	14.3%	28.6%	7.1%	הבנת הנשמע
35.7%	28.6%	28.6%			35.6%	7.1%	21.4%	7.1%	זיהוי אותיות
42.9%	28.5%	7.1%	21.4%		28.5%		21.4%	7.1%	קריאה (פענוח טקסט)
35.7%	21.4%	21.4%			42.8%	21.4%	14.3%	7.1%	קריאה בקול
42.9%	35.7%	21.4%	14.3%		21.4%		14.3%	7.1%	כתיבה
14.3%	14.2%	7.1%		7.1%	71.5%	28.6%	28.6%	14.3%	הבעה בעל-פה
35.7%	28.5%	14.3%	7.1%	7.1%	35.6%	7.1%	21.4%	7.1%	הבעה בכתב
41.7%	25.0%	16.7%	8.3%		33.4%	16.7%	16.7%		ציוני סוף שנה
14.3%	35.7%	28.6%	7.1%		49.9%	35.7%	7.1%	7.1%	גישה חיובית כלפי השפה הערבית
30.8%	30.8%	15.4%	15.4%		38.5%	23.1%	15.4%		סקרנות כלפי השפה הערבית
23.1%	46.2%	30.8%	15.4%		30.8%	15.4%	15.4%		חיבה כלפי המקצוע
המשכיות ומעורבות									
45.5%	9.1%		9.1%		41.9%	18.2%	23.7%		עניין בהמשך לימודי ערבית בחט"ע
38.5%	23.1%		15.4%	7.7%	38.5%	15.4%	23.1%		מעורבות בנושא ערבית בבית הספר

מן הלוח עולה כי מבחינת הערכת המורות את תלמידיהן במה שנוגע לתחומי הלימוד, לפי מרבית הקריטריונים, תלמידים בוגרי התכנית "יא סלאם" הוערכו כבעלי ידע, הבנה ויכולות גבוהות יותר, בהשוואה לחבריהם לכיתה אשר לא השתתפו בתכנית. התחומים הבולטים במיוחד הם הבעה בעל-פה

(72% מהמורות העריכו את בוגרי התכנית כחזקים יותר לעומת 14% שהעריכו כך את האחרים), אוצר מילים (57% מהמורות העריכו את בוגרי התכנית כחזקים יותר לעומת 21% שהעריכו כך את האחרים), והבנת הנשמע (50% מהמורות העריכו את בוגרי התכנית כחזקים יותר לעומת 14% שהעריכו כך את האחרים). עם זאת יש לציין כי בתחום הכתיבה, 35.7% מהמורות ציינו כי תלמידים שלא למדו בתכנית "יא סלאם" מצליחים יותר (לעומת 21.4% - שהעריכו את בוגרי התכנית כמצליחים יותר), ו-42.9% מהמורות סברו כי אין הבדל בהישגים בין שתי קבוצות התלמידים בתחום זה. בהמשך לכך, נשאלו המורות בשאלה פתוחה אם הבחינו **בהבדלים בין תלמידים שלמדו בתכנית "יא סלאם" לכאלה שלא למדו בה**. חלקן דיווחו כי לא הבחינו בהבדלים משמעותיים בין שתי הקבוצות. מורות שהבחינו בהבדלים בין תלמידים בוגרי התכנית לכאלה שלא למדו בה ציינו כי התלמידים שלמדו את התכנית "יא סלאם" רציניים ומחויבים יותר ללמידת המקצוע, סקרנים יותר, מתונים מעט יותר בדעותיהם וביחסם לערבים, והם בעלי ידע כללי נרחב יותר בתרבות, בחברה ובמנהגים הערביים. מרבית המורות דיווחו כי בוגרי התכנית לא נתקלו בקשיים לימודיים בתחום המקצוע.

עם זאת, כשליש מן המורות סברו כי במקרים מסוימים היה יתרון לתלמידים שלא למדו בעבר בתכנית, והישגיהם עלו לעתים על אלה שלמדו בה בעבר. כמו כן הן ציינו כי יש הבדלים ברמת ההניעה ללמוד את המקצוע, כאשר חלק מן התלמידים שלמדו בעבר ערבית נראו להם "עייפים" וחסרי סקרנות כלפי השפה. **כשנמצא פער בתחילת השנה בין יכולתם של תלמידים בוגרי "יא סלאם" ליכולתם של תלמידים אחרים, המורות דיווחו על סגירת פער זה באמצע שנת הלימודים, ולעתים אף מוקדם יותר, ולכל היותר עד סוף השנה.**⁴⁰ המורות סבורות כי בוגרי התכנית מגלים עניין רב יותר בהמשך לימודי ערבית בחטיבה העליונה (41.9% לבוגרי התכנית לעומת 9.1% ליתר התלמידים). 45.5% ציינו כי אין הבדל בין הקבוצות. לשאלה אם יוכלו להמליץ על לימודי התכנית "יא סלאם" כבסיס ללימודי ערבית ספרותית 53.8% מהמורות סברו כי התכנית מהווה **בסיס טוב ללימודי ערבית ספרותית בהמשך, ולעומתן 23.1% לא חשבו כך**. 23.1% מהמורות ענו כי אינן יודעות.

⁴⁰ ממצא זה עולה בקנה אחד עם ממצאיו של ברוש (1992).

פרק שישי

האם השפיעה התכנית "יא סלאם" על העמדות של בוגרי התכנית כלפי השפה והתרבות הערבית וכלפי הערבים בישראל שנה לאחר סיומה (בסוף כיתה ז')? אם כן, באיזו מידה?

פרק זה מציג את עמדות בוגרי התכנית בסוף כיתה ז' בחטיבת הביניים בנוגע לשפה הערבית וליחס כלפי הערבים בישראל מול עמדות תלמידים שלא למדו בה, ואת משוב המורות לערבית (מורות יהודיות) המשווה בין בוגרי התכנית לתלמידים שלא השתתפו בה לפי פרמטרים ערכיים.

א. עמדות התלמידים (בוגרי התכנית וקבוצת השוואה) שנה לאחר סיום התכנית (כיתה ז').

1. סולמות השפה והעמדות – השוואת עמדות התלמידים בכיתה ז' (ניסוי מול השוואה) בלוח 45 להלן מוצגים ציוני הסולמות של קבוצות הניסוי מול קבוצות ההשוואה שנה לאחר סיום התכנית.

לוח 45: השוואה בין ממוצעי סולמות השפה והעמדות של קבוצת הניסוי לאלה של קבוצת ההשוואה בכיתה ז'

כיתה ז'	בוגרים (N= 263)	השוואה (N = 296)
	ממוצע	ממוצע
סולם שפה – כללי	2.88	2.84
סולם שפה – עניין בשפה ותרבות	2.49	2.45
סולם שפה – תועלת שבידיעת השפה הערבית	3.36	3.40
סולם שפה – (העדר) אי-נוחות בנוגע לשפה הערבית	3.49	3.31
סולם עמדות – כללי	3.15	3.04
סולם עמדות – חיוביות כלפי ערבים	3.35	3.27
סולם עמדות – מוכנות לקשר עם ערבים	2.71	2.56
סולם עמדות – (העדר) שליליות כלפי ערבים	3.32	3.31

מן הלוח עולה כי לא נמצא הבדל מובהק סטטיסטית בין עמדותיהם של תלמידים משתי הקבוצות (בוגרים ומי שלא למדו את התכנית) בסולמות השפה והעמדות ככלל, אם כי במרבית תת-הסולמות ממוצעי קבוצת הניסוי (בוגרי התכנית) היו גבוהים יותר.

2. הבדלים מובהקים סטטיסטית בפריטים ספציפיים בין תלמידי קבוצת הניסוי לבין תלמידי קבוצת ההשוואה בסוף כיתה ז' (שנה לאחר סיום התכנית)

בלוח 46 להלן מוצגים ממוצעים של פריטי הסולמות שבהם נמצא הבדל מובהק סטטיסטית בין תלמידי קבוצת הניסוי ובין תלמידי קבוצת ההשוואה בסוף כיתה ז' (שנה לאחר סיום התכנית).

לוח 46: הבדלים מובהקים בין תלמידי קבוצת הניסוי לבין תלמידי קבוצת השוואה בסוף כיתה ז'⁴¹

השוואה (N=296)			בוגרים (N = 263)			
ממוצע	די מסכים ומסכים מאוד	מאוד לא מסכים	ממוצע	די מסכים ומסכים מאוד	מאוד לא מסכים	
1. אי נוחות בקשר לשפה הערבית						
2.46	26.5%	35.5%	2.20	19.8%	45.3%	מפריע לי לשמוע יהודים שמדברים ערבית בישראל*
2. עמדות חיוביות כלפי ערבים						
3.36	50.0%	13.7%	3.59	55.9%	10.5%	לערבים-הישראלים מגיעות זכויות שוות ליהודים*
2.81	30.3%	22.7%	3.08	39.2%	17.7%	לערבים-הישראלים יש זכות לגור בישראל לא פחות מאתנו*
3.39	52.5%	16.7%	3.67	62.2%	10.2%	ערבים-ישראלים ויהודים צריכים ללמוד לחיות יחד*
3. מוכנות לקשר עם ערבים						
2.40	21.4%	36.3%	2.74	32.6%	30.4%	הייתי רוצה שיהיו לי חברים ערבים-ישראלים**
1.70	8.9%	62.3%	1.92	14.3%	55.6%	מעניין אותי להתכתב באינטרנט עם ילדים ערבים**
3.66	56.9%	8.8%	3.38	47.2%	13.0%	אין לי שום דבר נגד ערבים, אבל גם אין לי עניין בהם*
4. עמדות שליליות כלפי ערבים						
3.28	51.7%	21.3%	2.97	41.1%	26.4%	אם יהיו לי חברים ערבים-ישראלים אני חושב שהחברים היהודים שלי לא יאהבו את זה*

מן הלוח עולה כי בכל תשעת הפריטים שבהם נמצא הבדל מובהק בין בוגרי התכנית לבין מי שלא למדו אותה, הפריטים שבהם ממוצעי קבוצת הניסוי גבוהים יותר מבטאים יחס חיובי כלפי ערבים בעוד שהפריטים שבהם ממוצעי קבוצת השוואה גבוהים יותר מבטאים יחס שלילי כלפי ערבים.

3. "אין הבדל בין יהודים לערבים" – השוואה בין קבוצת הניסוי לבין קבוצת השוואה שנה לאחר סיום התכנית (כיתה ז')

בלוח 47 להלן מוצגות עמדות התלמידים בנוגע לתכונות של יהודים וערבים בסוף כיתה ז'.

⁴¹ * $p < .01$ ** $p < .05$ * (כאשר $p < .01$ מראה על רמת מובהקות גבוהה יותר).

לוח 47: "אין הבדל בין יהודים לערבים" – ניסוי מול השוואה שנה לאחר התכנית (כיתה ז')

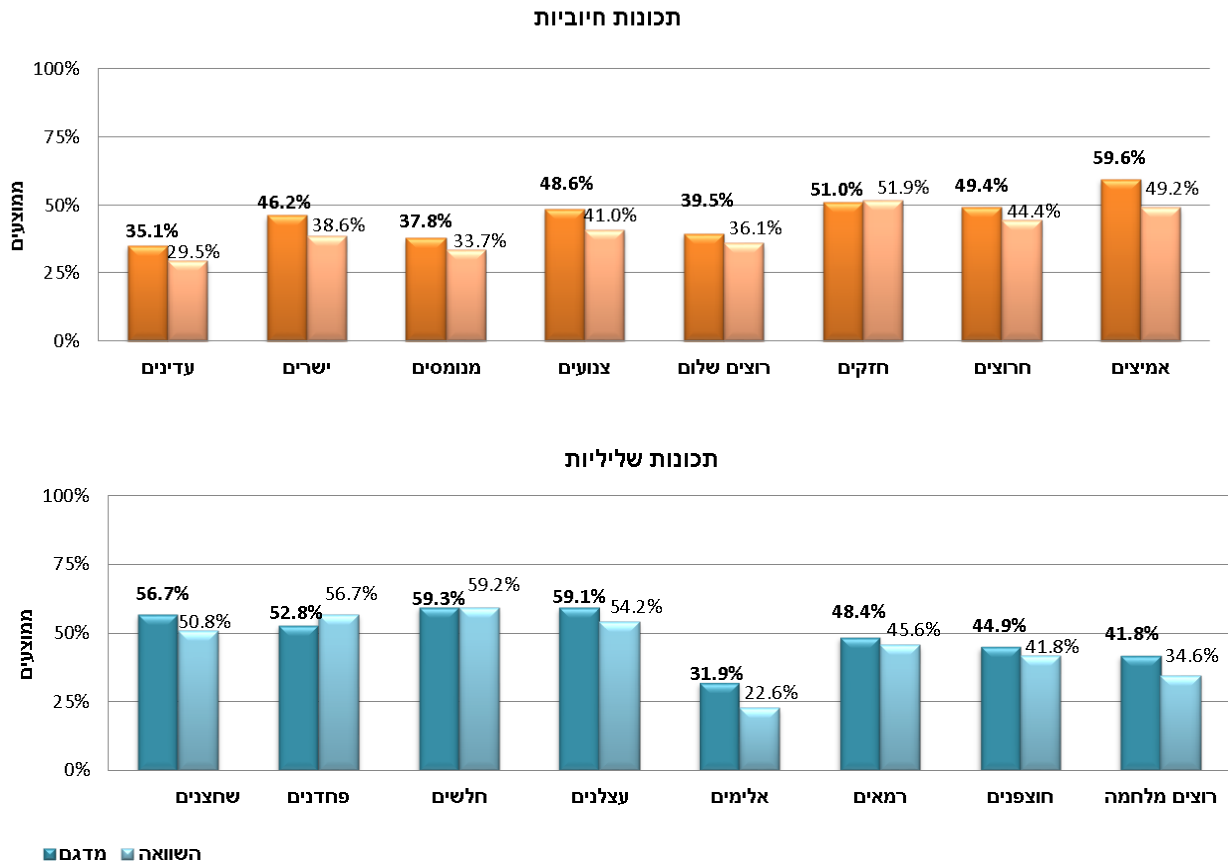
כיתה ז' (סוף השנה)			
אין הבדל			
תכונה	ניסוי (N = 263)	השוואה (N = 296)	פער
עדינים	35.1%	29.5%	5.6%
ישרים	46.2%	38.6%	7.6%
מנומסים	37.8%	33.7%	4.1%
צנועים	48.6%	41.0%	7.6%
רוצים שלום	39.5%	36.1%	3.4%
חזקים	51.0%	51.9%	-0.9%
חרוצים	49.4%	44.4%	5.0%
אמיצים	59.6%	49.2%	10.4%
שחצנים	56.7%	50.8%	5.9%
פחדנים	52.8%	56.7%	-3.9%
חלשים	59.3%	59.2%	0.1%
עצלנים	59.1%	54.2%	4.9%
אלימים	31.9%	22.6%	9.3%
רמאים	48.4%	45.6%	2.8%
חוצפנים	44.9%	41.8%	3.1%
רוצים מלחמה	41.8%	34.6%	7.2%

מן הלוח עולה כי גם שנה לאחר התכנית נשמר הפער היחסי לטובת תלמידי קבוצת הניסוי במה שנוגע לדעות סטראוטיפיות כלפי ערבים ויהודים, בהשוואה למדידה בסוף כיתה ו'. אף כי לא מדובר באותם תלמידים, מגמה זו התחזקה, והפער בין תלמידי קבוצת הניסוי לבין תלמידי קבוצת ההשוואה גדל. כפי שפירטנו זאת בנושא העמדות, גם כאן ניתן לומר שהשתתפות בתכנית בעבר (התכנית הסתיימה שנה לפני המדידה) מיתנה במידה זו או אחרת אימוץ של דעות גזעניות כלפי ערבים.

עוד עולה מן הלוח כי גם שנה לאחר סיום התכנית (בסיום כיתה ז') הציגו תלמידי קבוצת הניסוי עמדות מוטות פחות בנוגע לייחוס התכונות לשני העמים, לעומת תלמידי קבוצת ההשוואה. ההבדל המשמעותי (מעל 5%) בין שתי הקבוצות נוגע לתפיסתם של תלמידי קבוצת הניסוי את שני העמים כישרים (פער של 7.6%), צנועים (עלייה של 7.6%) ואמיצים (פער של 10.4%), וכן שחצנים (פער של 5.9%), אלימים (עלייה של 9.3%) ורוצים מלחמה (פער של 7.2%) באותה מידה. לגבי תכונה אחת – "פחדנות", הציגו תלמידי קבוצת ההשוואה עמדה מוטה פחות מתלמידי קבוצת ההשוואה.

**גרף 15: אין הבדל בין קבוצת הניסוי לבין קבוצת השוואה בייחוס תכונות ליהודים ולערבים
שנה לאחר סיום התכנית**

ב. משוב המורות בכיתה ז' בנוגע להיבטים ערכיים

בהמשך למשוב על ההיבטים הלימודיים, התבקשו המורות המלמדות בכיתות מעורבות (שבהן בוגרי התכנית ותלמידים שלא למדו אותה) או מורות שלימדו בכיתות כאלה בעבר לחוות את דעתן על השפעת לימוד התכנית "יא סלאם" על עמדות התלמידים כלפי התרבות הערבית וכלפי הערבים, בהשוואה לתלמידים שלא למדו את התכנית.

לוח 48: השוואה בין תלמידי כיתה ז' בוגרי התכנית "יא סלאם" למי שלא למדו את התכנית ביסודי – בעיני המורות לערבית ספרותית בחט"ב (N=16)

אין הבדל בין הקבוצות	מי שלא למדו "יא סלאם" גבוהים יותר				בוגרי "יא סלאם" גבוהים יותר				
	סך-הכול	במידה רבה	במידה בינונית	במידה מעטה	סך-הכול	במידה רבה	במידה בינונית	במידה מעטה	
היבטים חברתיים ותרבותיים									
46.2%	23.1%		15.4%	7.7%	30.8%	15.4%	15.4%		רגישות חברתית
30.8%	46.2%		38.5%	7.7%	23.1%		15.4%	7.7%	גישה סטראוטיפית כלפי ערבים
46.2%	30.8%		23.1%	7.7%	23.1%		15.4%	7.7%	דעות קדומות כלפי ערבים
53.8%	23.1%		23.1%		23.1%	15.4%	7.7%		גישה חיובית כלפי התרבות הערבית
30.8%	30.8%	15.4%	15.4%		38.5%	23.1%	15.4%		סקרנות כלפי התרבות הערבית
23.1%	46.2%	30.8%	15.4%		30.8%	15.4%	15.4%		חיבה כלפי המקצוע

מן הלוח עולה כי המורות סברו שבוגרי התכנית מאמצים גישות סטראוטיפיות פחות כלפי ערבים לעומת מי שלא למדו את התכנית (23.1% לבוגרי התכנית לעומת 46.2% ליתר התלמידים).

סיכום ודיון

התכנית "יא סלאם", כמו גם תכניות אחרות המבקשות לקדם חיים משותפים בין יהודים לערבים בישראל, מחזיקה בעמדה כי מטרה חשובה של הוראת השפה הערבית בבית הספר העברי היא לאפשר לתלמיד היהודי להבין טוב יותר את שכניו הערבים (הקרובים והרחוקים) באמצעות היכרות עם שפתם, תרבותם, אורח חייהם והשקפת עולמם. אמצעי משמעותי ביותר להשגת מטרה זו הוא העסקה של מה שמכונה בספרות המקצועית "מורים ילידים" בהוראת התכנית. ב"מדריך למורה" של התכנית "יא סלאם", המפרט את רציונל התכנית, נכתב כי התכנית מתבססת במידה רבה על הגישה כי יש ללמד שפה בתוך הרקע התרבותי שבו היא מתקיימת. הוראת השפה באופן זה מעצימה את הידע בתחומי אוצר המילים, הביטויים והמבנה הלשוני.

מתוך הדברים שלעיל, מטרה בסיסית של מחקר זה היא לעמוד על האופן שבו השתלבה התכנית בבתי הספר העבריים ולהעריך את השפעתה על חיי בית הספר, על מנהליו ועל מורות התכנית, בנות המיעוט הערבי. מטרה עיקרית נוספת של מחקר ההערכה הנוכחי היא להעריך את מידת השפעתה של התכנית על הידע של משתתפיה בתחומי השפה והתרבות הערבית, על עמדותיהם כלפי השפה הערבית ותרבותה ועל עמדותיהם כלפי ערבים בישראל – כל אלה בהשוואה לתלמידים אשר לא לקחו בה חלק. נוסף על כך נבדקה במחקר השפעת התכנית לטווח ארוך יותר (כיתה ז') – הן במישור העמדות והן במישור הפדגוגי, היינו כיצד השפיעו לימודי ערבית תקשורתית בבית הספר היסודי על לימודי ערבית (ספרותית) בחטיבת הביניים.

חלק זה החותם את המחקר יעסוק בסוגיות העיקריות העולות מממצאי המחקר ויקשור אותן עם היבטים תאורטיים ואמפיריים העשויים לתרום להנהרתם. אלה הם פרקי הדיון:

- א. מורה ערבייה בבית ספר עברי
- ב. שינויים בעמדות כלפי השפה הערבית וכלפי ערבים בזיקה לתכנית
- ג. השפעת לימוד ערבית מדוברת בחטיבה היסודית על ההישגים בערבית ספרותית בכיתה ז'
- ד. חתימה: האם הושגו מטרות התכנית "יא סלאם"? מבט אינטגרטיבי

א. מורה ערבייה בבית ספר עברי

"תנאי הכניסה" של התכנית "יא סלאם" לבית הספר

במהלך השנים התבססה התכנית "יא סלאם" כשהיא נהנית ממעטפת של תמיכה הצהרתית ומעשית בחשיבות הוראת השפה הערבית בקונטקסט של התרבות הערבית, גם אם לתמיכה זו היו ביטויים שונים במחוזות השונים של משרד החינוך. מרבית המנהלים דיווחו על הזדהות מלאה עם חזון התכנית, ומשנשאלו על השיקולים ליישום התכנית בבית הספר העלו בעיקר נימוקים של רצון להיכרות עם השפה והתרבות הערבית. רק חלק קטן מהם ציינו כי הם מבקשים ליצור דיאלוג והידברות של ממש עם האוכלוסייה הערבית. ממצא זה, כאמור, תואם את העובדה שהתכנית מוצגת ומיושמת בבתי הספר בראש ובראשונה כתכנית להוראת ערבית. עם זאת, קרוב לשליש מהם ציפו כי התכנית תניב טיפוח סובלנות וכבוד כלפי האוכלוסייה הערבית.

גם מרבית המורות ציינו כי הן מזדהות עם חזון התכנית, אולם בניגוד למנהלים, שגישתם כלפי התכנית הייתה אינסטרומנטלית למדי, שיקפו רוב נימוקי המורות בנושא ההצטרפות לתכנית גוון אידאולוגי יותר: הרצון לשבור את הסטיגמות השגורות כלפי הערבים ולהציג לפני היהודים את "הערבי האותנטי" ולהיות שליחה ובעלת תפקיד במהלך של שינוי חברתי בחברה הישראלית והאמונה בשלום ובדו-קיום.⁴² גם מטרות התכנית (אשר סווגו למטרות ידע ומטרות הנוגעות לשינוי גישות בקרב התלמידים והמורים) הוערכו כחשובות יותר על ידי המורות (הערביות) בהשוואה להערכתן על ידי המנהלים והמנהלות (היהודיים), כאשר הבדל זה מובהק סטטיסטית. המטרה שבה נמצא ממוצע פער החשיבות הגדול ביותר (לטובת המורות) הוא בחשיבות של הגדלת הנכונות לקשרים עם ערבים בקרב התלמידים (92% מורות מול 69% מנהלים העריכו מטרה זו כחשובה במידה רבה או רבה מאוד). נראה שההסבר לפער בין הקבוצות בתפיסת חשיבות המטרות קשור להיבט האידאולוגי הכרוך בהצטרפותן של המורות לתכנית, וכן לעובדה שעבורן התכנית מהווה את "כלל עולמן התעסוקתי", בעוד שעבור המנהלים מדובר באחד ממקצועות ההוראה שעלול להיות בעייתי מסיבות פוליטיות או אחרות. רק כשני שלישים מן המנהלים יידעו את צוות בית הספר ואת הורי התלמידים על הכנסת התכנית לפני תחילתה, ומרבית ההורים לא גילו התנגדות לכך. במקביל, ציינו רוב המורות כי לא נתקלו בהתנגדות של סביבתן לתחילת עבודתן בבית ספר עברי.

התכנית "יא סלאם" מזמנת מפגש מתמשך של מורה ערבי עם צוות בית הספר העברי ועם תלמידיו היהודים, מפגש שהוא בעל מטרה משותפת – הקניית/רכישת ידע בשפה ובתרבות הערבית. לפי תיאוריית המגע של אלפורט (Allport, 1954/1979) מפגש מסוג זה עשוי למלא את ייעודו ביצירת זיקה חיובית בין שתי הקבוצות, אם יפגיש אותן על בסיס סטטוס שווה, ומטרה בעלת ערך. כאשר למגע יש תמיכה ופיקוח מוסדיים גדלים הסיכויים להשיג את המטרה. בתכנית "יא סלאם" בת קבוצת המיעוט (המורה) נמצאת באופן פורמלי, הצהרתי, בסטטוס שווה לכאורה מול המורים ובסטטוס מבני אף גבוה יותר מול תלמידיה – כל אלו בתמיכה מוסדית. תנאי הכניסה של התכנית לבית הספר נראים אפוא מבטיחים מעיקרם ובעלי פוטנציאל להתמודד בצורה טובה עם קונפליקטים אפשריים במעלה הדרך המשותפת.

מורה ערבי בבית ספר עברי

ברוש (1996) טוען כי ההקשר החברתי והפוליטי הטעון שבו נרכשת השפה הערבית בישראל מקשה מאוד על תפקודו ועל שרידותו של המורה הערבי בבית הספר העברי. "במערכת יחסי הכוח בחברה הישראלית שבה הרוב היהודי קובע את כללי המשחק למיעוט הערבי, מעמדו של המורה הערבי בעייתי מעצם מהותו. תלמידים יהודים רבים אינם מבחינים בין הערבי הישראלי שבא ללמד ולהקנות להם ידע לבין ערביי השטחים שעמם קיים עימות חריף. התוצאה היא יחס של חשדנות והסתייגות כלפי המורה הערבי" (עמ' 36). ברוש מצא שהמורה הערבי חש כי הוא נציג החברה הערבית בעיני תלמידים ומורים, ולכן עליו לפקח על התנהגותו שלו ולהשתדל להותיר על הסובבים רושם חיובי באופן קבוע. המורים הערבים מבקשים כי תלמידים ומורים יכירו אותם וידעו כי הם "בני אדם

⁴² פרגמן (2010) כותב, בהסתמך על ריאיון עם האחראית על תהליך ההדרכה של מורות התכנית, כי "האידאולוגיה והחזון באים תוך כדי עבודה" כלומר תוך כדי הכשרת המורות לעבודתן, גם אם אלה לא בלטו בתהליך המוקדם של איתור המורות לתכנית.

כמו כולם", בעלי מורשת תרבותית והיסטורית מפוארת, וכן שיעריכו אותם על עבודתם המקצועית. הם נאלצים להתמודד עם תפיסה שונה של סמכות המורה (בהשוואה לחברה הערבית), עם מעמדה הנמוך של השפה, עם חששות של הורים שאינם מעוניינים לחשוף את ילדיהם לדעות "קיצוניות", עם ביטויים קשים של תלמידים כלפיהם, ולבסוף, עליהם להיות מוכנים גם להתמודדות עם סוגיית זהותם הלאומית, המקום והדרך שבה הם מורשים לבטא אותה ו"הסיכון" בחשיפה לדעות שאולי יחוללו בה שינוי.

כיצד באו היבטים אלו לידי ביטוי בתוצאות המחקר הנוכחי?

כיצד התקבלו וכיצד השתלבו המורות הערביות בחיי בית הספר?

בתשובה לשאלה סגורה דיווחו כמעט כל המורות כי הן חוות "במידה רבה או רבה מאוד" קבלה מצד צוות בית הספר ומצד התלמידים, ועם זאת יותר משליש דיווחו כי עדיין קשה להן "לתפוס מקום" בו מעבר להוראת ערבית. בתשובה לשאלה פתוחה באותו נושא דיווחו כשני שלישים מן המורות על תחושתן החיובית בנוגע להשתתפותן בתכנית, אשר נבעה בעיקר מקבלה ומתמיכה מצד המנהלת וצוות המורים, מגישת ההורים, ובמידה פחותה מיחסם של התלמידים. הן דיווחו כי התקבלו בברכה על ידי המנהלת וצוות המורים וחשו מן ההתחלה "בנות-בית" בבית הספר. הן לוקחות חלק בטקסים בבית הספר, ומרגישות חלק בלתי נפרד מהווייתו: "אני לא מרגישה שאני ערבייה, אני מגדירה את עצמי שאני מורה בבית הספר, וכולם מתייחסים אליי כמורה לא כערבייה כי לא מבדילים". לעומת זאת, כשליש מן העונות דיווחו גם על חוויה שלילית בבית הספר, על תחושה של זרות ובדידות (שחלקה מיוחסת לקשיי הסתגלות ראשוניים), על מבוכה במה שקשור להתנהגות בטקסים, ועל תחושה שהן נמצאות "תחת זכוכית מגדלת" והתנהגותן נבחנת דרך קבע: "המורה הערבייה – מסתכלים עליה מכל מיני כיוונים, תלבושת דיבור שפה עברית הליכה, צורת אכילה"... "המנהלת קיבלה אותי כמורה שהיא נותנת לה הזדמנות אחרונה, ואם נכשלת אין יותר ערבית בבית ספר". כרבע מן המורות נתקלו בדעות קדומות של התלמידים, ומיעוטן אף נאלצו להתמודד עם עלבונות וקללות מצדם. על רקע זה שקלו מיעוטן אף לעזוב את התכנית. בדומה למה שעלה אצל ברוש אסטרטגיית ההתמודדות העיקרית של המורות הייתה ניסיון לשמור על תדמית חיובית: "למדתי להציג את הטוב שבי". מורות התכנית גם ניסו להתייחד עם מורות שהיו פתוחות לכך, השתתפו באירועים בבית הספר והשקיעו מאמץ רב בהפיכת ההוראה לחווייתית ומלאת חיים תוך הסתייעות במדריכות התכנית, הממונות על הוראת ערבית במחוזות מטעם המשרד ובאנשי הקרן שעמדו לרשותן. הן העריכו את יכולתן עמידתן במצבי לחץ: "לא מתחמקת מן השאלות, עונה בצורה יפה", ולעיתים נעזרו גם בגיבוי של המנהלת או המחנכת להחלטותיהן הפדגוגיות.

בדומה להערכת המורות, העריכו יותר משני שלישים מן המנהלים כי המורות הערביות השתלבו בחיי בית הספר במידה רבה או רבה מאוד, ורק אחוזים ספורים מהם חשו כי התכנית זרה לבית הספר במידה רבה או רבה מאוד. בהקשר זה חשוב לציין כי חלק מן המנהלים חשו כי הסתגלותן הטובה יחסית של המורות המלמדות את התכנית לבית הספר העברי נובעת מכך שהן יוצאות דופן בגישתן ליהודים ואינן משקפות את החברה שממנה הן באות.

המנהלים גילו מעורבות גבוהה יחסית בתכנית, כולל כניסה לשיעורים, גיבוי ותמיכה במורה ותיווך בין "התכנית" לבין ההורים, הצוות והתלמידים. למעלה ממחצית מן המנהלים ציינו כי המורות אינן ממלאות תפקידים נוספים בבית הספר מלבד ההוראה. בהקשר זה יש לציין כי רוב המורות בתכנית מלמדות בשניים עד שלושה בתי ספר במקביל (בגלל מיעוט השעות המוקצות לערבית – שעתיים שבועיות לכיתה), ולכן בדרך כלל אינן יכולות להשתלב בתפקידים נוספים בכולם. כחמישית מן המנהלים היו מודעים לבעיות ההתנהגות של התלמידים אשר יוחסו, לדבריהם, גם לקושי לקבל את התכנית עצמה. חלקם עמדו גם על קושי דידיקטי של המורה וכן על הקושי לגשר על הפער התרבותי בינן לבין תלמידיהן, תוך שהם מנסים לסייע במידת מה. יש לומר כי כחמישית מן המנהלים התלבטו בנוגע להמשך הוראת התכנית בבית הספר, בעיקר על רקע בעיות ההתנהגות של תלמידים שהמורות מתקשות להתמודד אתן, וכן על רקע התנגדות עקרונית להכנסת מורות ערביות במקרה של בתי ספר ממלכתיים דתיים.

האם התכנית השפיעה על בית הספר?

כמחצית מן המנהלים ציינו כי הוראת התכנית בבית הספר ונוכחות המורות הערביות בו לא השפיעו על חיי בית הספר, וכרבע מהם העידו כי הן השפיעו על השיח הבית ספרי, עודדו קבלה טובה יותר של האחר והשתלבו בבית הספר בפעילויות נוספות של חינוך לחיים משותפים. מספר מנהלים ציינו שתלמידים מדווחים על שיתוף התלמידים את הוריהם בחוויותיהם מן התכנית ועל עניין של התלמידים בשפה ובתרבות הערבית גם מחוץ לכותלי בית הספר. שוב, באשר למידת ההשפעה של התכנית על בית הספר ראוי לציין את ההבדל בין "וותיקים" ל"חדשים", שקרוב לרבע מהם ציינו כי "מוקדם עדיין לשפוט" כאשר זו רק השנה הראשונה שבה התכנית מיושמת בבית הספר.

כ-40% מן המורות הדגישו את עצם העובדה שמקצוע הערבית הוא עתה חלק בלתי נפרד ממקצועות הלימוד בבית הספר, וזוכה להערכה בקרב מורים ותלמידים. אם להתייחס למה שנאמר בפתיח על חשיבותה המהותית של השפה הערבית לערבים הישראלים (חי'מאיסי, 2010) נראה כי דווקא לעובדה זו עשויה להיות חשיבות רבה עבור המורות כמסמנת הכרה ואישור מצד "הרוב היהודי". כאשר מתלווה לכך בתכנית "יא סלאם" הנוכחות הלא פורמלית, "הנראות" של השפה בחצר בית הספר או על "קיר הערבית" המטופח כחלק מן התכנית – נראה שהתרומה לתחושתן של המורות דווקא בהקשר זה עשויה להיות רבה. מורות התכנית, יותר מן המנהלים, חשו כי הוראת התכנית תרמה להפחתת דעות קדומות נגד ערבים ולהרחבת ההתחשבות באחר.

ומה באשר לקונפליקט "הזהות הלאומית הערבית" של מורים ערבים במיליה היהודי?

ברוש (1996א) מצא במחקרו, שבחן לימודי ערבית מדוברת בבתי ספר יסודיים לפני למעלה משני עשורים, שלפחות מקצת המורים "מחכים לכל הזדמנות כדי להעביר לילדים את המסר הפוליטי שלהם". מצד שני, הוא דיווח גם על השעיית/הסתרת היבטי זהות לאומיים בנסיבות מסוימות, כמו במהלך טקסים לאומיים "ישראליים" שהתנהלו בבית הספר.

במחקר הנוכחי היבט זה לא עלה מתוך דברי המורות (לא בתיאור הקשיים ולא בתיאור פתוח של "אירועים מיוחדים"). הוא עלה בצורה מינורית ו"מכובסת" מעט בדברי מנהלת אחת על "התבטאויות שגרמו למתח ולבלבול" ובצורה גלויה כאשר אחת המנהלות הגיבה בחריפות על העלאת נושא יום האדמה בכיתת הלימוד ביוזמת המורה (נושא זה בפירוש אינו נכלל בתכנית הלימודים של "יא סלאם"). נדמה כי ההסבר לכך נשען על כמה רבדים: ראשית, בית הספר פותח בדרך כלל דלת רחבה לפני מורות התכנית בהתבסס על ערכים משותפים, סטטוס שווה (לפחות פורמלית) ומטרות משותפות (Allport, 1954). הציפייה הבלתי נאמרת היא לשמור על מחויבות ל"דרך האמצע" הכוללת את אותם ערכים משותפים, אוניברסליים ואידאליים ולא לחרוג מהם – על בסיס של מתן אמון. גם העובדה שתלמידי התכנית צעירים יחסית, שהתכנית מאפשרת לעסוק בנושאי הליבה הערכיים, ואף מעודדת זאת בגבולות הקונצנזוס ושהורי התלמידים עשויים לעקוב אחר המתרחש בכיתה מפחיתה את הרצון בקרב המורות להבליט את זהותן האחרת.

מה היו השפעותיה של התכנית על מנהלי בתי הספר ועל מורות התכנית?

מן המחקר עולה כי לתכנית הייתה השפעה ניכרת על מנהלי בתי הספר ועל מורות התכנית, אף שבדברי המנהלים משתקפת נימה של זהירות שאינה סימטרית למידת ההתמסרות שמציגות המורות כלפי התכנית. 91% מהמנהלים מרוצים במידה רבה או רבה מאוד מהכנסת התכנית לבית ספרם וממליצים במידה רבה או רבה מאוד שמשד החינוך יחיל את התכנית (או תכנית דומה) כתכנית חובה בכל בתי הספר העבריים בארץ. רוב המנהלים אף דיווחו על עניין אישי בתכנית, וכמחציתם ציינו שהיו רוצים ללמוד בעצמם ערבית במידה רבה או רבה מאוד. מרבית המורות גילו עניין לא רק בהיכרות עם יהודים אלא גם בהיכרות עם היהדות, וכמחציתן ציינו כי הן חשות במידה רבה או רבה מאוד כי הן קרובות לישראל יותר משהיו קודם.

גם עמדותיהם האישיות של המנהלים והמורות עברו שינוי משמעותי, וגם כאן בולט הפער בין האיפוק שביטאו המנהלים לבין מה שנדמה כהגזמה מסוימת בדיווחי המורות: בעקבות הפעלת התכנית סבורות רוב המורות, מול כמחצית מן המנהלים, במידה רבה עד רבה מאוד, כי התחזק הסיכוי להשגת דו-קיום בין יהודים לערבים. כשלושה רבעים מן המורות לעומת שליש מן המנהלים שינו לטובה, במידה רבה או רבה מאוד, את דעתם על הקבוצה השנייה. בהתאמה לכך, כשני שלישים מן המנהלים, מול שליש מן המורות, ציינו כי הם אינם מטילים ספק במחשבותיהם הקודמות בנוגע לקבוצה השנייה (הבדלים אלו נמצאו מובהקים). כל המורות מוכנות, במידה רבה או רבה מאוד, להשתלב בפעילות נוספת הקשורה לדו-קיום, וכשני שלישים מהמנהלים ציינו כי הם מוכנים, במידה רבה או רבה מאוד, להכניס לבית הספר פעולות נוספות מסוג זה.

ב. שינוי עמדות תלמידים כלפי ערבים וכלפי השפה הערבית בזיקה לתכנית

אחת המטרות המרכזיות של התכנית "יא סלאם" היא ליצור שינוי (לטובה) בר-קיימא בעמדות התלמידים המשתתפים בה, הן כלפי השפה והתרבות הערבית הן כלפי תושבי ישראל הערביים וכלפי האפשרות של חיים משותפים. העמדה, שלפיה הוראה משמעותית של שפה ותרבות ערבית היא חלק חיוני בחינוך לחיים משותפים שיש לקדם, נתמכת באופן פורמלי לאורך שנים רבות על ידי הממסד

החינוכי הישראלי ובאה לידי ביטוי בשורה ארוכה של מסמכים ממלכתיים וכן בהחלת חובת לימודי ערבית במשך ארבע שנים בחטיבת הביניים ועידוד הוראת ערבית תקשורתית בכיתות היסוד בשנים האחרונות, אולם אינה בולטת בשיח הציבורי הפופולרי, וישראלים רבים אמביוולנטיים באשר לדרך הנכונה להתמודד עם המציאות הדו-לאומית המורכבת בישראל.

ללא קשר לתכנית שנבדקה, "עמדות הפתיחה" של כלל המדגם במחקר משקפות אמביוולנטיות זו. בנושא היחס לשפה הערבית – מצד אחד הופיעו ביטויי בדלנות אשר באו לידי ביטוי בעמדות שליליות שביטאו כרבע מכלל התלמידים בתחילת הלימודים בכיתה ה' (קבוצת הניסוי וקבוצת ההשוואה), כגון: "לא מעניין אותי לדעת על הערבים", "יהודים לא צריכים לדבר ערבית כי אנחנו לא ערבים" או "מפריע לי לשמוע יהודים שמדברים ערבית בישראל". מן הצד האחר, בין מחצית לשני שלישים מן התלמידים ביטאו עמדות חיוביות בנוגע לסיבות שבגללן יהודים צריכים להכיר את השפה הערבית: "ידיעת ערבית תקדם את ההבנה בין העמים", "חשוב שיהודים ידעו ערבית כי יש הרבה תושבים ערבים במדינה", "ידיעת ערבית תקרב את השלום בין ישראל ומדינות ערב" ו-"חשוב שיהודים ידעו ערבית כדי שלא יפחדו כשמדברים לידם ערבית". גם בנושא העמדות כלפי הערבים בישראל הופיעו ביטויי בדלנות וחוסר אמון באוכלוסייה הערבית, אשר באו לידי ביטוי בעמדות שליליות שביטאו כרבע עד שלישי מכלל התלמידים בכיתה ה' בפריטים כגון: "אין לי אמון בערבים בישראלים", "יש פער בין יהודים לערבים שאי-אפשר לגשר עליו", "רוב הערבים הישראלים שונאים יהודים" או "אני לא רוצה שום קשר עם ערבים", ומן הצד האחר, בין מחצית לשני שלישים מכלל התלמידים ביטאו עמדות חיוביות בנוגע לדו-קיום בין יהודים לערבים בישראל: "ערבים ישראלים ויהודים צריכים ללמוד לחיות יחד", "הערבים הישראלים רוצים לחיות אתנו בשלום", "צריך לתת לערבים הישראלים לחיות בכבוד בישראל" ו-"לערבים הישראלים מגיעות זכויות שוות ליהודים".

לאחר שנתיים (בסוף הלימודים בכיתה ו') נמצאה ירידה חדה ומובהקת סטטיסטית בעמדות הממוצעות של התלמידים מקבוצת ההשוואה (שלא למדו ערבית) בכל הפרמטרים המכלילים של עמדות התלמידים.⁴³ העמדות הממוצעות של התלמידים שלמדו בתכנית (קבוצת הניסוי), לעומת זאת, לא השתנו באופן מובהק סטטיסטית – למעט הפחתת עניין טבעית בהיבטים ספציפיים של התרבות שנבעה מכך שנושאי עניין בתחום זה קיבלו ביטוי במסגרת התכנית. בחלק מן הפריטים אף נרשמה עלייה (בכיוון החיובי). מסיימי התכנית היו גם מוטים פחות בדעותיהם בנוגע לתכונותיהם של יהודים וערבים, יחסית לקבוצת ההשוואה, ותשובותיהם לשאלות הפתוחות השלימו את הממצאים שעלו מן השאלון הכמותי וקשרו את השינוי בעמדותיהם ישירות ללימוד התכנית, לדוגמה: "אחרי התכנית "יא סלאם" אני מכבדת יותר את השפה הערבית", "יא סלאם שינתה את דרך התנהגותי לשפה הערבית ולעם הערבי כולו", "עכשיו אני מבין אותם. גם הבנתי שהערבים לא כל כך שונים מהיהודים", "פעם הייתי קצת גזעני כלפי ערבים ועכשיו לא" ו-"יכש הייתי קטנה, בשנים שהיו מלחמות חשבת על הערבים שהם רוצחים רעים, אבל התכנית "יא סלאם" הראתה ולימדה על ערבית ועל אנשים והבנתי שמחשבותיי שגויות".

⁴³ עמדות התלמידים נמדדו באמצעות שני סולמות בעלי כיוון חיובי: סולם שפה הכולל את תת-הסולמות של עניין בשפה ובתרבות, תפיסת תועלת בידיעת השפה הערבית והעדר אי-נוחות בנוגע לשפה הערבית, וסולם עמדות הכולל את תת-הסולמות של עמדות חיוביות כלפי ערבים, מוכנות לקשר עם ערבים והעדר שליליות כלפי ערבים.

מאחר שהירידה בעמדותיהם של התלמידים מקבוצת ההשוואה נבעה בסבירות גבוהה מההידרדרות הכללית בארץ בעמדות בנושאי ערבים-יהודים – שאליה היו חשופים גם תלמידי קבוצת ההשוואה⁴⁴ – הרי שניתן לומר שהתכנית בלמה את השפעת הסביבה באמצעות "תנועת נגד". מבחינה זו עולה בבירור מן הממצאים שמטרה זו של התכנית הוכתרה בהצלחה. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם מחקרן של דוניצה-שמידט, ענבר ושוהמי (Donitsa-Schmidt, Inbar, & Shohamy, 2004), וכן עם הערותיו של פרגמן (2010) אשר ציין שבמחקרו המוקדם של ברוש, הגם שלא נמצאו הבדלים מובהקים בעמדות בין קבוצת הניסוי לקבוצת הביקורת, עמדות תלמידי קבוצת הניסוי כלפי ערבים היו חיוביות יותר מאלה של קבוצת ההשוואה.

ממה נובעת הצלחה זו?

התכנית "יא סלאם", שהיא "תכנית הדגל" של תפיסת השפה כגשר תרבותי, יוצאת מנקודת המוצא הנתפסת כיום כקונצנזואלית, של הצורך ללמד את השפה כחלק בלתי נפרד מן התרבות – לא כ"שפה מבודדת" אלא כ"שפה משלבת": "כאשר התלמיד לומד שפה חדשה, הוא לומד את התרבות ששפה זו משקפת, וכאשר הוא לומד להשתמש בשפה הוא לומד ליצור תקשורת עם אנשים השייכים לאותה תרבות. התפתחות מיומנותו הלשונית של הלומד מאפשרת לו גישה לתרבות האחרת, וזו בתורה מעצבת את התפתחותה של השפה והשימוש בה" (ברוש 1994). כלומר, לימוד השפה כשלובה בתרבות בתכנית "יא סלאם" מייצר עבור התלמידים מגוון רחב של הקשרים בשפה ובתוכן הנטועים בתרבות הערבית, ואלה באים לידי ביטוי הן בשיח הכיתתי (המתקיים כיבררת מחדלי בשפה הערבית) הן בשיח החוץ-כיתתי (במסגרת מפגשים עם תלמידים ערבים, לפחות בחלק מבתי הספר).

בהמשך לכך, במחקרן של דוניצה-שמידט, ענבר ושוהמי (Donitsa-Schmidt, Inbar, & Shohamy, 2004) מצאו החוקרות כי המנבא החזק ביותר להניעה ללימוד ערבית הוא שביעות רצון מחוויית לימוד השפה. במסגרת סקירת ספרות שהוגשה לוועדה מקצועית מטעם האקדמיה הלאומית למדעים אשר בחנה את חומרי הלימוד להוראת הערבית במסגרת תכניות שונות, סיכם אור (2011) את הגורמים המבניים והתוכניים אשר יצרו חוויית לימוד אטרקטיבית ואינטגרטיבית בתכנית "יא סלאם". לדבריו: "נוצר בתכנית ניסיון מוצלח ראשון ליצור חומר לימוד המותאם לתלמידי בית הספר היסודי ומיישם עקרונות חשובים בהוראת שפות מן המחקר של השנים האחרונות. התכנית מציעה שפע פעילויות הכוללות סרטים, סיפורים, הצגות, דיאלוגים, שירים ותרגילים מגוונים המלווים את לימוד השפה המדוברת, בצד יצירת היכרות ראשונית עם מערכת הכתב. בולט בה הדגש על השפה האוטנטית, והדבר ניכר במיוחד בתקליטור הווידאו, שבו מקבלים התלמידים הזדמנות להתוודע אל שורה של דוברי ערבית בני גילם המספרים על חייהם, על תחביביהם ועל משפחתם. ההישג החשוב בתקליטור זה נעוץ בכך שיש בו כדי ליצור חוויה חיובית של מפגש עם ילדים מן התרבות האחרת, חוויה שעד היום היה קושי רב ליצור אותה בסביבה הכיתתית... עוד ראוי לציין מיוחד אתר הלמידה המקוונת של התכנית, העושה שימוש במשחקים, בשירים, בקטעי וידאו ובעוד פעילויות מהנות ומגוונות רבות, עם ממשק משתמש ברור, משוב מידי לתלמידים ורצף מוצלח בין

⁴⁴ ראה נספח 2: אירועים עיקריים הנוגעים ליחסי יהודים-ערבים בשנים 2010-2012 וכן ממצאי סקרים בנושא זה.

הפעילויות" (עמ' 30). להתרשמותו של אור יש להוסיף את המשוב החיובי של למעלה ממחצית הלומדים בנוגע למגוון הפעילויות הנוספות הכרוכות בלימוד השפה בתכנית.

ניתן להסיק אפוא מן הדברים שלעיל כי בתכנית הלימודים "יא סלאם" נוצר בסיס להניעה פנימית לרכישת השפה הערבית – שילוב של חוויית לימוד מהנה עם הנחת תשתית לגישה חיובית כלפי דוברי השפה על ידי "היכרות מקדימה" ו"סטריילית" (כלומר ללא היתקלות אפשרית בגישה שלילית כלפי היהודים) באמצעות סרטי הווידאו. היכרות זו עם ילדים בני אותו גיל, בסיטואציות יום-יומיות – עשויה להפחית את הזרות והניכור לקראת מפגש משותף. המשך השימוש בכלים אלה אשר ייתמך בהמשך העסקתם של "מורים ילדים" ובמפגשים בין-קבוצתיים פנים אל פנים בין תלמידים יהודים וערבים עשוי לחזק את אותו ממד של הניעה פנימית לכיוון של רצון התלמיד לדעת על הקהילה הדוברת ערבית ולהתקרב אליה, וניתן לצפות כי העמדות החיוביות יותר במה שנוגע ליחסים בין יהודים לערבים יתייצבו. **כך תימצא ידיעת השפה רלוונטית גם עבור צרכים אינסטרומנטליים שמעבר לשירות הצבאי – לתקשורת ולחיים משותפים בין יהודים לערבים בחיי היום-יום.**

מעבר לסגולותיה של התכנית עצמה, נראה שעם השנים, הנראות של ערביי ישראל בחיי היום-יום של הציבור הישראלי התרחבה במידה רבה מעבר לנוכחותם "המסורתית" בפוליטיקה, במערכות הציבוריות ובאוניברסיטאות. ערבים וערביות, צעירים בעיקר, הם חלק מהנוף בישראל, ולצד גילויי גזענות ובדלנות לא מעטים – ישנה גם איזו "התרגלות", סקרנות ונכונות מצד הרוב היהודי לקבל את הימצאותם במרחב הציבורי הישראלי ולתקשר עמם. **הממצא ש-74% מכלל התלמידים בתחילת כיתה ה' מעוניינים במידה רבה או רבה מאוד להבין ערבית עשוי להיות אינדיקציה לכך.**

לבסוף, יש להתייחס לממצא של דעיכה מסוימת לכאורה "ב"יתרון היחסי" שהיה לעמדות בוגרי התכנית מול קבוצת ההשוואה, כאשר נבדקו עמדות התלמידים לאחר שנה – בסוף כיתה ז'. דעיכה זו עשויה להיות מטעה במידה מסוימת מכמה סיבות: האחת – אף שלא נמצאו הבדלים מובהקים ברמת הסולמות הכוללים – בכמחצית מן הפריטים הספציפיים הנוגעים לעמדות כלפי ערבים, נמצאו הבדלים מובהקים סטטיסטית בין קבוצת הניסוי לקבוצת ההשוואה. כך, בפריטים המבטאים עמדות חיוביות כלפי ערבים כגון: "לערבים-הישראלים מגיעות זכויות שוות ליהודים", "יש לערבים-הישראלים מה לתרום למדינה", ו-"הערבים-הישראלים רוצים לחיות אתנו בשלום" – היו עמדות בוגרי התכנית **חיוביות יותר באופן מובהק סטטיסטית מעמדות קבוצת ההשוואה.** במקביל לכך, בפריטים המבטאים עמדות שליליות כלפי ערבים כגון: "רוב הערבים הישראלים שונאים יהודים", "אין לי אמון בערבים-הישראלים", ו-"גם הערבים הישראלים הם אויב" – היו עמדות בוגרי התכנית **שליליות יותר באופן מובהק סטטיסטית מעמדות קבוצת ההשוואה.**

הסיבה השנייה – מדובר על "השוואת רוחב", כלומר מאחר שמדובר בתלמידים אשר נקודת המוצא של יחסם לשפה ולתרבות אינה ידועה (תלמידי כיתה ז') – לא ניתן לעמוד על התהליך שעברו שתי הקבוצות. מדידה שנייה של בוגרי התכנית מול קבוצת ההשוואה (בסוף כיתה ט') עשויה לספק תשובות בנוגע לרצף זה.

סיבה נוספת להעדר פער גורף בין הקבוצות עשויה להיות ההשפעה החיובית של הוראת ערבית ספרותית על עמדות התלמידים כלפי ערביי ישראל. ההשערה היא שבאותם בתי ספר שבהם לימודי ערבית הוחלפו בלימודי צרפתית – הפער בין עמדות בוגרי התכנית "יא סלאם" לעמדות קבוצת השוואה גדול יותר.

ג. השפעת לימוד ערבית מדוברת בחטיבה היסודית על ההישגים בערבית ספרותית

בכיתה ז'

מחקר ההערכה של התכנית "יא סלאם" כלל מבחני ידע בכתב ובעל-פה למסיימי התכנית (בכיתה ו'), ללא קבוצת השוואה) וכן מבחן בערבית ספרותית לתלמידי חטיבת הביניים בסוף כיתה ז' (קבוצת בוגרי התכנית מול קבוצת השוואה של תלמידים שלא למדו ערבית בבית הספר היסודי). קיום המבחנים לכיתה ז' נועד לענות על השאלה אם לימודי ערבית תקשורתית, המתמקדת בערבית מדוברת, מפריעים, אינם משפיעים או מסייעים בהתמודדות עם לימודי ערבית ספרותית. לסוגיה זו הקשר רחב יותר הנוגע לבחירה בין לימוד שתי השפות, ובהנחה שיש ללמוד את שתיהן – גם לסדר הלימוד (או לאפשרות ללמדן במשולב).

במבחנים בכתב ובעל-פה לכיתה ו' אשר התבססו על תכנית הלימודים "יא סלאם", שנערכו לקראת סיום לימוד התכנית, השיגו התלמידים תוצאות המצביעות על כך שהושגו המטרות הלימודיות של התכנית הממוקדות בעיקר בתחום השיח, היכרות עם התרבות ושימוש באוצר מילים המשותף לערבית מדוברת ולערבית ספרותית. תוצאות המבחנים במה שנוגע למיומנויות פענוח – הבנת הנקרא, בהקשר (משפטים) ושלא בהקשר (מילים בודדות), היו נמוכות יחסית (בציונים אבסולוטיים, ובהשוואה לחלקי המבחן האחרים). יש לומר עם זאת כי הגדרת ההצלחה במבחן על חלקיו השונים הוא פרמטר הנקבע לפי ציפיות מחבריו.

במבחנים בכתב ובעל-פה לכיתה ז', אשר היו מבוססים על תכנית הלימודים (בערבית "ספרותית") לכיתה ז' ונערכו בסוף שנת הלימודים (שנה לאחר סיום התכנית), השיגו בוגרי התכנית ציונים גבוהים באופן מובהק סטטיסטית מקבוצת השוואה בכל הפרמטרים של המבחן למעט תרבות: בהבנת הנשמע, זיהוי אותיות, זיהוי מילים בהקשר, דקדוק, תחביר והבנת הנקרא.

ממצאים אלה שונים מהותית ממצאים קודמים שמצא חזי ברוש (1992) במחקר שנערך לפני קרוב ל-25 שנה. ברוש העביר לתלמידי כיתה ז' (תלמידים שלמדו בבית הספר היסודי ערבית מדוברת וקבוצת השוואה) סוללת מבחנים הדומים במאפייניהם למבחנים שהועברו במחקר הנוכחי, ואשר נבנו על בסיס תכנית הלימודים בכיתה ז' דאז.⁴⁵ המבחנים הועברו במחצית השנה ובסופה, כאשר במדידה הראשונה בכיתה ז' נמצא יתרון לקבוצת הבוגרים בתחומי הבנת הנקרא, הבנת הנשמע וזיהוי אותיות ובמדידה השנייה הסתמן יתרון (לא מובהק) לקבוצת השוואה בתחומי אוצר המילים, הדקדוק, הבנת הנקרא וההיגוי, כאשר הבדל מובהק לטובת קבוצת השוואה נמצא רק בתחום הבנת

⁴⁵ יצוין, שבניגוד לתכנית "יא סלאם" שנבדקה במחקר הנוכחי, באותה תקופה נלמדה בחלק מן היישובים ובתיה"ס ערבית מדוברת, ולא "ערבית תקשורתית" (המתייחסת גם לערבית התקנית ולקריאה), וזאת ללא חומרי לימוד אחידים וסדורים.

הנקרא. קבוצת הניסוי שמרה על יתרונה בתחומי זיהוי האותיות והבנת הנשמע, ובתחום הבנת הנשמע נמצא הבדל מובהק סטטיסטית "לטובתה".

למרות הממצאים שאינם חד-משמעיים והיתרון שנשמר לבוגרי הערבית המדוברת בחלק מאופני השפה במחקרו של ברוש, מסקנתו הייתה כי בעוד שההיכרות המוקדמת של בוגרי התכנית עם צלילי השפה והזיקה המסוימת בין שתי השפות הקנו יתרון לימודי ללומדי השפה המדוברת בשלבי הלימוד הראשוניים, הרי שעם התקדמות הלימוד התקשו תלמידי קבוצת הניסוי לגשר בין סכמות הידע של השפה המדוברת עם אלו השייכות לשפה הספרותית (ברוש, 1992). מסקנה זו מודגשת ומצוטטת מאז בכל תכניות הלימודים בערבית שהוציא משרד החינוך (לרבות האחרונה שנכתבה בשנת 2009). מאוחר יותר, התייחס פרגמן (Fragman, 2007) לאותו מחקר והצביע הן על ההבדל הלקסיקלי בין המילים שנכללו בלימוד הערבית המדוברת לאלה שנכללו בלימוד הערבית הספרותית וכן על העדר מאמץ מצד המורים לערבית ספרותית לגשר בין שתי המערכות – פעולה אשר לדבריו הייתה עשויה למנף את הישגיהם של התלמידים בקבוצת הניסוי (ובבד בבד להקנות רובד נוסף ללימוד הערבית הספרותית עבור לומדי השפה החדשים).

כיצד ניתן אפוא להסביר את התוצאות שהתקבלו במחקר הנוכחי?

נראה שההסבר לכך נוגע לשינוי שהתחולל "בשני הקצוות". מן הצד האחד תכנית הלימודים המחייבת בערבית ספרותית (2009) עברה שינוי ניכר – אשר נבע בחלקו מתוצאות מחקר הערכה על תכנית הלימודים דאז (הים יונס ומלכא, 2006). מטרתה של תכנית הלימודים החדשה כוללת לצד המטרות המסורתיות של הוראת הערבית הספרותית גם טיפוח של מיומנויות תקשורתיות בשפה הערבית, וביניהן עידוד ההבעה בעל-פה באמצעות תקשורת בין-אישית. כך תיארו את השינוי לנדאו-טסרון ועמיתיה (2012): "על אף שבתכנית זו נקבע מפורשות כי העברית הספרותית היא השפה הנלמדת בבתי הספר העבריים, הואיל והיא שפת התקשורת והתרבות של כל דוברי הערבית באשר הם, והיות ש'גם לשם לימוד הערבית המדוברת יש ללמוד תחילה את יסודות הערבית הספרותית' הרי שהכנסת יסוד התקשורת הבין-אישית לתכנית אפשרה למעשה לימודי ערבית מדוברת כבר בחטיבת הביניים" (שם עמ' 10). כלומר תכנית הלימודים עצמה מנגישה במידת מה לתלמידים, לצד לימוד ערבית ספרותית, גם את הערבית המדוברת – ומתוך כך נראה שהיא גם מציעה לתלמידים, באופן רשמי או לא רשמי, התבוננות משווה על שתי השפות, במקום הציפייה הקודמת להכחדה של הידיעות מלימוד הערבית המדוברת לפחות בקרב חלק מן המורים.

מן הצד האחר נמצא תמהיל הלימוד בתכנית "יא סלאם", אשר "יצד ההוראה של הערבית המדוברת, מלמד גם את ראשית הקריאה בערבית (ספרותית), ומשלב ביטויים כתובים בכתב ערבי בקטעי דיאלוגים במדוברת" (אור, 2011 עמ' 30). אור ממשיך ואומר כי אחת ממטרות התכנית היא "לפתח אצל הלומדים מודעות לשוניית להבדלים בין השפה הספרותית לדיאלקט המדובר... רוב המילים והביטויים בערבית מדוברת מופיעים אך ורק בכתב עברי והאותיות הערביות בספר משמשות כמעט אך ורק לכתוב ערבית ספרותית תקנית, ולא לשפה הדבורה" (אור, 2012). כלומר, מערך התכנית מצליח ליצור הפרדה ויזואלית בין שתי השפות אשר עשויה לצמצם את הנטייה "להשלכה" של

סכמות של "חשיבה מדוברת" למבני "החשיבה הספרותית", כפי שמכנה זאת ברוש (1996א), ולצד זאת הוא מציף את ההבדל בין שתי השפות. במילים אחרות – התכנית תורמת למודעות המטה-לינגוויסטית של הלומדים בתכנית, אשר מסייעת להם בהמשך ללמוד ערבית ספרותית או אף שפה שנייה/זרה נוספת.

בסקירת ספרות מדעית שערכה דובינר (2012) בכותרת "התנאים הנדרשים לרכישת שפות ולהוראתן", אשר הוזמנה על ידי היוזמה למחקר יישומי בחינוך לקראת דיוניה בנושא הוראת הערבית היא מביאה מספר טענות שיש בהן משום **תמיכה בתרומה של הוראת ערבית מדוברת ללימוד ערבית ספרותית: (1)** הרכיב החיוני בתהליך רכישת השפה הוא החשיפה – ותלמידי התכנית "יא סלאם" אכן זכו לחשיפה נרחבת הן לערבית מדוברת הן לערבית ספרותית במשך שתי שנות לימוד התכנית עם מורה ערבי/יה; (2) לפי תיאוריית הפלט (Swain, 1985) פעולת ההבעה (בעל-פה ו/או בכתב) מהווה חלק מרכישת השפה – כאשר תפקידה הוא להסב את תשומת הלב של הלומד למה שאינו יודע בשפת היעד, ולאפשר לו התנסות מבוקרת בהפיכת רעיון למסר מילולי ברור – היבט קוגניטיבי שיש בו תועלת גם ללימוד הערבית הספרותית; (3) דובינר מביאה את תוצאות מחקרם של קאסם ומנסורי (1998) אשר השוו בין קבוצה שלמדה ערבית סטנדרטית (ספרותית) לבין קבוצה שלמדה שילוב של ערבית מדוברת וערבית ספרותית, ומצאו שהישגי הקבוצה השנייה היו טובים יותר מאלה של הקבוצה הראשונה. **החוקרים מצדדים אפוא בתכנית לימודים בערבית שתאפשר לתלמיד עצמו לפתח "יכולות דיגלוסיות" ככל יליד דובר ערבית.**

כחיזוק לממצאים העולים ממבחני הידע בסוף כיתה ז', משוב התלמידים והמורות בחטיבת הביניים עשוי ללמד דברים נוספים על הישגיהם בלימודים מעבר למבחן חד-פעמי במחקר זה או אחר: **כשליש מבוגרי התכנית העריכו כי התכנית תרמה להישגיהם הלימודיים בחטיבה במידה רבה או רבה מאוד.** התלמידים דיווחו כי נתרמו בעיקר בתחומים של רכישת מילים חדשות, זיהוי אותיות וכן בהבנת הנקרא והנשמע. רק בין 1%-3% מהבוגרים חשו שהתכנית הפריעה ללימודיהם בחטיבת הביניים. כ-40% מן הבוגרים המליצו במידה רבה או רבה מאוד על לימודי ערבית מדוברת בחטיבה היסודית כחלק מההכנה ללימוד ערבית ספרותית בחטיבת הביניים.

במקביל, הוערכו בדרך כלל בוגרי התכנית על ידי מורותיהם בחטיבה כבעלי ידע, הבנה ויכולות גבוהות יותר, בהשוואה לחבריהם לכיתה אשר לא השתתפו בתכנית או לתלמידים מכיתות אחרות שתלמידיהן לא השתתפו בתכנית. עם זאת המורות היו חלוקות בדעותיהן על תרומת התכנית "יא סלאם" ללימודי ערבית ספרותית לטווח הארוך וציינו כי הפערים בין הקבוצות נסגרו לקראת מחצית השנה – זאת בניגוד לדברים שעלו מן המבחן שהתקיים במחקר הנוכחי בסוף הלימודים בכיתה ז', ובו ניכר פער בין הציונים של שתי הקבוצות. השוואת ציוני סוף השנה בערבית ספרותית של שתי הקבוצות עשויה להאיר גם היבט זה. מכל מקום, **כמחצית מן המורות סבורות כי ניתן להמליץ על לימודי ערבית דבורה כבסיס ללימודי ערבית ספרותית, וכי התכנית "יא סלאם" באופן ספציפי מהווה בסיס טוב ללימודי ערבית ספרותית.**

לסיום אנו מבקשים להתייחס לסוגיה של השפעת העמדות כלפי השפה הערבית על הישגי התלמידים בה. במחקר נמצא כי 16% מהשונות בציוני התלמידים במבחן בכתב מוסברת על ידי עמדותיהם, אולם רק שני משתנים (תת-סולמות) היו בעלי תרומה מובהקת סטטיסטית לניבוי הציון בכתב: **ההערכה שיש תועלת בלימוד הערבית** השפיעה באופן חיובי על ציוני המבחן בכתב, והעובדה שתלמיד מחזיק **בעמדות שליליות כלפי ערבים** קשורה להישגים נמוכים במבחן זה.

תוצאות אלה מציגות אפוא תמיכה בהנחה שתכנית כמו "יא סלאם" המשלבת לימודי תרבות שמטרתם צמצום הניכור בין יהודים לערבים עם הוראת השפה הערבית באופן חווייתי, תורמת במידה צנועה גם לחיזוק ההישגים הלימודיים עצמם (במבחנים בכתב). ממצאים אלה זוכים גם לעיגון תיאורטי על בסיס התיאוריה הסוציו-פסיכולוגית של גארדנר ולמברט (1972). לטענתם הישגים בלימודי שפה עשויים להסתייע על ידי אוריינטציה חיובית ואוהדת כלפי הקבוצה האתנו-לינגוויסטית, השונה מקבוצתו של הלומד: עמדותיו של הלומד כלפי קבוצת שפת היעד ישפיעו על התקדמותו ועל יעילותו בסיגול הרגלים לשוניים חדשים ו"מוזרים" לרפרטואר הלשוני שלו, ולומד בעל אוריינטציה אינטגרטיבית עשוי להיות בעל הניעה רבה יותר מלומד בעל אוריינטציה אינסטרומנטלית (אצל ברוש 1992).⁴⁶

ד. חתימה: האם הושגו מטרות התכנית "יא סלאם"? מבט אינטגרטיבי

הסיפא של המחקר מצביעה על הצלחה מרשימה של התכנית. מטרות התכנית "יא סלאם" כללו מטרות ידע ומטרות של שינוי עמדות בקרב תלמידים ומורים.⁴⁷

השגת מטרות הידע של התכנית לטווח הקצר ולטווח הבינוני (שנה לאחר סיום התכנית)

להערכת המורות, בסוף כיתה ו' (בתום שנתיים של לימוד התכנית) התלמידים נמצאים במצב שבו הושגו, במידה רבה עד רבה מאוד, מטרות הידע של התכנית, תוך כדי ריבוד הידע הלימודי. ההנחה בנוגע לצבירת הידע בשפה אוששה באמצעות תוצאות מבחני הידע בכתב ובעל-פה למסיימי התכנית בסוף כיתה ו' (את המבחן בכתב עברו 77% מהנבחנים, 38% בציון בינוני ומעלה, ואת המבחן בעל-פה עברו 78% מהנבחנים, 63% בציון בינוני ומעלה). לצד זאת, במבחנים בכתב ובעל-פה לכיתה ז', אשר היו מבוססים על תכנית הלימודים (בערבית "ספרותית") לכיתה ז', השיגו בוגרי התכנית ציונים גבוהים באופן מובהק סטטיסטית מקבוצת השוואה בכל הפרמטרים של המבחן למעט תרבות: בהבנת הנשמע, זיהוי אותיות, זיהוי מילים בהקשר, דקדוק, תחביר והבנת הנקרא, כאשר התלמידים קישרו את הצלחתם זו גם להשתתפותם בתכנית "יא סלאם".

השגת מטרות השינוי בעמדות התלמידים לטווח הקצר ולטווח הבינוני (שנה לאחר סיום התכנית)

לאחר שנתיים (בסוף הלימודים בכיתה ו') חלה ירידה חדה ומובהקת סטטיסטית בעמדות הממוצעות של התלמידים מקבוצת השוואה (שלא למדו ערבית) בכל הפרמטרים המכלילים של עמדות

⁴⁶ יחד עם זאת גרדנר ולמברט הביעו היסוס בנוגע לקשר הסיבתי בין השניים בשל האפשרות של נוכחות משתנים מתערבים, כמו יכולת אינטלקטואלית וכושר לשוני. השניים תיארו באופן יפה את הדילמה – אצל ברוש עמ' 95: "האם עמדות שליליות כלפי זרים "מזיקות" להתפתחות השפה אצל הלומד או שמא יכולתו האינטלקטואלית וכושרו הלשוני ירודים, והוא מוצא הצדקה לכך על ידי סיגול נקודת השקפה אתנוצנטרית ולא דמוקרטית?" (עמ' 78).

⁴⁷ במטרות נכללו גם כאלה שנגעו לשינוי עמדות בקרב כלל מורי בית הספר, אולם היבט זה לא נבדק במחקר הנוכחי באופן ישיר.

התלמידים.⁴⁸ העמדות הממוצעות של התלמידים שלמדו בתכנית, לעומת זאת, לא השתנו באופן מובהק סטטיסטית, למעט הפחתת עניין טבעית בהיבטים ספציפיים של התרבות שנבעה מכך שנושאי עניין בתחום זה קיבלו ביטוי במסגרת התכנית. בחלק מן הפריטים המתארים אף נרשמה עלייה. מסיימי התכנית היו גם פחות מוטים בדעותיהם בנוגע לתכונותיהם של יהודים וערבים, יחסית לקבוצת ההשוואה, ותשובותיהם לשאלות הפתוחות השלימו את הממצאים שעלו מן השאלון הכמותי וקשרו את השינוי בעמדותיהם ישירות ללימוד התכנית. כלומר, התכנית בלמה את השפעת הסביבה באמצעות "תנועת נגד". מטרה זו של התכנית, כך עולה בבירור מן הממצאים, הוכתרה בהצלחה. בסוף כיתה ז' לא נמצאו הבדלים מובהקים בין העמדות של בוגרי התכנית ובין אלה של תלמידים שלא למדו אותה (חשוב לציין שלא מדובר בתלמידים שעמדותיהם נבדקו בסוף כיתה ו' אלא בתלמידים אחרים), הגם שבמרבית תת-הסולמות היו הציונים של בוגרי התכנית גבוהים יותר משל אלה שלא למדו בה, וכן נמצא יתרון מובהק לקבוצת הניסוי, בעיקר בפריטים שעסקו ביחסי יהודים ערבים.

מעניין לציין כי **להערכת מורותיהם** של משתתפי התכנית, בסוף השנה השנייה של התכנית, קיימת התמתנות בעמדות החיוביות כלפי התרבות הערבית וכלפי הערבים (יחסית לסיום השנה הראשונה בתכנית). כלומר עיקר השינוי לטובה בגישות התלמידים כלפי הערבים בישראל ותרבותם התרחש לדעתן במהלך שנת ההוראה הראשונה. בהקשר זה המורות זיהו נכונה ירידה מסוימת ברמת הסקרנות כלפי השפה והתרבות הערבית (יחסית לכיתה ה') אשר באה לידי ביטוי בשאלוני העמדות של התלמידים בסוף כיתה ו'.⁴⁹ מעניין לציין כי אם נכונה השערת המורות שחל שינוי לטובה בעמדות כלפי ערבים והוא התמתן בשנה השנייה – ייתכן שהשוואת העמדות של בוגרי התכנית בכיתה ח' מול קבוצת ההשוואה תעלה תוצאות שונות מן המדידה שנעשתה בסוף כיתה ז'. יש לומר שמחקרם של עוואודה ומלצר גבע (2007) אשר העריכו גם הם את התכנית "יא סלאם" בשנותיה הראשונות כולל גם הוא את הממצא של אפקטיביות קטנה יותר של התכנית בסוף כיתה ו' לעומת סוף כיתה ה'. חשוב לציין בזיקה לשינוי עמדות התלמידים כלפי ערבים כי כשליש מן המורות ציינו לטובה את ההדהוד הרב של נושא הדו-קיום בכל פרקי התכנית אשר עשוי לדעתן להצטבר לכלל השפעה חיובית על שינוי עמדות התלמידים. עוד ציינו המורות את הדגשת נושא התרבות בתכנית, ואת העובדה שהתכנית מאפשרת לתלמידים לפגוש את הערבי האותנטי: "**התכנית נותנת את הידע הנכון על הערבים בישראל... התכנית מאפשרת להכיר ולקבל את האחר, ללמוד כמה שיותר על הערבים על השפה והתרבות שלהם, ובוזו אנחנו מקדמים את תהליך השלום בין האנשים בתוך הארץ**".

השפעת התכנית על בתי הספר

למעלה מ-90% מן המנהלים תומכים במידה רבה או רבה מאוד בהפיכת הוראת ערבית מדוברת בכיתות היסוד לתכנית חובה בישראל, וכשני שלישים מהם מרוצים מכניסת התכנית לבית הספר במידה רבה מאוד. במקביל שלושה רבעים מן המורות מרוצות במידה רבה מאוד מעבודתן בתכנית.

⁴⁸ תזכורת: עמדות התלמידים נמדדו באמצעות שני סולמות בעלי כיוון חיובי: **סולם שפה** הכולל את תת-הסולמות של עניין בשפה ובתרבות, תפיסת תועלת בידיעת השפה הערבית והעדר אי-נוחות בנוגע לשפה הערבית, ו**סולם עמדות** הכולל את תת-הסולמות של עמדות חיוביות כלפי ערבים, מוכנות לקשר עם ערבים והעדר שליליות כלפי ערבים.

⁴⁹ התלמידים לא מילאו שאלונים בסוף כיתה ה'.

מורות התכנית – מורות בנות קבוצת המיעוט הערבי בישראל – שנטלו חלק במחקר (כולן מורות ותיקות בתכנית), מצטיירות כקבוצה מסורה המדווחת על השפעות מרחיקות לכת של התכנית, גם עליהן עצמן – עניין גובר בתרבות הישראלית, תחושת קרבה כלפי ישראלים, אמונה מוצקה באפשרות להגיע לחיים משותפים בישראל למרות קשיי הדרך וכן קבלה מצד סביבתן במגזר הערבי. גם התלמידים מגלים שביעות רצון מן התכנית, הישגיהם הלימודיים בחטיבה יוצאים נשכרים, וחלקם אף מוצאים ידידים חדשים ומגלים ש"השד אינו נורא כל כך".

המלצות להמשך

התוצאות האמפיריות של המחקר מצביעות על הצלחת התכנית ועל תרומתה הלימודית והערכית, העולות בקנה אחד עם מטרות החינוך בישראל כפי שהובאו בפתיח למחקר זה. ההמלצה המתבקשת היא אפוא להמשיך ולהפעיל את התכנית, תוך חיזוק הקשר בין השפה המדוברת לשפה הספרותית, הן בתכנית עצמה, הן בקרב מורי החטיבה.

אנו ממליצים להרחיב את המחקר הנוכחי לשתי קבוצות מעטפת של "המעגל השלישי" – צוותי בתי הספר שבהם נלמדת התכנית והורי התלמידים, וכן לעמוד על השפעת המפגשים בין תלמידים יהודים לערבים על תוצאות מדדי המחקר. כפי שנאמר בגוף העבודה, אנו ממליצים לערוך בכיתה ח' **מדידה נוספת של עמדות התלמידים שמילאו את השאלונים בכיתה ו'**, וכן לערוך בכיתה ט' **מדידה נוספת של עמדות התלמידים שמילאו את השאלונים בכיתה ז'** כל זאת כדי לבחון את ההשפעה ארוכת הטווח של הקניית ערבית מדוברת על המשך הלימודים בשפה הערבית הספרותית. למעשה, בחינה חוזרת של בוגרי התכנית בסוף שנת הלימודים הקרובה (תשע"ד) תהייה ההזדמנות האחרונה להשוות קבוצת ניסוי והשוואה מאותו בית ספר משום שהחל מתשע"ה יהיו כל תלמידי חטיבות הביניים בצפון ובחיפה בוגרי התכנית.

"כאשר הגבולות בין השפה האחת והאחרת נהרסים, כאשר המחסומים החברתיים בין הדוברים משתי הקבוצות מוסרים – נבנה גשר, המביא את מי שקודם לכן היו ב"אתרים שונים" למרחב פתוח של אינטראקציה אנושית, ומתוך כך עולם חדש בוקע ואומה נולדת".

מתוך נאומו של נשיא דרום אפריקה 1999⁵⁰

⁵⁰ <http://www.thepresidency.gov.za/pebble.asp?reliid=2576>

ביבליוגרפיה

- אור, י' (2011). **חומרי הלימוד להוראת ערבית והתאמתם לתכנית הלימודים – סקירה מוזמנת כחומר רקע לעבודת צוות המומחים לנושא "הוראת הערבית בחינוך העברי"**. ירושלים: האקדמית הלאומית הישראלית למדעים.
- אלון, ש' (1987). הוראת ערבית בבית-הספר העברי – מטרות, שיטות והישגים. **סוגיות בחינוך**, 2, 68-76.
- אמארה, מ', הרץ-לזרוביץ, ר', עזאיזה, פ' וזומרפלד א' (2008). **הוראת הערבית כשפה זרה בבתי הספר היהודיים בישראל: אתגרים והמלצות**. אוניברסיטת חיפה, המרכז היהודי-ערבי.
- ברוש, ח' (1988). **השפעת לימוד הערבית המדוברת בבית הספר היסודי על ההישגים בערבית ספרותית בכיתה ז' של חטיבת הביניים** (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור"). אוניברסיטת תל אביב.
- ברוש, ח' (1992). הוראת הערבית בישראל: שני סוגי ערבית בבית-הספר העברי. **עיונים בחינוך**, 58/57, 368-349.
- ברוש, ח' (1996א). הקשר בין שפה דבורה לשפה כתובה בהוראת הערבית בבית הספר העברי. **דפים**, 23, 75-64.
- ברוש, ח' (1996ב). המורה היליד בהוראת שפה: מורה ערבי בבית-הספר העברי. **עיונים בחינוך**, 1, 61-33.
- ברוש, ח' (1997). ערבית לדוברי עברית בישראל – "שפה שנייה" או "שפה זרה". **חלקת לשון**, 23, 131-111.
- ברוש, ח' ובן-רפאל, א' (1994). מדיניות לשונית מול מציאות חברתית: הערבית בבית-הספר העברי. **עיונים בחינוך**, 60/59, 335-331.
- דובינר, ד' (2012). **התנאים הנדרשים לרכישת שפות והוראתן – סקירה מוזמנת כחומר רקע לעבודת צוות המומחים לנושא הוראת הערבית בחינוך העברי**. ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.
- דובינר, ד' (2012). יהודי אתיופיה בחברה הישראלית: שאלות על קבלה, נראות והשתקפות בכלי התקשורת. **הד האולפן החדש**, 99, 89-80.
- הים-יונס, א' ומלכא, ש' (2006). **לקראת פיתוח תכנית לימודים בערבית לחטיבת הביניים ולחטיבה העליונה במגזר היהודי** (מחקר הערכה). ירושלים: מכון הנרייטה סאלד ומשרד החינוך.

ח'מאיסי, נ' (2010). **משאבי התודעה – מעמד התרבות השפה והזהות הערבית במדינת הרוב היהודי**.
אוחזר ב-30 באוקטובר 2012 מתוך [www.sikkuy.org.il/e_policy/seat_at_the_table/
seat_hamaisi.pdf](http://www.sikkuy.org.il/e_policy/seat_at_the_table/seat_hamaisi.pdf)

לוסטיגמן, ר' (2008). **הוראת השפה הערבית בבתי ספר עבריים: שקיעה נוגה – קריאה לחשיבה
מחודשת על מרכזיותם של לימודי השפה הערבית במסגרת מדיניות משרד החינוך בתחום החינוך
לחיים משותפים**. הרצאה בכנס, קרן מנדל לחינוך. אוחזר ב-30 באוקטובר 2012 מתוך
my.mli.org.il/Mli_Pdf/Graduate/Mandel.LUSTIGMAN.pdf

לנדאו-טסרון א', אולשטיין, ע', אפרתי, ע', מילסון, מ' ורון-גלבע, ג' (2012). **הוראת הערבית מניין
ולאן?!** ירושלים: האקדמיה הלאומית למדעים, היוזמה למחקר יישומי בחינוך.

מלצר-גבע מ' ועואודה, ב' (2007). **שפה כגשר תרבותי, דוח הערכה** (דוח פנימי הוגש לקרן יוזמות
אברהם).

מכון מופ"ת – פורום מרכזי מסלולי הגיל הרך ופורום מרכזי לימוד אנגלית למתמחים (2010) **הוראת
אנגלית בגיל הרך** (נייר עמדה). אוחזר ב-30 באוקטובר 2012 מתוך
<http://old.mofet.macam.ac.il/forums-archive/images/f1emda.pdf>

סואן, ד' ודבי, ע' (2006). **"ערבית – למה לא?" עמדות תלמידים כלפי הערבית ונכונותם ללמוד את
השפה**. **החינוך וסביבו, כ"ח**, 193-206.

Abrate, J. E. (1993). French cuisine in the classroom: Using culture to enhance language proficiency. *Foreign language annuals*, 26(1), 31-37.

Allport, G. W. (1954/1979). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Addison-Wesley.

Bjerregaard, M. (2011). *Language and peace: Can elevating the status of Arabic in Israeli schools improve intercultural relations?* (Dissertation in partial fulfillment for the degree of M.Sc. Education). University of Oxford, England.

Donitsa-Schmidt, S., Inbar O., & Shohamy, E. (2004). The effects of teaching spoken Arabic on student's attitudes and motivation in Israel. *Modern language Journal*, 88(2), 217-228.

Dubiner, D. (2010). The impact of incipient trilinguality on the socio-affective development of Jewish elementary school children in Israel. *The Journal of multilingual and multicultural development*, 31(1), 1-12.

- Fragman, A. (2009). The integration of Arab native teachers as teachers of Arabic in Hebrew speaking schools: Intended policy or arbitrary strategy? *The annual of languages and politics of identity*, 2, 55-80.
- Gardner, R. C. (1985). Peacemaking through emancipatory discourse: Language awareness in a Jewish-Arab school in Israel. *Curriculum and teaching*, 11(12), 53-61.
- Gardner, R. C., & Lambert, W. E. (1965). Language aptitude, intelligence, and second language achievement. *Journal of Educational Psychology*, 56, 191-199.
- Lambert, W. E. (1967). A social psychology of bilingualism. *Journal of social studies*, 23(2), 91-109.
- Koda, K. (2005). *Insights into second language reading: A cross-linguistic approach*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Kraemer, R. (1993). Social psychological factors related to the study of Arabic among Israeli high school students – A test of Gardner's socio-educational model. *Studies In second language acquisition*, 15(1), 83-105.
- Kramsch, C. (2000). Second language acquisition, applied linguistics, and the teaching of foreign languages. *The Modern Language Journal*, 84(3), 311-326.
- Spolsky, B. (1989). *Conditions for second language learning*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Swain, M. (1985). Communicative competence: Some roles of comprehensible input and comprehensible output in its development. In S. Gass & C. Madden (Eds.), *Input in second language acquisition* (pp. 235-256). Rowley, MA: Newbury House.
- Swaffar, J. K., Arens, K. M., & Byrnes, H. (1990). *Reading for meaning: An integrated approach to language learning*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

נספחים

נספח 1: כלי המחקר

1. שאלונים לכלל מורי התכנית "יא סלאם"

השאלונים לכלל מורי התכנית כללו שאלות הנוגעות למטרות התכנית, דירוג חשיבותן בעיניהם ומידת השגתן בסוף שנת הפעילות. המורים התבקשו להתייחס לרכיבים השונים של התכנית (נושאי התכנית ודרכי העבודה) ולציין את היקף ההוראה של נושאי התכנית והשימוש במתודות המוצעות, לנמק את בחירתם בהוראת חלקים אלה או אחרים (במקום שבו התכנית מאפשרת למורה בחירה), ולהעריך את חלקם של נושאים ומתודות ספציפיים בהשגת מטרות התכנית. המורים התבקשו לפרט את הקשיים ביישום התכנית וכן להעריך את יחסם של התלמידים לתכנית, ואת התקבלותה של התכנית בבית הספר (כולל ההיבט של כניסת מורים ערביים, ונוכחות "פיזית" של השפה הערבית בבית הספר). המורים התבקשו לפרט את קשייהם בהוראת התכנית, את המידה שבה תכנית ההשתלמות וההדרכה הייתה רלוונטית לעבודתם ואת הצעותיהם בנוגע לשינויים אפשריים אשר יביאו להגשמת מטרות התכנית לטווח הארוך. המורים התבקשו להעריך את תרומת התכנית למשתתפיה הישירים ולסביבתם וכן לציין אירועים מיוחדים שהיו כרוכים בהוראת התכנית. המורים התבקשו להתייחס בנפרד לתלמידי שתי דרגות הכיתה הלומדות את התכנית. מלבד זאת התבקשו המורים להביע את עמדותיהם בשאלות הנוגעות לדו קיום יהודי ערבי וכן התבקשו לחוות את דעתם לגבי המידה בה יכולה התכנית לתרום לשינוי עמדות בתחום זה בקרב תלמידיהם.

2. שאלון למנהלים בבתי-ספר יסודיים בהם נלמדת התכנית "יא סלאם"

השאלון ביקש לבחון את השיקולים בהכנסת התכנית לבית הספר ואת השותפים להחלטה (הורים, צוות חינוכי). השאלון כלל שאלות אשר בחנו את הזדהות המנהלים עם חזון התכנית ומטרותיו, דירוג חשיבותן בעיניהם ומידת השגתן בסוף שנת הפעילות. המנהלים התבקשו להתייחס לשינויים בעמדות של תלמידים ומורים בבית הספר כלפי השפה, התרבות הערבית והערבים. כמו כן נבחנו סוגיות של אופני הפעלת התכנית בבית הספר, השפעתה על חיי בית הספר, הקשיים שעלו, והשתלבות המורה הערבייה, וכן הצעות לעתיד. המנהלים התבקשו לדרג את דעותיהם ועמדותיהם בנוגע למרכיבים של שילוב התכנית בבית הספר (יחס אישי לתכנית, יחס המורים וההורים אליה, השפעת התכנית על עמדות ודעות, דעות בנוגע לקשר בין יהודים לערבים-ישראלים וכדומה). ולבסוף, השאלון ביקש את חוות דעת המנהלים לגבי הכללת התכנית "יא סלאם" בתכנית הלימודים המחייבת בישראל.

3. שאלון למורים לערבית בחטיבות הביניים (ניסוי והשוואה)

השאלון ביקש את חוות דעת המורים לערבית לגבי קשר אפשרי בין לימוד התכנית "יא סלאם" לבין הצלחה בלימודי ערבית בחט"ב, זאת תוך דירוג והשוואה בין תלמידי התכנית לאלו שלא למדו אותה בבית הספר היסודי מבחינת הצלחתם בהשגת מדדים שונים, ובהתייחס לשני תחומים: ראשית מרכיבים בידע השפה לפי תכנית הלימודים בכיתה ז' (כגון: דקדוק, אוצר מילים, זיהוי אותיות, הבנת הנשמע, כתיבה), ושנית, גישות ועמדות של התלמידים כלפי הערבים, השפה והתרבות הערבית. כמו כן, המורים נשאלו על הקשיים ועל אופן התמודדותם עם כך שחלק מתלמידיהם למדו בתכנית.

4. מבחן ידע לכיתות ו' לתלמידים הלומדים את התכנית "יא סלאם"

מטרת המבחן הייתה להעריך את השגת יעדי התוכן והמיומנות העיקריים של התכנית בקרב התלמידים. המבחן הועבר לקבוצת הניסוי בלבד וכלל שלושה תתי מבחנים: הבנת הנשמע, מבחן בכתב ומבחן בהבעה בעל-פה.

המבחן בכתב הועבר לכלל הכיתה וכלל חמישה חלקים:

- א. **הבנת הנשמע** – התלמידים האזינו למשפטים וקטעים שהמורה הקריאה בערבית, סימנו את התמונה המתאימה וענו על שאלות הנוגעות אליהם.
- ב. **פענוח** – זיהוי אותיות בערבית.
- ג. **הבנת הנקרא** – קריאת קטע בערבית ומענה על שאלות הבנה.
- ד. **אוצר מילים** – זיהוי המשותף ויוצא הדופן בין קבוצות שונות של מילים.
- ה. **תרבות** – בשאלה הראשונה התבקשו התלמידים לספר על אחד החגים (חג המולד, חג הקורבן, חודש הרמדאן, חג פסחא) ובשאלה השנייה לספר על המשותף בין השפה העברית לערבית. יש לציין כי הוראות המבחן והשאלות בו, נכתבו בשפה העברית והתלמידים נתבקשו לענות בשפה העברית והערבית.

המבחן בהבעה בעל-פה הועבר בקבוצות בנות ארבעה תלמידים וכלל שלושה חלקים:

- א. **שאלות ידע** – התלמידים נשאלו שאלות ידע בשפה הערבית והתבקשו לענות בערבית.
- ב. **הצגה עצמית** – התלמידים התבקשו להציג את עצמם בערבית באמצעות כרטיס מנחה, על ידי הצגת המילים הראשונות ("أنا" אני, "عندي" יש לי, "اليوم" היום, "عمري" גילי).
- ג. **מדרש תמונה** – על כל תלמיד הוטל לבחור תמונה אחת מתוך ארבע התמונות המוצגות, ולספר בערבית מה הוא רואה בה. התמונות הנבחרות (הורים וילדיהם, תלמידים הלומדים בכיתה ועוד) הופיעו בתכנית "יא סלאם" כך שלתלמיד הייתה היכרות מוקדמת אתן. השאלות וההוראות הוקראו על ידי הבוחנת בשפה הערבית ובמקרה שהתלמיד התקשה הבוחנת חזרה על ההוראה בשפה העברית. הבוחנות הונחו לדבר בערבית המדוברת (ולא הספרותית). הבוחנת תיעדה מילה במילה את אשר התלמיד אמר.

5. מבחן ידע לכיתות ז'

מטרת המבחן הייתה להעריך את הישגי התלמידים בוגרי התכנית לעומת הישגי התלמידים שלא למדו בתכנית. המבחן הועבר לקבוצת המדגם ולקבוצת ההשוואה וכלל שלושה תתי מבחנים: הבנת הנשמע ומבחן בכתב ומבחן בהבעה בעל-פה.

המבחן בכתב הועבר לכלל הכיתה וכלל שמונה חלקים:

- א. **הבנת הנשמע** – התלמידים האזינו לקטע שהמורה הקריאה בערבית, וענו על שמונה שאלות הנוגעות אליו. הטקסט הושמע פעמיים והתלמידים קיבלו את דף השאלות בטרם הושמע הטקסט. השאלות היו ברמות הבנה משתנות: ארבע שאלות ברמה מילולית, שלוש שאלות ברמה מפרשת

ושאלה אחת ברמה משתמעת. השאלות נכתבו בשפה העברית, בחלק מהשאלות היה ערבוב בין שתי השפות הערבית והעברית.

ב. **זיהוי אותיות** – זיהוי אותיות מתוך מילים בערבית.

ג. **הבנת אוצר מילים בהקשר** – זיהוי חלקי תוכן במשפט (שם פרטי, נושא).

ד. **דקדוק** – זיהוי חלקים דקדוקיים במשפט (פועל, כינויי שייכות וכו').

ה. **מבנה משפט** – סידור מילים במשפט לפי סדר דקדוקי נכון.

ו. **הבנת הנקרא** – קריאת קטע בערבית ומענה על שאלות הבנה.

ז. **כתיבה** – כתיבת משפטים שונים המתחילים באותה מילה, והטיה מזכר לנקבה.

ח. **תרבות ושיח בין אישי** – בשאלה הראשונה התבקשו התלמידים לקרוא משפט ולענות על שאלות הנוגעות אליו, בשאלה השנייה לבחור ברכה אחת מבין המוצגות ולהסביר אותה, ובשאלה השלישית לבחור שתי מילים ולהסביר את הקשר ביניהן.

יש לציין כי הוראות המבחן והשאלות בו, נכתבו בשפה העברית והתלמידים נתבקשו לענות בשפה העברית והערבית.

המבחן בהבעה בעל-פה הועבר בקבוצות בנות ארבעה תלמידים וכלל שלושה חלקים:

א. **הצגה עצמית** – התלמידים התבקשו להציג את עצמם בערבית באמצעות כרטיס מנחה, על ידי הצגת

המילים הראשונות ("אני", "עندي" יש לי, "اليوم" היום, "عمري" גילי).

ב. **מדרש תמונה** – על כל תלמיד הוטל לבחור תמונה אחת מתוך שבע התמונות המוצגות, ולספר בערבית מה הוא רואה בה. התמונות הנבחרות (משפחת המלוכה של ירדן, מפת המזרח התיכון, תלמידה עם ילקוט ועוד) הופיעו בתכנית "יא סלאם" כך שלתלמיד הייתה היכרות מוקדמת איתן.

ג. **תרגום** – התלמידים התבקשו לבחור משפט מתוך חמשה משפטים הכתובים בעברית ולתרגם אותו לערבית. גם עם משפטים אלו הייתה לתלמידים היכרות מקדימה.

השאלות וההוראות הוקראו על ידי הבוחנת בשפה הערבית ובמקרה שהתלמיד התקשה הבוחנת חזרה על ההוראה בשפה העברית. הבוחנות הונחו לדבר בערבית המדוברת (ולא הספרותית). הבוחנת תיעדה מילה במילה את אשר התלמיד אמר.

6. שאלון עמדות לתלמידי כיתה ו' ולתלמידי כיתה ז'

השאלון בדק את השפעת התכנית על עמדותיהם של המשתתפים בה כלפי השפה הערבית, התרבות הערבית והערבים. התלמידים התבקשו לציין לגבי כל עמדה אם זו השתנתה בעקבות השתתפותם בתכנית ובאיזו מידה. התלמידים התבקשו לתאר את השינוי שעברו בעקבות התכנית גם במה שנוגע להתנהגותם המעשית בחיי יומיום. שאלוני התלמידים כללו בחלק הראשון פריטים הבוחנים את תחושותיהם בנוגע לשפה ערבית ולתרבות הערבית (חשיבות לימוד השפה, רצון אישי בלימוד השפה והתרבות), דעות קדומות כלפי ערבים, מחשבות בנוגע לדו קיום יהודי-ערבי, לאופי הקשר הרצוי בין שתי הקבוצות ונכונות אישית ליצור קשרים כאלה. בחלק השני התלמידים נתבקשו לדרג רשימה של 16 תכונות חיוביות (אמיצים, עדינים, ישרים, רוצים שלום וכדומה) ושליליות (רמאים, חוצפנים, חלשים, רוצים מלחמה וכדומה) כמאפיינות יותר את היהודים/ יותר את הערבים/ מאפיינות את שני העמים באופן זהה/ או לא מאפיינות אף אחד מהעמים. ולבסוף בשאלה פתוחה התלמידים נשאלו

אילו אירועים השפיעו על יחסם לערביי ישראל. השאלונים הועברו לכל קבוצות התלמידים שלקחו חלק במחקר (ניסוי והשוואה).

על שאלוני העמדות אותו מלאו התלמידים (בשנה הראשונה, לא כולל חלק השאלון העוסק בחשיבה סטריאוטיפית) ביצענו ניתוח גורמים ומבחן לכידות פנימית (מהימנות פנימית) אשר יצרו שני סולמות: "סולם שפה ותרבות", ו"סולם עמדות כלפי ערבים". כל סולם נחלק לשלושה תת-סולמות כלהלן:

סולם שפה ותרבות ($\alpha=.968$)

1. עניין בשפה ובתרבות ($\alpha=.934$)
  2. תועלת שבידיעת השפה הערבית ($\alpha=.788$)
  3. אי נוחות בנוגע לשפה הערבית ($\alpha=.732$)
- סולם עמדות כלפי הערבים בישראל ($\alpha=.944$)**
4. עמדות חיוביות כלפי ערבים ($\alpha=.925$)
  5. מוכנות לקשר עם ערבים ($\alpha=.853$)
  6. עמדות שליליות כלפי ערבים ($\alpha=.800$)

7. שאלון משוב על התכנית לתלמידים בכיתה ו' מקבוצת הניסוי

התלמידים נתבקשו לחוות דעתם האם יש חשיבות בלימוד הערבית המדוברת, ההשפעה ושינוי העמדות והדעות שלהם בעקבות התכנית (בנוגע לשפה ולתרבות הערבית, בנוגע לחיים ולדו הקיום בין יהודים לערבים, בנוגע לתכונות שייחסו לערבים), חוויות מן התכנית והצעות לשיפור. מלבד זאת התבקשו התלמידים לציין האם היו ממליצים לחבריהם ללמוד את התכנית.

8. שאלון על השפעת התכנית לתלמידים בכיתה ז' מקבוצת הניסוי וההשוואה

שאלון התלמידים התחלק לשניים – שאלון שהיה מיועד לבוגרי התכנית "יא סלאם" ושאלון שהיה מיועד לתלמידים שלא למדו את התכנית. שאלון לבוגרים, ביקש את חוות דעתם של התלמידים לגבי המידה שבהם סייע לימוד התכנית "יא סלאם" בלימודי הערבית בחטיבת הביניים בתחומים לימודיים שונים (תחביר, דקדוק, הבנת הנקרא, הבנת הנשמע, קריאה, כתיבה, הבעה בעל-פה וכדומה). מלבד זאת התבקשו התלמידים לציין את מידת העניין שלהם בהמשך לימוד ערבית בחטיבה העליונה, והאם היו ממליצים על לימודי ערבית בבית הספר היסודי כהכנה ללימודים בחטיבת הביניים.

שאלון לתלמידים שלא למדו בתכנית, בחן את מידת הקושי בלימוד מקצוע הערבית, ההתרשמות של מידת הקושי של תלמידים שלמדו את התכנית – ללימוד ערבית ספרותית, וכן בחן את מידת העניין שלהם בהמשך לימוד ערבית בחטיבה העליונה, והאם היו ממליצים על לימודי ערבית בבית הספר היסודי כהכנה ללימודים בחטיבת הביניים.

נספח 2: אירועים הנוגעים ליחסי יהודים ערבים בתקופת המחקר (אוקטובר 2010 – מאי 2012)

שנת 2010

- 31 במאי - לוחמי שייטת 13 משתלטים על המשט שניסה לפרוץ את הסגר על רצועת עזה. במהלך ההשתלטות על ה"מרמרה", אשר לא נענתה לקריאה לעצור, פורץ עימות אלים בין חלק מנוסעי הספינה לחיילים אשר במהלכו נהרגו 9 מנוסעי האוניה ומספר חיילי צה"ל נפצעו.
- 27 ביולי - משטרת ישראל מפנה את 200 התושבים של הכפר הבדואי אל-עראקיב ולאחר מכן הרסו פקחי מנהל מקרקעי ישראל את הכפר.
- 3 באוגוסט - כוחות צבא לבנון פותחים באש על חיילי צה"ל בגבול ישראל-לבנון והורגים קצין ישראלי.
- 31 באוגוסט - ארבעה ישראלים נרצחים בפיגוע ירי בצומת בני נעים הסמוך לחברון.
- 5 בספטמבר - ארצות הברית משיקה שיחות ישירות בין ישראל לרשות הפלסטינית בווינגטון.

שנת 2011

- 2 בספטמבר - טורקיה מגרשת את השגריר הישראלי, מורידה את היחסים עם ישראל ומבטלת את כל ההסכמים הצבאיים עם ישראל, שעות לפני שמתפרסם הדו"ח של האו"ם על המשט לעזה ב-2010.
- 9 בספטמבר - אלפי מפגינים מצריים פורצים לשגרירות ישראל במצרים. צוות השגרירות אשר שהה בחדר בטוח בבניין חולץ מהמתחם בסופו של דבר על ידי הקומנדו המצרי, בעקבות התערבות אישית של נשיא ארצות הברית ברק אובמה.
- 14 בספטמבר - ישראל מפנה את השגרירות הישראלית בירדן בעקבות התרעה על קיומה של הפגנה אלימה נגד ישראל אשר תוכננה להתקיים בסמוך לבניין השגרירות. כמעט כל צוות השגרירות חזר לישראל.
- 27 באוקטובר - הישראלי אילן גרפל שוחרר ממעצר במצרים ושב לישראל, במסגרת עסקה בין ישראל למצרים. בתמורה ישראל שחררה 25 אסירים פליליים מצריים.
- 23 בינואר - אלפי מסמכים סודיים הנוגעים למשא ומתן לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני נחשפו ברשת אלג'זירה.
- 15 במרץ - לוחמי חיל הים הישראלי משתלטים על ספינת המשא "ויקטוריה" מחוץ למים הטריטוריאליים של ישראל, במרחק של כ-360 קילומטרים מערבה לחופי ישראל. ספינת המשא נשאה שורה ארוכה של אמצעי לחימה מתקדמים אשר הוברחו מאיראן ויועדו לכאורה להגיע לארגוני טרור הפועלים ברצועת עזה.
- 7 באפריל - מערכת ההגנה האווירית החדשנית "כיפת ברזל" ירטה בהצלחה רקטת גראד ששוגרה מרצועת עזה לעבר העיר אשקלון.
- 5 ביוני - כוחות צה"ל פתחו באש על מפגינים פרו-פלסטינים אשר ניסו לפרוץ את גדר הגבול בין סוריה לישראל ברמת הגולן במהלך יום הנכבה. בעוד שלטענת סוריה קרוב ל-20 איש נהרגו באירוע

- ולמעלה מ-325 בני אדם נפצעו, לטענת צה"ל מפגינים בודדים נורו לרגליהם מאש חיה, והיתרה נפגעו כתוצאה משריפת שדה מוקשים שנוצרה עקב השלכת בקבוקי תבערה.
- 6 באוקטובר: ישראל חתמה על עיקרי הסכם עם החמאס, לפיו ישוחרר גלעד שליט תמורת שחרור כאלף אסירים פלסטינים. ההסכם הושג בתיווכה של מצרים. ב-11 באוקטובר פורסם דבר ההסכם ברבים, ובישיבת ממשלה אושר ההסכם
  - 18 באוקטובר - ישראל וארגון החמאס מתחילים ליישם את עסקת שליט אשר במהלכה החייל הישראלי השבוי גלעד שליט, אשר הוחזק בשבי במשך חמש שנים, משוחרר תמורת 1,027 אסירים פלסטינים וערבים-ישראלים הכלואים בישראל
  - 4 בנובמבר - כוחות חיל הים הישראלי משתלטים על שתי ספינות שהכילו פעילים פרו-פלסטינים אשר ניסו לפרוץ את המצור הימי הישראלי על רצועת עזה.
  - 11 במרץ - הפיגוע באיתמר: זוג מחבלים פלסטינים מהכפר עוורתא חמושים בסכין חודרים לבית ביישוב איתמר ורוצחים בדקירות חמישה בני משפחה בהם ההורים, ילד בן 11, פעוט בן 3 ותינוקת בת ארבעה חודשים.
  - 23 במרץ - מטען חבלה אשר הונח בסמוך לתחנת אוטובוס במרכז ירושלים הופעל בעת שעבר באזור אוטובוס מספר 74 של אגד. הפיצוץ גרם לפציעתם של 39 בני אדם ולמותה של תיירת בריטית
  - 7 באפריל - טיל נ"ט שנורה לעבר ישראל מרצועת עזה פגע באוטובוס בית ספר, ופצע באורך בינוני את הנהג ובאופן אנוש בחור ישיבה בן 16 שנפטר בהמשך מפצעיו.
  - 24 באפריל - קבוצה של 15 מתפללים ישראלים חסידי ברסלב מסתננת בניגוד לחוק לעיר הפלסטינית שכס להתפלל בקבר יוסף, מבלי לתאם את הביקור עם צה"ל כנדרש בחוק. בעת שהמתפללים היו בדרכם החוצה משכס, נפתחה אש לעבר מכוניתם מגיף של כוחות המשטרה של הרשות הפלסטינית. חמישה ישראלים נפצעו בפיגוע והאחיין של שרת התרבות והספורט לימור לבנת נהרג מהירי. לאחר האירוע, הציתו פלסטינים את מתחם הקבר.
  - 15 במאי - פיגוע דריסה בשכונת התקווה בתל אביב. תושב כפר קאסם דהר בפראות במשאיתו בשדרות חיים בר לב בעיר, הרג אדם אחד, ופצע מספר רב של אנשים. כמו כן נגרם הרס רב לכלי-רכב ולתשתיות. לאחר שהשתולל וחבט באזרחים עם חלקי רמזור, השתלטו עליו אזרחים והוא נעצר והובא לחקירה.
  - 18 באוגוסט - מתקפת הטרור בדרום ישראל, כביש 12, לא הרחק ממעבר נטפים: 8 הרוגים ועשרות פצועים.
  - 20 באוגוסט - במתקפת גראדים על העיר באר שבע, נהרג אזרח ישראלי כבן 30, נערה נפצעה אנוש ועוד שלושה נפצעו קשה. ירי הטילים על הדרום שנמשך מספר ימים הביא לפציעתם של תושבת אשקלון ותושב באר שבע שנפטרו לאחר זמן.
  - 29 באוגוסט - פלסטיני תושב שכס השתלט באיומי סכין על מונית בדרום תל אביב ונסע עמה לכיוון מועדון האומן 17 לא הרחק משם. מחוץ למועדון הוקם מחסום מג"ב עקב התראות. המחבל דהר לעבר המחסום ופגע בשוטרים שהיו בו, לאחר מכן החל לדקור את הפצועים ואת האנשים ששהו מחוץ למועדון. באירוע נפצעו שמונה אנשים, ביניהם שוטר מג"ב במצב קשה מאוד (מצבו התייצב לאחר מכן) ושני שוטרים במצב בינוני. המחבל תכנן ככל הנראה לפגוע במאות הנערים שבילו באותה שעה במועדון.

- 29 באוקטובר - אשקלון: גבר בשנות ה-50 לחייו נהרג מפגיעת טיל גראד אותו ירה הג'יהאד האסלאמי כחלק מהסלמה ביטחונית נקודתית ברצועת עזה.

שנת 2012

- 13 בפברואר - מטען חבלה מתפוצץ ברכב של השגרירות הישראלית בניו דלהי וגורם לפציעתה של אשת נציג משרד הביטחון בשגרירות בניו-דלהי. בנוסף, באותו היום התגלה ונוטרל מטען נפץ ברכב של השגרירות הישראלית בטביליסי שבגאורגיה. ישראל מאשימה את איראן במתקפה המשולבת על שגרירויות ישראל
- מרץ - עליית ערוץ הטלוויזיה הלא TV המשדר בשפה הערבית בשידורי הכבלים והלוויין לרווחת תושבי ישראל הערבים, תושבי השטחים וכן העולם הערבי כולו.
- 3 בינואר – אחרי 15 חודשים של נתק, מתקיימת פגישה ראשונה בעמאן שבירדן בין נציג ישראלי לנציג פלסטיני במשא ומתן בין ישראל לרשות הפלסטינית.
- 25 בינואר – כוחות צה"ל לוכדים את יו"ר הפרלמנט של החמאס עבד אל-עזיז דוויק סמוך לרמאללה בגין פעילותו וחברותו בארגון טרור. בעקבות כך בית דין צבאי בכלא עופר שולח אותו לשישה חודשי מאסר מנהלי.
- 9 במרץ - הסלמת מרץ 2012: מזכ"ל ועדות ההתנגדות העממית זוהיר אל-קייסי, חבר בכיר נוסף בוועדות ההתנגדות העממית ושתי פלסטינים ממושים נוספים נהרגים בסיכול ממוקד שביצעו כוחות צה"ל ברצועת עזה באמצעות כלי טיס. הפלגים הפלסטינים ברצועה, ובראשם הג'יהאד האסלאמי וועדות ההתנגדות העממית הגיבו בירי מאסיבי לעבר ערי הדרום, במשך 3 ימים ברציפות.
- 13 במרץ - הסלמת מרץ 2012: דווח בכלי התקשורת על הסכם להפסקת אש שהושג בתיווך מצרים. על אף הדיווחים על הסכמה לרגיעה, ירי טילי הגראד לעבר ערי הדרום נמשך. בעקבות הירי הוחלט במרבית ערי הדרום להשבית את הלימודים.
- 15 במרץ - בפיגוע דקירה ברכבת הקלה בשכונת פסגת זאב בירושלים צעיר פלסטיני פוצע באורח קשה חיילת בת 19. המחבל נלכד כעבור מספר שעות בעת שניסה להימלט בחזרה לשטחים שבשליטת הרשות הפלסטינית.

דוח הגזענות 2010-2012⁵¹

להלן מוצג סיכום של נושאים עיקריים בדוח הגזענות לאורך השנים 2010-2012

2012	2011	2010	גילויי הגזענות
27	97	26	גזענות והסתה של נבחרי ציבור ומובילי דעת קהל נגד אזרחים ערביים
37	73	19	פגיעה בחופש הפעולה הפוליטי של מנהיגות הציבור הערבי
23	68	91	גזענות בין אזרחים נגד ערבים
18	28	15	גזענות של כוחות הביטחון נגד ערבים

⁵¹ <http://www.fightracism.org/main.asp?cat=5>

ארבעה נושאים עיקריים הנוגעים לגילויי גזענות כנגד ערבים, עלו במהלך השנים מדוח הגזענות: הסתה של נבחרי ציבור ומובילי דעת קהל, פגיעה בחופש הפעולה הפוליטי של מנהיגות הציבור הערבי, גזענות בין אזרחים וגזענות של כוחות הביטחון.

בשנת 2010 היו **26 אירועי הסתה של נבחרי ציבור ומובילי דעת קהל נגד אזרחים ערביים**. "פליטות הפה" שמתמעטות לכאורה מפנות את מקומן לספרים ולעלונים המופצים בקרב הקהל הרחב. התקשורת, אף כי היא אמורה לשמש כלי ראשון במעלה לשמירת זכויות האזרח, הפכה לכלי תקיפה עיקרי נגד ארגוני זכויות האדם. **בשנת 2011** מספר אירועי ההסתה עלה ל-97 אירועים. בעוד מנהיגים מהציבור הערבי נעצרים, נחקרים, מוטרדים ואף נשלחים לרצות מאסר בפועל באשמת "הסתה", זוכים רבנים לגיבוי ממסדי מלא גם כאשר קוראים הם בגלוי לפגיעה ישירה בציבור הערבי. למרות זאת, מערכת אכיפת החוק מאמצת את דרכי הממשלה, לא פועלת די ומאפשרת לנבחרי עם, אנשי דת ואנשי ציבור יהודים לעמוד מעל לחוק. **בשנת 2012** מספר אירועי הגזענות שוב ירד ל-27 אירועים כב-2010. הממצאים מאשרים את התפיסה הרווחת שבעצם ככל שאין אכיפה לחוקים המונעים הסתה גזענית וככל שהיועץ המשפטי נמנע מלהורות על פתיחה בחקירה והעמדה לדין של מסיתים, כך מוסיפים נבחרי ציבור ומובילי דעת קהל להסית ואף זוכים לחשיפה תקשורתית המחזקת אותם בקרב הקהל ממנו הם מגיעים. כשרבנים מעזים להסית נגד ערבים במסווה של פרשנות דתית לפסוקים בתורה ושר המשפטים אינו מוצא לנכון להעמידם לדין משמעתי, על אף הפניות החוזרות והנשנות אליו, רבנים אלה מקבלים למעשה הכשר למעשיהם. באופן דומה זוכים נבחרי ציבור אחרים לעידוד ולחיזוקים המאפשרים להם להמשיך ולהסית באין מפריע.

בשנת 2010 היו **19 אירועי פגיעה בחופש הפעולה הפוליטי ובלגיטימציה של מנהיגות הציבור הערבי**. יחסי המיעוט והרוב במדינת ישראל מתורגמים ליחסים של "נאמנות" ו"אויב". חברי כנסת ערבים מתמודדים עם רדיפה, התנכלות והצרת צעדים מצד נציגי הרוב במשכן. האשמות חסרות שחר, חקירות והגשת כתבי אישום נגדם מקשות על ההתנהלות התקינה של עבודתם כנבחרי ציבור. כל התאגדות בחברה הערבית נתקלת בקשיים מצד הממסד, החל בהקמת מועצת תלמידים בבתי ספר וכלה בפעילות פוליטית ו/או חברתית כקולקטיב. **בשנת 2011**, מספר אירועי הפגיעה בלגיטימציה עלה ל-73 אירועים. פגיעה בהנהגה משמשת לרוב ככלי לדיכוי של ציבור בוחריה. נבחרי הציבור הערבי עומדים מול האשמות חסרות שחר, חקירות, כתבי אישום ואיומים חוזרים ונשנים בדבר ה"לגיטימיות" של הנהגתם. בשנה זו התרחב מסע הדה לגיטימציה נגד הציבור הערבי והוא כולל מתקפה חסרת תקדים על ארגוני החברה האזרחית הערבית. מתקפה זו נעשית בידי שרים וחברי כנסת שאף חוקקו חוקים להגבלת תרומות ממדינות זרות לארגונים ערבים והם ממשיכים לפעול להקמת ועדות חקירה לארגוני החברה האזרחית. מאמץ רב נוסף מושקע על מנת לטרפד התאגדות בחברה הערבית. פעילויות תרבות, חברה, קהילה ובוודאי מחאה. לעומת זאת פעילות הסתה ישירה ביישובים ערבים מקבלת משאבים רבים ומתאפשרת בחסות אלפי שוטרים. **בשנת 2012**, חלה ירידה במספר אירועי הפגיעה בחופש הפעולה הפוליטי ל-37. הציבור הערבי בארץ הנה קבוצה נרדפת, והגורמים השונים מתמידים בפעולות שנועדו להקשות עליהם ולהצר את מרחב הפעולה שלהם כנבחרי ציבור. בין היתר סובלת קבוצה זאת מחקירות חוזרות ונשנות, כתבי אישום, איסור כניסה

למוסדות מסוימים, איומים על חייהם והגבלת הפעולה שלהם בהחלטות של ועדת האתיקה של הכנסת.

בשנת 2010, נרשמו 91 מעשים גזעניים נגד ערבים מצד אזרחים יהודים. נרשמה עלייה של מאות אחוזים במקרי התקיפה של אזרחים ערבים בידי אזרחים יהודים, על רקע גזעני. המסרים המועברים לציבור הרחב, הן במערכת החינוך והן בכלי התקשורת, כמו גם דברי ההסתה של מנהיגים פוליטיים ודתיים, מהווים קריאה ליישום התוקפנות. מערכת האכיפה שאינה ממצה את הדין עם המסיתים ומערכת המשפט הנוהגת בסלחנות עם הנאשמים סוללות את הדרך לעוד גילויי גזענות. בשנת 2011, חלה ירידה מסוימת בגילויי הגזענות ל-68 אירועים. האירועים שתועדו בדוח הועברו ברובם לידיעת המשטרה. בחלק מהמקרים החליטו הקורבנות לוותר מתוך תחושה כי המשטרה מסייעת ואף מגבה את התוקפים. כתוצאה מהפעילות הגזענית והאלימות מצטמצם מרחב הפעילות הפיזי והמעשי של האזרחים הערבים. שכונות, חופי ים, יישובים, רחובות, מרכזי בילוי הופכים לאזורים סגורים בפני ערבים מחשש לחייהם. גופים פרטיים שנאסרת עליהם האפליה בתעסוקה ובמתן שירותים מצהירים מעל כל במה שהם "נקיים מערבים" עם זאת גופי אכיפת החוקים הן במשטרה והן במשרד התמ"ת אינם נוקטים צעדים משפטיים דרושים. עיריות שממהרות לאכוף חוקי עזר עירוניים מתעלמים מאיסור כניסה ופגיעה בערבים בידי מוסדות, רבנים ועסקים פרטיים שפועלים על רקע גזעני. בשנת 2012, חלה ירידה ניכרת בגילויי הגזענות מצד אזרחים יהודיים כלפי אזרחים ערבים ל-23 אירועים. אין הסבר חד משמעי לירידה אולם היא מבורכת ויכולה לסמן כיוון רצוי, במידה שהפעולה ומיצוי הדין עם מבצעי אירועים גזעניים אלה בשנים שחלפו והפרסום על מיצוי הדין במקרים השונים תרם לירידה באירועים מהסוג הזה.

בשנת 2010, נרשמו 15 **אירועי אלימות של כוחות הביטחון נגד אזרחים ערבים**. הכנסת הנוכחית אינה מותירה מקום לספק באשר לעמדתה כלפי האזרחים הערבים, והמשטרה מאמצת את עמדות ההנהגה ומתנהלת לפיהן (בדוח לא נכללו אירועים במזרח ירושלים והשטחים הכבושים). בשנת 2011, מספר אירועי האלימות כמעט הכפיל את עצמו ועלה ל-28 אירועים של גזענות מצד כוחות הביטחון. כוחות הביטחון מאמצים ומיישמים פעילות אלימה שמבוססים על מיון גזעני של חשודים. הדבר בא לידי ביטוי, בהטרדת אזרחים תמימים ברחוב, בדיכוי הנהגת הציבור ובהפעלת כוח מופרז שלא לצורך. המקרים המתועדים בדו"ח זה מהווים דוגמאות בלבד. בפועל, מוטרדים ומותקפים אזרחים ערבים מדי יום. בשנת 2012, חלה ירידה מינורית ל-18 אירועי גזענות של כוחות הביטחון נגד ערבים. את הירידה ניתן אולי לזקוף לזכותם של הארגונים הפועלים לחקירתם של שוטרים ולהעמדתם לדין.